

Українська Мова

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України
від 29.01.2009р.; Протокол № 1/1—19; Наказ
Міністерства освіти і науки України № 56
від 02.02.2009р.)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальні за підготовку підручника до видання: *К. В. Таранік-Ткачук* — головний спеціаліст МОН України; *Н. І. Шинкарук* — зав. сектора Інституту інноваційних технологій і змісту освіти

Експертизу підручника здійснювали: *В. І. Габорах* (вчитель-методист НВК «Школа-ліцей № 23», м. Івано-Франківськ); *С. А. Серих* (вчитель Розкішлянської СЗШ, Луганської обл.); *Л. В. Середа* (методист ММК, м. Херсон); *П. І. Білоусенко* (доктор філолог. наук, професор, Запорізький НУ); *С. П. Бирик* (канд. філолог. наук, Інститут української мови НАН України); *Л. О. Варзацька* (канд. пед. наук, Інститут педагогіки АПН України)

На обкладинці використано фрагмент картини *Миколи Пимоненка* «Ідилія» та декоративно-прикладного розпису

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— запитання і завдання	— ситуативні завдання
— завдання підвищеної складності	— міжпредметні зв'язки
— ігрові завдання	Діалог — основні поняття теми
— робота над проектом	родіна — слова, правопис яких треба запам'ятати
— робота з комп'ютером	мова — поняття, які вивчаються в параграфі

Ви продовжуєте вивчати рідну мову — могутнє знаряддя людської думки.

Цей підручник допоможе вам оволодіти мовними багатствами, відкрити для себе мову як систему взаємопов'язаних одиниць. Ви докладно ознайомитеся з будовою та особливостями складних речень, навчитеся застосовувати набуті знання у створенні власних висловлювань, у повсякденному спілкуванні.

Матеріал підручника розподілено за рубриками. Щоб виконати завдання вправи, звертайтеся до рубрики *«Прочитайте і запам'ятайте»*. У ній подано всі необхідні правила за темою кожного параграфу. Теоретичні відомості, що потребують особливої уваги, винесено в рубрику *«Із секретів синтаксису»*. Узагальнити вивчене за певною темою вам допоможе рубрика *«Подумайте і дайте відповіді»*. Наприкінці кожного розділу вміщено *«Запитання і завдання для повторення й узагальнення»*, а наприкінці підручника — *«Тести»*, за якими можна підготуватися до тематичної атестації.

Щоб навчитися самостійно засвоювати новий матеріал, спирайтеся на схеми, таблиці, проблемні запитання, об'єднані рубрикою *«Мовознавче дослідження»*. Рубрика *«Пунктуаційний практикум»* звертатиме вашу увагу на особливості розстановки розділових знаків. Працюючи із завданнями рубрик *«Слово-диво»*, *«Мудрість народна»*, ви відчуєте красу і силу слова, зможете прилучитися до творення поетичного образу. Виявити свої здібності, розвинути фантазію допоможе вам також рубрика *«Краса врятує світ»*, у якій подано галерею художніх полотен живописців-класиків та наших сучасників. Тексти в рубриках *«Видатні українці»*, *«Пізнай себе і світ»* збагатять вас цікавою інформацією, завдання до них допоможуть зорієнтуватися в мережі Інтернет. У рубриці *«Читайте українською!»* вміщено уривки із пригодницьких книжок. Прочитайте ці твори — і коло ваших захоплень розшириться.

Зацікавлять вас і рубрики *«Комунікативний практикум»*, *«Антисуржик»*. Виконуючи ситуативні та ігрові завдання, працюючи парами і всім класом, ви переконаєтеся, що з кожним роком удосконалюєте своє мовлення, набуваєте вміння успішно спілкуватися.

Замислюйтеся над епіграфами до параграфів, робіть висновки з почутого й прочитаного — і ви зможете пізнати самих себе, історію свого та інших народів.

Тож бажаємо вам плідної праці й успіхів!

Автори

§ 1. Розвиток української мови

Творилась віки українська мова...

І. Огієнко

Слово-живо

1. І. Прочитайте текст. Дайте йому заголовок. Якого стилю текст і яку функцію виконує? Поміркуйте, які питання порушує автор і чому. Як інформація, висловлена в тексті, впливає на читача?

Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, ступінь нашої свідомості.

Мова — це форма національного організування, душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові — наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання!

Мова — це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. **Мова — це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного «я»...**

І поки живе мова — житиме й народ як національність (*І. Огієнко*).

II. Випишіть із тексту ключові слова і з'ясуйте їх значення.

III. Зверніть увагу на синтаксичну будову речень. Які речення переважають у тексті: прості чи складні?

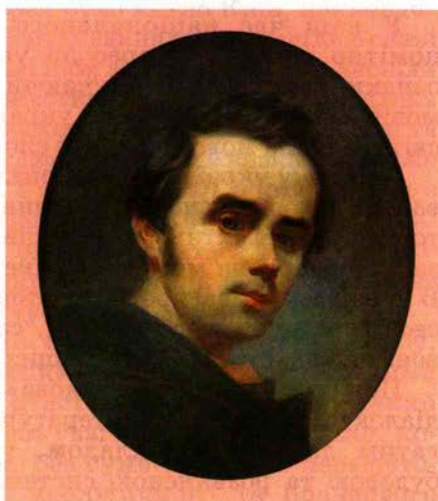
IV. Як ви розумієте зміст виділеного речення?

2. І. Прочитайте текст мовчки. Доберіть інший заголовок. Доведіть, що це науковий стиль. Що нового ви дізналися про розвиток української мови?

З ГЛИБИН ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Коли йдеться про виникнення української мови як мови нашої нації, у свідомості багатьох людей ця мова асоціюється з тією, яку вони чують щодня по радіо й телебаченню, яку вивчали в школі, якою читають книжки й газети, користуються в щоденному спілкуванні між собою, тобто їм уявляється сучасна українська літературна мова. Проте національна мова — це не тільки спільна для всієї

*мова
мовознавство
говірка
діалект
спілкування*

нації літературна мова, відшліфована майстрами художнього слова, а й мова народна, відмінна в різних діалектних зонах.

Щодо походження української літературної мови в сучасному мовознавстві проблем немає. Загальновідомо, що її започаткував Іван Котляревський, а основоположником став Тарас Шевченко, які писали свої твори народною мовою на основі українських середньонадніпрянських говірок.

До Котляревського і Шевченка існувала староукраїнська мова, що сформувалася на основі давньоруських літературних традицій, а давньоруська писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгар разом із прийняттям християнства в Україні-Русі (Г. Півторак).

Асоціація — зв'язок між уявленнями, думками, почуттями, внаслідок якого одне уявлення викликає інше; *асоціюватися* — поєднуватися в уявленні за асоціацією.

➡ П. Чіими портретами проілюстровано текст? Запишіть складне речення за фотоілюстраціями, пов'язавши його за змістом із другим абзацом тексту.

Комунікативний практикум

📖 III. Перекажіть текст, доповнивши своїми міркуваннями про українську мову як державну. Використайте слова в рамці на с. 4.

Мовознавче дослідження

3. I. Прочитайте текст на с. 6. Випишіть ключові слова і перекажіть.

У наш час національного й державного відродження помітно зростає інтерес до української мови як головної ознаки нашої нації. Шукаючи прадавні корені української мови, слід пам'ятати, що українці — частина слов'янського світу, а наша мова — одна із слов'янських мов.

Спочатку українська національна мова функціонувала переважно у формі усного мовлення з розгалуженою сіткою територіально-діалектних різновидів. Надалі вона виступає вже як загальнонародна мова з розвиненими літературними стилями. В українській мові протягом історичного розвитку сформувалися свої фонетичні, морфологічні, синтаксичні особливості, якими вона вирізняється з-поміж інших дванадцяти слов'янських мов.

Поняття «національна мова» охоплює і літературну мову, і діалекти. Українська літературна мова характеризується багатим лексичним складом, упорядкованою граматичною будовою та розвинутою системою стилів. Нею представлена держава на міжнародних форумах.

Неодмінною ознакою літературної мови є постійний рух, поява змін, викликаних різними причинами — внутрішньомовними та позамовними. Літературна мова як еталон правильності, унормованості приймає ті зміни, що відповідають особливостям її будови (фонетиці, лексиці, граматиці). Уживання літературної мови регламентується її нормами, дотримання яких забезпечує мовцям високий рівень мовленнєвої культури.

Плекати рідну мову, засвоювати її лексичні, граматичні, стилістичні багатства повинна кожна людина протягом усього свого життя (*З посібника*).

II. Зверніться на сайт Інтернету www.litopys.org.ua і отримайте більш докладну інформацію про походження української мови.

Комунікативний практикум

4. I. Складіть розповідь про побутування української мови у вашому місті (селі). Які перспективи її вдосконалення і збагачення ви бачите? Наведіть приклади.

II. Об'єднайтесь у групи й підготуйте полілог на одну з тем: «Як впливає живе мовлення людей на розвиток української мови»; «Чому треба дотримуватися норм літературного мовлення»; «Як художні твори збагачують літературну мову». (Див. «Бібліографічне бюро» на с. 12.)

Слово-живо

5. I. Порівняйте тексти. Визначте стиль кожного з них. Чи залежать ваші враження про описане від стилю тексту? Як саме?

1. Лівий берег Дніпра, рівний, плискований, суспіль зарослий густими лозами та верболозом, зеленів, неначе засіяний житом; а далі синіли густі бори, неначе море, закутане в синю та сизу імлу.

На південь сизіли гори, а на горах було видно Київ, що неначе потопає в легкій прозорій імлі. Забудування неясно мріли в сизій далечі, а над ними були розкидані ніби золоті букети: то лисніли позолочені бані та хрести на монастирях та церквах. Та далека картина здавалась якимсь квітником із золотими маківками та золотими квітками, про які розказують тільки в казках. І високе та глибоке синє чervнєве небо, і ті далекі сизі шпилі й гори з Андріївським собором на чолі, і золоті букети з бань та хрестів, — усе це було схоже на ті вигляди, що часом сняться у сні. Вік проживеш — і не забудеш цю пишну картину, як часом ніколи не забувається гарний сон (*За І. Нечуєм-Левицьким*).

2. Дніпро, могутній, широкий, повноводий, багатий на рибу, Дніпро з його розкішними зеленими долинами, несходимими плавнями, повними всякого птаства, звіру та лісу; такий Дніпро не міг не звернути на себе уваги первісної людини, коли вона його вперше побачила. Без сумніву, вже в передісторичні часи, палеолітичного, неолітичного та бронзового періодів, людина жила коло Дніпра та на деяких островах його. Тут вона родилася, виживала свій вік, тут же і кінчала своє життя, лишаючи після себе різні так звані культурні пережитки на своїх стаціях та в майстернях. В історичні часи Дніпро уже був відомий грекам, і перший на світі історик Геродот писав про нього вже 450 року до християнської доби. Геродот називав Дніпро Борисфеном (*Д. Яворницький*).

Ста́ція — місце поселення людей, тварин.

II. Випишіть із текстів у два стовпчики слова, які характеризують лексичні особливості стилів. Зробіть висновок про багатство виразних засобів сучасної української мови.

Комунікативний практикум

III. Об'єднайтеся в пари і побудуйте діалог-розповідь інформаційного характеру про стилі мовлення.

6. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть їх написання. Запам'ятайте правопис слів, що в рамці.

1. Вольт (метр), ватт (метр), пульсо (метр), спідо (метр).
2. Відео (касета), радіо (новини), стерео (фільм), електро (плуг).
3. Обер (прокурор), віце (прем'єр), міні (маркет), анти (теза).

Комунікативний практикум

II. Побудуйте розповідь про розвиток і збагачення української мови, використовуючи подані слова як приклади.

*міні-ма́ркет
суперма́ркет*

Краса врятує світ

7. Розгляньте репродукцію картини Сергія Шишка «Дніпро восени». Усно опишіть зображене: а) в художньому стилі; б) в науковому стилі.

С. Шишко. Дніпро восени

Мудрість народна

8. I. До фразеологізмів у лівому стовпчику доберіть синонімічні відповідники з правого.

Кричати про́бі
Одібрало мову
Голубити словами
Ані пари з уст
Умітити в саме око
Бентежити кров
Блудити словами
Грати словами

Мовчати
Викликати неспокій
Говорити ніжно
Говорити нещиро
Вести пусті розмови
Кликати на допомогу
Втратити здатність говорити
Сказати влучно

II. Складіть і запишіть 3—4 речення з поданими фразеологізмами.

Антисуржик

9. І. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність. Поміркуйте, чим спричинені помилки в лівому стовпчику.

Жилий масив
Надворі прохладно
Опасний поворот
Остановка на перехрестку
Визивати майстра
Повістка дня слідуюча

Житловий масив
Надворі прохолодно
Небезпечний поворот
Зупинка на перехресті
Викликати майстра
Порядок денний такий

Комунікативний практикум

II. Прочитайте початок міркування. Що таке *антисуржик*?

Розвиток мовної особистості — складний процес. Високої мовної довершеності досягає, як правило, та людина, яка багато працює над оволодінням мовою, прагне правильно говорити, виявляти у мовленні — усному та писемному — свою індивідуальність, усвідомлюючи, що «Я є мова». То як маємо трактувати *суржик*? (О. Сербенська).

Мовний суржик — нечиста мова; змішування елементів двох мов.

III. Продовжіть розповідь про роль мови в розвитку людини як особистості. Скористайтеся рубрикою «Бібліографічне бюро» (див. с. 12).

Слово-диво

10. І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення.

Історія української літератури засвідчує постійну увагу художників слова до рівня, стану, умов функціонування літературної мови. В певні періоди суспільного розвитку, коли тільки художня література репрезентувала літературну мову, письменники наголошували на виробленні літературних норм у художній практиці, змагалися за розширення словника літературної мови. Наприклад, Леся Українка, пишучи драми, ліричну поезію на теми життя східних народів, давньої історії, розширювала інтелектуальні рамки української поезії, творила словник української інтелігенції, моделювала життєві ситуації, в яких могла б звучати українська мова. В реальному житті таких ситуацій не було, але письменницька уява переносила її в майбутнє. Чи відривалася мовна практика поетеси від живого народного коріння мови? Звичайно, ні! Саме знання й відчуття цього коріння давало змогу письменниці нагромаджувати мовно-культурний потенціал

нації, виводити українську літературу й літературну мову за обрії сільської і традиційної народнопоетичної тематики. Природно, що для цього треба було «кувати» нові слова, словосполучення, формувати комунікативний синтаксис, орієнтований на різні життєві ситуації. Художник слова сам творить індивідуальну літературну норму, яка під впливом багатьох чинників стає загальнолітературною нормою (С. Єрмоленко).

➡ II. Дослідіть, як автор показує вирішальну роль майстрів слова в розвитку української мови. Які письменники XIX і XX століть активно впливали на становлення і збагачення української літературної мови?

🎓 III. Перекажіть близько до тексту.

ЧИТАЙТЕ УКРАЇНСЬКОЮ!

Руденко С., Руденко А. Надзвичайні пригоди українців у Вирії.— К.: Вид-во Жупанського, 2007.

11. I. Прочитайте уривок із фантастичного роману Сергія та Андрія Руденків «Надзвичайні пригоди українців у Вирії». Мандрівка підлітків у часі й просторі бере початок зі звичайного (може, незвичайного?) дня — 1 вересня. А чим запам'ятався цей день вам?

Що ближче до школи, то частіше маленькі струмочки і крапельки окремих оптимістичних школярів зливались у потоки та повноводі річки. Довкола школи вже вирував бурхливий океан великого шкільного братства. Енергетика цього утворення вирізняла окремі центри. Одним із них став директор школи Віктор Петрович. Він вважався дуже діловим, здібним, тактовним та розумним, до того ж був зовсім молодим. Нова сучасна київська школа у Біличах була втіленням його невгамовної енергії і таланту. Він дуже любив дітей і вчителів.

Іншим центром була Олександра Куценко — найвродливіша дівчина школи. Так вважала не тільки вона, але й багато хто з хлопчиків — її вірних **фанів** і захисників. Вони саме тепер, один з-перед одного, намагалися з нею привітатись, висловити захоплення її засмагою, **макіяжем** і веселою усмішкою.

Окремим острівцем упевнено стояли прихильники Васи Кулішенка — майстра з бойового гопака (давнього мистецтва боротьби, яке раніше було відоме лише як танець). Це був вродливий, могутньої статури юнак, у якого вже зараз виразно проступали риси майбутнього богатиря. Щільним кільцем оточили Васю його послідовники — хлопчики і дівчатка різного віку. Вони щось дуже жваво обговорювали, махаючи руками, **хаотично** переміщалися й активно спілкувалися один з одним. У них, поза сумнівом, було багато спільних інтересів.

Повільно перетікаючи шкільним подвір'ям, школярі гуртувались по класах. Окремо стояв ... клас. Це був надзвичайно дружний і цікавий клас, зі своїми героями і героїнями. Чи пак, героями і героїнями в цьому класі були абсолютно всі. Кожен із них під час **вакацій** здійснив немало ризикованих захопливих подвигів. Когось рятував або перемагав, кудись із кимось подорожував. Усі мали піднесений настрій і одночасно, не дослухаючись до інших, один одному щось навперебій розповідали. Всі вважали себе героями та **екстремалами**.

Одним із цих екстремалів був Андрійко, звичайний український хлопчик середнього зросту, з блакитними очима. На перший погляд він здавався несміливим і скромним. Однак, при подальшому знайомстві виявлялось що це далеко не так. Його справжнє обличчя і відважний характер можна було осягнути тільки з часом, після довгого спілкування. Цього літа, під час **вакацій** з ним трапилось мінімум три надзвичайно екстремальні події.

Завершилася святкова лінійка. Андрійка оточили друзі та знайомі. Він був у своїй стихії. Всі одночасно розповідали кожен про своє. Ніхто не хотів слухати про чужі пригоди. Коли голоси і жестикуляція сягнули кульмінації, неочікувано пролунав гучний дзвоник, і вчителька промовила:

— Усі заходимо до класу, починається новий навчальний рік. Вітаю вас!

Школярі презирнулися і незадоволено, як бджоли, загули. Вони ще не наговорились. Їм хотілося ще і ще розповідати про чарівне літо, свої пригоди і про себе. Але нічого не вдієш, почався перший урок, і вони, здійнявши неймовірний галас, щодуху кинулись до свого рідного класу.

II. Поясніть значення виділених слів.

Комунікативний практикум

- III. У тексті не вказано клас, про який ідеться. Чи можна так сказати про ваш клас? Розіграйте полілог про свої враження від минулих канікул.

IV. Уявіть, що ви отримали завдання написати оповідання для журналу «Пригоди» — сучасного видання для підлітків. Пофантазуйте і напишіть невелику розповідь про надзвичайні пригоди ваших однолітків.

Подумайте і дайте відповіді

1. Як ви розумієте вислів *розвиток мови*?
2. Як впливають історичні події на збагачення української мови?
3. Що ви дізналися про історію української мови?
4. Яка роль І. Котляревського й Т. Шевченка в розвитку української літературної мови?
5. Розкажіть про розвиток сучасної української літературної мови.
6. Наведіть приклади запозичених слів і з'ясуйте їх значення.
7. Яке значення словотворення в розвитку мови? Наведіть приклади слів, утворених різними способами.
8. Яка роль письменників, учених, журналістів у розвитку української мови?

Бібліографічне бюро

Мово рідна, слово рідне!..— К.: Веселка, 1989.

Вихованець І. Р. Таїна слова.— К.: Рад. школа, 1990.

Клименко Н. Ф. Як народжується слово.— К.: Рад. школа, 1991.

Антисуржик.— Львів: Світ, 1994.

Кононенко В. І. Рідне слово.— К.: Богдана, 2001.

2. Просте неускладнене й ускладнене речення

Будьмо свідомими того, що кожен українець є спадкоємцем глибокої і мудрої нації, багатой духовно й морально, і не ганьбімо пам'яті наших пращурів!

Г. Лозко

12. І. Прочитайте текст. Що виражає заголовок? З'ясуйте тип мовлення. Зверніть увагу на будову речень у тексті.

МИ — ТВОРЦІ ІСТОРІЇ

Побутує думка, що історія — щось далеке від нас, таке, що давно минуло. Ні, історію творимо ми — повсюди і щогодинно.

Просте речення:
неускладнене,
ускладнене
Основні правила
правопису

День, прожитий кожним із нас сьогодні, завтра стане історією — історією сучасності. І з того, яким був цей день, чим він був насичений, про нас судитимуть наші нащадки. Ми ж, ті, хто живе нині, відповідальні як за минуле, так і за майбутнє.

Відповідальні перед тими, хто творив підвалини нашої державності. Наша подвійна відповідальність перед тими, хто прийде після нас, адже успадкують вони не тільки наше сьогодення, а й минуле.

Безперечно, визначення шляхів подальшого розвитку України значною мірою ґрунтується на історичному досвіді народу, на настановах визначних громадських і політичних діячів, видатних представників вітчизняної науки та культури. Можна не погоджуватися з їхнім баченням світу, політичними поглядами, конкретними діями, проте ми маємо знати й пам'ятати їх, якщо бажаємо досягнути минуле України, адже, оволодіваючи знаннями про історію нашого народу, вчимося дбати про його прийдешнє.

Отже, з упевненістю можна твердити: наближення до історичної правди допоможе нам у розв'язанні сьогоденішніх і застарілих проблем (*В. Гусєв*).

II. Виберіть із тексту речення, ускладнені: а) однорідними членами; б) відокремленими членами; в) вставними словами (словосполученнями). Які ускладнювальні компоненти не є членами речення?

III. Поясніть уживання розділових знаків у першому абзаці тексту.

Мовознавче дослідження

13. І. Спишіть речення, позначте в них граматичні основи. Дослідіть, чи всі речення двоскладні.

1. Календарем заведено називати певну систему відліку великих відрізків часу. 2. Унікальним геологічним утворенням, одним із найбільших річкових островів узагалі є Хортиця (С. Гречанюк). 3. Невісточками в народі називають ромашки (О. Васильківський). 4. Наша історія вважається історією віковичної боротьби українського народу за своє місце під сонцем. 5. «Кобзар» Шевченка є книгою пізнання добра і зла (З тв. М. Гориня). 6. Головний убір є своєрідною візитною карткою дівчини (Д. Степовик). 7. Барбарис належить до надзвичайно цінних чагарників (Н. Зубицька). 8. Калина є уособленням дому, батьківщини, усього рідного (О. Шалак).

ІІ. Побудуйте речення так, щоб між підметом і присудком уживалося тире. Запишіть 2—3 утворених речення. Визначте в них вид присудка.

Культура мовлення

Уникаймо орфоепічних помилок!

Річкові острові — річкові́х острові́в.

Український народ — українського народу.

Книга пізнання — книгою пізнання.

Надзвичайно цінні чагарники́ — надзвичайно цінних чагарників.

Усе рідне — усього́ рідного.

Мудрість народу

14. І. Прочитайте народні вислови, правильно інтонуючи їх. Виписуйте речення, відновлюючи пропущені розділові знаки, де тире вживається: а) між підметом і присудком; б) на місці пропущеного члена.

1. Без догляду земля кругла сирота. 2. Вінець праці добро, вінець зусиль результат. 3. «Встань» людину годує, а «ляж» марнує. 4. Джерела життя турбота, охота й робота. 5. Життя без праці часник без хліба. 6. Зерно молотити не за столом сидіти. 7. Дерево міцне корінням, а людина завзятістю. 8. Праця багатство всього народу. 9. Праця море, знання човен, розум весло. 10. За господарем тік плаче, а за господинею піч. 11. Старанність права рука щастя. 12. З піснею легше працювати, з охотою вдвічі. 13. Труд для людини джерело здоров'я і життя.

ІІ. Визначте, якими частинами мови виражені головні члени в реченнях першої групи.

ІІІ. З'ясуйте, на місці яких пропущених членів уживається тире у виписаних неповних реченнях.

Слово-диво

15. І. Складіть і запишіть речення, об'єднані темою «Гордість нації», так, щоб подані слова виступали в ролі різних членів речення.

Зразок. 1. Чумацтво залишило після себе пісні народу про ті далекі нелегкі часи. 2. Українським народом свято шануються давні символи, пов'язані із силами природи. 3. Український народ пишається чималою кількістю всесвітньо відомих пам'яток архітектури. 4. Без національних світочей української культури й історії та їхніх звершень не було б нашого народу.

Символ: а) додаток; б) іменна частина складеного присудка.

Україна: а) підмет; б) прикладка; в) додаток; г) обставина.

Нація: а) означення; б) додаток; в) підмет.

II. У записаних реченнях підкресліть другорядні члени. Схарактеризуйте їх, скориставшись схемою.

Пізнай себе і світ

16. І. Прочитайте текст. Що нового дізналися з нього? Як би ви відповіли на запитання, сформульоване на початку висловлювання?

ГОПАК ДЛЯ ЛИЦАРЯ

Що викликає в уяві українця слово *гопак*? Запальний танець, усміхнені дівчата у віночках та хлопці в шароварах. А як щодо словосполучення *бойовий гопак*? Це теж хлопці й дівчата, теж у шароварах, теж усміхнені, але не танцюють, а б'ються, використовуючи не лише силу рук і ніг, а й різноманітну зброю — шаблі, палиці, довбні, ціпи, серпи та бартки.

Свого часу іноземці, які приїздили на Запорозьку Січ, дивувалися: непереможне козацьке військо замість цілодобової муштри лише співає й танцює... Українці, звісно ж, надзвичайно творчі люди, здатні будь-яку справу перетворити на цікаве і захопливе дійство. Досліджуючи народні танці —

Заняття у Школі бойового гопака

метелицю, аркан, гопак, вчені помітили в них купу бойових елементів. Як наше козацтво, один із найпотужніших середньовічних лицарських орденів, могло існувати без власного бойового мистецтва! Не секрет, що гопак виник у козацькому середовищі й спочатку був суто чоловічим танцем.

У сучасній Школі бойового гопака тренування починаються із шиккування та урочистого вітання: «Слава Україні!», під час якого учитель та учні, на знак поваги, вклоняються один одному. Тільки після цього починається вишкіл — козацька рухавка та вивчення техніки ведення бою. «Гопаківці» тренуються у спеціальному однострої: традиційні шаровари, які добре маскують удари ніг, вишиванка та обов'язково кількадеметровий бойовий пояс-крайка для захисту органів живота.

Якщо у східних бойових мистецтвах статус воїна визначається кольором пояса, то у нас — кольором шароварів. У школі є сім рівнів майстерності. «Жовтяки» носять білі шаровари, «Соколи» — зелені, «Яструби» — блакитні, «Джурі» — сині, «Козаки» — малинові, «Характерники» — червоні, «Волхви» — білі шовкові. Мають «гопаківці» і свій лицарський кодекс честі, що базується на споконвічних людських ідеалах — чесності, послідовності, жертвовності та відвазі (Н. Пристун).

II. Ознайомтеся з офіційною Інтернет-сторінкою Школи бойового гопака www.hopak.org.ua. Підготуйте розповідь про відмінність бойового гопака від інших видів спорту.

17. I. Розгляньте таблицю. Наведіть власні приклади односкладних речень або скористайтесь поданими нижче реченнями.

Односкладні речення

Форма вираження головного члена	Тип речення
1. Дієслово 1-ї або 2-ї особи однини чи множини дійсного та наказового способів	означено-особове
2. Дієслово у формі 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу або у формі множини минулого часу дійсного способу	неозначено-особове
3. Дієслово 2-ї особи однини і множини дійсного та наказового способів (дія стосується узагальненої особи)	узагальнено-особове
4. Безособові дієслова; особові дієслова, ужиті в безособовому значенні; інфінітив зі словами <i>можна, треба, доцільно, неможливо, не варто</i> та ін.; безособові форми на <i>-но, -то</i>	безособове
5. Іменники в називному відмінку або кількісно-іменні словосполучення	називне

1. Усі національні культури побудовано на шануванні предків (О. Таланчук). 2. За рідний край і життя віддай (Нар. творчість). 3. Образи української міфології... 4. Не можна забувати про український мовний етикет. 5. Накликання бажаного словом знаходимо в усіх наших обрядових піснях (З тв. С. Богдан). 6. Загалом у міфології різних народів перевагу надавали нерукотворному будуванню світу (О. Таланчук).

II. Доведіть, що виділені в реченнях означення не є однорідними. Наведіть і запишіть власні приклади речень з однорідними означеннями. Поясніть уживання коми.

Мовознавче дослідження

18. I. Подані двоскладні речення трансформуйте в односкладні різних типів. Позначте головний член, укажіть на спосіб його морфологічного вираження. Визначте тип односкладних речень.

1. Обжинковий вінок виготовлявся із зібраних на стерні колосків (В. Скуратівський). 2. Ранкова роса вирила зелень (А. Шиян). 3. З давніх-давен люди в Україні особливо шану-

вали лелек. 4. За українськими традиціями, на честь верби молодь влаштовувала спеціальне свято (З тв. О. Потапенко). 5. Уночі, йдучи звідкись чи кудись, ти раптом згадаєш про небо (Є. Гуцало). 6. Веселі й забрьохані, ми входимо в ліс (М. Стельмах). 7. Пісенним символом українців віддавна вважається соловейко (О. Потапенко). 8. Місяць розливав по нічному небу хвилі м'якого проміння (Є. Гуцало).

II. Виділіть у першому реченні невідокремлене означення, виражене дієприкметниковим зворотом. Поясніть, за яких умов воно буде виділятися комами. Доведіть це практично.

III. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення.

Культура мовлення

Уникаймо граматичних помилок!

Оспівують на українській землі — шанують в Україні.

Пунктуаційний практикум

19. I. Відновіть текст, поділивши його на абзаци й визначивши межі речень. Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Поясніть пунктуацію в реченнях з однорідними членами. Визначте синтаксичну роль однорідних членів.

На початку XX століття на оперних сценах світу царювали четверо чоловіків Баттістіні Карузо Шаляпін і Тітто Руффо лише одна жінка спромоглася сягнути їхніх висот і стати врівень з ними це була Соломія Крушельницька однак у порівнянні зі

Соломія Крушельницька

своїми уславленими колегами вона виявилася набагато вищою як особистість творчість Соломії Крушельницької справила величезний вплив на розвиток вокального мистецтва в усьому світі а її ім'я золотими літерами вписане в історію світового оперного мистецтва хто ж вона ця небачена досі чарівниця яка заслужила почесі й визнання навіть в Італії голос співачки за визначенням італійських критиків вирізнявся привабливістю і специфічним чарівним оксамитовим тембром він сильний запальний звучний і співучий здавалося її творчий інтелект фактично безмежний всебічно обдарована й

освічена Соломія Крушельницька розмовляла й співала багатьма мовами українською польською російською італійською іспанською французькою німецькою та англійською вона прекрасно грала на фортепіано і сама вивчала партитури та ролі не звертаючись по допомогу до фахівців з однаковим успіхом співала як суто ліричні так і драматичні партії а закінчила свою кар'єру героїко-драматичними операми Штрауса Вагнера Піццетті Каталані у творах цих композиторів Соломія Крушельницька була і залишається неперевершеною (За М. Головащенком).

II. Знайдіть речення з узагальнювальними словами при однорідних членах. Накресліть їх схеми. Трансформуйте одне з таких речень так, щоб при однорідних членах уживалося тире.

Комунікативний практикум

III. Яку працю ви вважаєте творчою? Поділіться своїми міркуваннями з однокласниками.

Видатні українці

20. I. Відновіть і запишіть висловлювання, вставляючи на місці пропусків потрібні за змістом вставні слова (словосполучення і речення) з довідки. Визначте вид вставних компонентів за значенням.

Талановитим стратегом і тактиком розвідки був Богдан Хмельницький. ... у кожному населеному пункті майбутній гетьман мав своїх людей. Чимало їх було серед ремісників, купців, православних духовних осіб. Богдан Хмельницький особисто приділяв дуже багато уваги організації козацької розвідки. У козацьку розвідку відбирали ... відданих і мужніх запорожців. Саме таких ... посилали в далекий тил для вивідування потрібних відомостей. Траплялися ... між ними й люди похилого віку, підлітки, жінки. Під керівництвом Хмельницького діяло по всій Польщі понад дві тисячі розвідників. Усе це давало змогу гетьманові своєчасно вивідувати наміри ворога (За В. Сергійчуком).

стратег
тактик

Д о в і д к а: звичайно; за свідченням польських джерел; однак; безумовно.

II. Назвіть речення, ускладнені однорідними членами. Визначте їх синтаксичну роль і тип зв'язку.

III. Як ви розумієте значення слів, поданих у рамці? Кого з найвизначніших постатей вітчизняної і світової політики, на ваш погляд, можна назвати стратегом і тактиком? Доберіть до цих слів спільнокореневі.

Пунктуаційний практикум

21. І. Прочитайте висловлювання з відповідною інтонацією. Визначте його тему. Доберіть заголовок у формі словосполучення. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Назвіть пунктограми.

Ми часто кажемо: сильний як ведмідь гарна як квітка струнка як тополя хитрий як лис... Тут ведмідь виступає символом сили квітка краси тополя стрункості й високого зросту лис хитрості. Завдяки символам можна одним словом чи якимось знаком сказати дуже багато.

Озирнімося довкола — і ми побачимо безліч символічних позначень, які про щось повідомляють застерігають закликають.

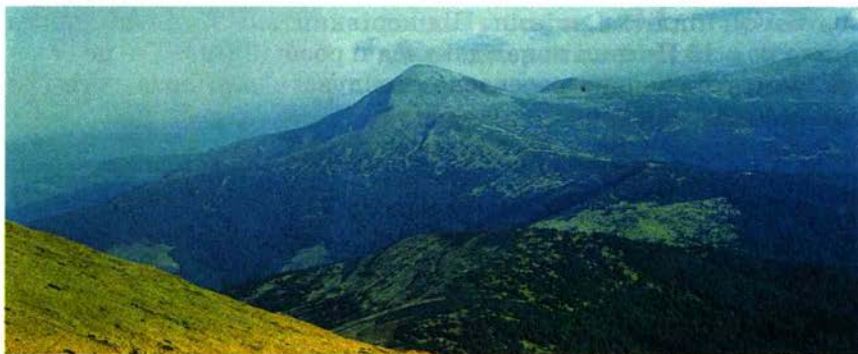
Найстародавніша символіка пов'язана з могутніми силами природи. Тоді різні племена називали себе чи то синами Сонця, чи то великої річки, чи то гори, чи то блискавки. Стародавні єгиптяни обожнювали річку Ніл, від якої залежало все їхнє життя. Для кожного вірменина священним національним символом є гора Арарат. Об'єктом поклоніння японців справіку є священна Фудзі діючий вулкан Фудзіяма. А для українців найвизначнішим національним символом з-посеред природних об'єктів є річка Дніпро-Славутич. Він тече через усю Україну і через усю її історію. Його оспівано в численних піснях думах легендах. Дніпро національна гордість слава України (Н. Бібік).

II. Підкресліть у тексті поширені й непоширені прикладки. Поясніть їх правопис.

III. Продовжіть ряд образних порівнянь, зазначених у першому реченні. Пригадайте правила виділення комами порівняльних зворотів.

Комунікативний практикум

22. І. Усно продовжіть тему тексту вправи 21, скориставшись поданими фотоілюстраціями.

Гора Говерла

На острові Хортиця

- П. Які ще знаки-символи української етнокультури вам відомі? Підготуйте письмову розповідь про один із них, скориставшись словником-довідником Віталія Жайворонка «Знаки української етнокультури» або іншими довідковими джерелами.

Культура мовлення

Збагачуймо мовлення граматичними синонімами!

*Сила природи — природна сила.
Символ нації — національний символ.
Об'єкт природи — природний об'єкт.*

23. І. Спишіть речення, поставивши, де потрібно, кому перед сполучником *як* (*ніби, мов*). Укажіть на ознаку невідокремлення, зазначену в рамці.

Ознаки невідокремлення:

1. Сталий фразеологічний зворот.
2. Іменна частина складеного присудка, приєднана за допомогою сполучників *як, мов, ніби*.
3. Звороти, що мають значення «у ролі кого, чого».
4. Вирази *не більше як, не раніше як, не довше ніж*.

1. Зміцнюється й утверджується Українська держава як незалежна, визнана у світі, багата, висококультурна, національно свідомо, горда і шляхетна (Г. Лозко). 2. Український народ цілі віки бився мов лев за свою свободу, витрачав усю свою силу, свою кров, своє життя (О. Довженко). 3. Звичаї як і мова об'єднують людей в один народ, в одну націю (О. Воронай). 4. У горі і радості, у праці і відпочинку українська пісня ніби розцвічує наше життя (Є. Колодійчук). 5. Постать

Остапа Вересая як символ українського кобзарства яскраво виокремлюється в духовному житті нашого народу (В. Скуратівський). 6. Постать Михайла Драгоманова перебуває ніби на стику двох великих епох в українському національному русі (О. Сокирко).

II. Пригадайте, чи є членом речення порівняльний зворот. Визначте в поданих реченнях синтаксичну роль слів і сполучень слів зі сполучниками як (ніби, мов).

 III. Складіть і запишіть речення: а) з фразеологізмами *наче грім серед ясного неба, як дві краплини води, як на голках*; б) з виразами *не більше як, не раніше як, не довше ніж*.

Пунктуаційний практикум

24. I. Прочитайте висловлювання. Доберіть до нього заголовок. Дослідіть, чим ускладнені речення. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки.

Оберегів в українського народу існувало дуже багато. Одні були пов'язані з конкретними життєвими ситуаціями обрядів ритуалами. Інші супроводжували людину постійно від народження й до смерті. Усі ці речі на перший погляд такі несхожі між собою об'єднувала віра наших предків у їхню добродійну магічну силу.

Оберегами прийнято називати магічні засоби, які охороняють людину та її найближче довкілля від лиха, вроду, врожай тощо від усілякої небезпеки нечистої сили чарів хвороб хижого звіра і т. ін. Як обереги використовували спеціальні ритуальні предмети або їхні рештки. Найпоширенішими оберегами, до яких вдавалися в будь-якій ситуації, були тексти предмети і дії з християнською символікою молитва хрест освячена вода тощо. Проте в українського народу існувало й багато давніших оберегів пов'язаних не з релігією а саме з міфологією дохристиянських часів та віруваннями в тотем (За Я. Музиченко).

Тотем — тварина, рослина або предмет, що є об'єктом релігійного культу роду або племені як його охоронець.

Комунікативний практикум

 II. Підготуйте виступ-розповідь про народний звичай, якого дотримуються у вашій родині.

Мовознавче дослідження

25. I. Прості неускладнені речення переробіть на ускладнені: а) однорідними членами; б) вставним словом (словосполученням); в) відокремленим членом (означенням, обставиною чи додатком). Запишіть складені вами речення. Поясніть уживання розділових знаків.

Зразок.

Просте неускладнене речення	Просте ускладнене речення		
	однорідними членами	вставним словом, словосполученням	відокремленим членом
<u>Українські традиції продовжують жити</u> й сьогодні (Л. Кожуховська).	<u>Українські традиції, народні обряди продовжують жити</u> й сьогодні.	<u>Українські традиції, безперечно, продовжують жити</u> й сьогодні.	<u>Українські традиції, пов'язані з хлібом, продовжують жити</u> й сьогодні.

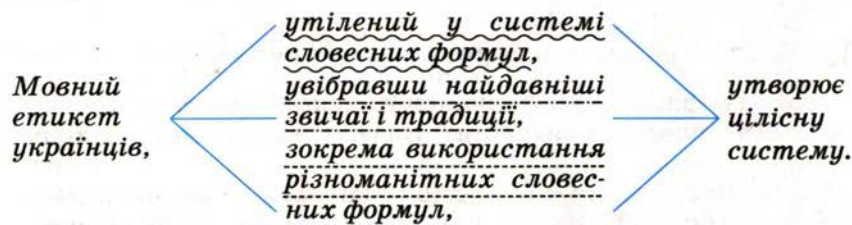
1. Українські пісні стверджують глибину світобачення нашого народу. 2. Український жнивварський обряд позначений особливою поетичністю (З тв. В. Скуратівського). 3. Кожна нація має свої традиції. 4. Звичаї складаються впродовж усього розвитку кожного народу (З тв. О. Воропая). 5. Кобзарі несли по всій землі нашої славі народні пісні (І. Шаповал). 6. Пісня супроводжує нас усе життя (Є. Колодійчук). 7. Кобзарі завжди прославляли бойові походи Війська Запорозького (І. Шаров). 8. Вода не просто джерело життя (Д. Віда). 9. Над селом розмахувала своїми розкішними крильми весна (Ю. Станинцев).

II. Дослідіть, який порядок слів властивий поданим реченням. Перше речення перебудуйте так, щоб порядок слів був непрямым.

Слово-диво

26. I. Об'єднавшись у пари, складіть моделі речень, ускладнених різними відокремленими членами. Визначте, яку синтаксичну роль вони виконують.

Зразок. Мовний етикет українців утворює цілісну систему.

II. Дослідіть, чи можна змодельовані речення вважати синтаксичними синонімами. Свою думку обґрунтуйте.

III. Пригадайте, за яких умов означення та обставини не відокремлюються. Наведіть приклади речень.

Комунікативний практикум

- 27. Працюючи в парах, складіть і розіграйте діалог на тему «Кожна нація має свої звичаї», використовуючи в репліках ускладнені речення.

Пунктуаційний практикум

28. I. Розставляючи потрібні розділові знаки, запишіть афоризми Григорія Сковороди в такій послідовності: а) з тире між підметом і присудком; б) з тире на місці пропущеного члена; в) з однорідними членами; г) з відокремленим означенням; ґ) з відокремленою обставиною.

1. Хіба розумно чинить той, хто починаючи довгий шлях у ході не дотримує міри? 2. Ні про що не турбуватись, значить не жити, а бути мертвим, адже турбота рух душі, а життя це рух. 3. Надмір породжує пересит, пересит нудьгу, нудьга ж душевну тугу, а хто хворіє на це, того не назвеш здоровим. 4. Ти не можеш віднайти жодного друга не напугавши разом із ним і двох-трьох ворогів. 5. Добре почати це наполовину завершити. 6. Майбутнім ми маримо, а сучасним гордуємо. 7. Звірившись на море ти перестаєш належати сам собі. 8. Коли велика справа панувати над тілами, то ще більша керувати душами. 9. Не любить серце не бачачи краси. 10. Чи може людина сліпа у себе вдома стати зрячою на базарі? 11. Вода без риби, повітря без пташок, час без людей бути не можуть.

II. З'ясуйте, у якому реченні тире ставиться між підметом і присудком та на місці пропущеного члена.

Комунікативний практикум

- III. Об'єднавшись у групи, розкрийте зміст одного з афоризмів Григорія Сковороди. Вислухавши думку кожного учасника групи, складіть невеликий твір-роздум, використовуючи прості ускладнені речення.

IV. Вивчіть записані афоризми напам'ять.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які мовні одиниці вивчає синтаксис? Наведіть приклади.
2. Що вивчає пунктуація? Назвіть відомі вам розділові знаки.
3. Поміркуйте, чи може один розділовий знак «накладатися» на інший. Наведіть приклади подвійних розділових знаків.
4. Складіть перелік пунктограм, характерних для: а) простого неускладненого речення; б) простого ускладненого речення.

5. Назвіть, чим може бути ускладнене просте речення.

6. Якими розділовими знаками, як правило, виділяються ускладнювальні компоненти в простому реченні? Наведіть приклади вживання лапок, тире і двокрапки в простому ускладненому реченні.

7. Чи може вживатися тире в простому неускладненому реченні? Доведіть це на власних прикладах.

8. Які типи односкладних речень ви знаєте? Відповідь проілюструйте прикладами з художньої літератури.

9. Доведіть, чи може бути односкладне речення неповним. Наведіть приклади.

10. З-поміж зазначених мовних одиниць виберіть ті, що не є членами речення. Свій вибір обґрунтуйте.

Однорідні члени. Звертання. Вставні слова. Відокремлені члени. Уточнювальні члени.

Зв'язне мовлення

Усний стислий переказ тексту публіцистичного стилю

Краса врятує світ

29. І. Прочитайте текст. Назвіть ознаки публіцистичного стилю. Виділіть мікротеми, складіть план висловлювання.

СОБОР У ЖУРБИ

Проблема здається прозаїчною — пам'ятник архітектури, що пережив понад два століття, руйнується просто на очах. Дехто образно називає це п'ятою спробою стерти його з лиця землі. Адже до цього їх було чотири. Перша — рівно через сто років після зведення дерев'яного храму. Тоді його хотіли розібрати й на цьому місці звести кам'яну церкву. На щастя, люди відстояли свій унікальний храм.

У чому ж особливість собору? У 1773 році самарський полковник Антон Головатий (він став першим українським адміралом, який штурмував Ізмаїл), старшини та прихожани на своїй Раді вирішили збудувати нову трипрестольну церкву без жодного металевого цвяха.

Відтоді цей шедевр зодчества зазнав багато змін. Через сто з гаком років після його зведення будівлю

Свято-Троїцький собор
у м. Новомосковськ
на Дніпропетровщині

навіть довелося повністю розібрати. Цікаво, що відновлював собор народний умілець Олексій Пахучий, який, не маючи спеціальної освіти, з відповідальним завданням упорався блискуче.

Потім храм довелося відстоювати на початку 30-х років минулого століття. Дивом уцілів собор і в роки Великої Вітчизняної війни. Тоді в Новомосковську було знищено практично всі кам'яні споруди. А от величний дерев'яний храм не зачепили. Страшна правда з'ясується згодом. Допитливий хлопчина Толя Морозов став розбирати дерев'яну підлогу собору, загорівшись нестримним бажанням розшукати під нею підземні ходи. І виявив протитанкові міни. На щастя, вибухівку вдалося знешкодити.

І, нарешті, пам'ятна кампанія шельмування роману Олеся Гончара «Собор», у якому письменник оспівував храм у Новомосковську. Тодішня влада не лише піддала критиці класика української літератури, а й хотіла знищити й сам Свято-Троїцький. І тільки потужна хвиля народного обурення врятувала церкву від загибелі. Собор поставили на реконструкцію, яка, за свідченням настоятеля храму отця Володимира, триває донині (С. Довгаль).

II. Знайдіть частину тексту, в якій сформульовано основну думку. З'ясуйте, що виражає заголовок.

III. Виділіть у тексті основне. Підготуйте стислий переказ (усно), стиснувши висловлювання вполовину.

30. I. Запишіть вислів Олеся Гончара. Якої проблеми торкається письменник? Чи актуальна вона сьогодні? Висловіть свої міркування.

Можна прожити і без собору, і без пісні, без Рафаеля. Без усього можна, на чому висять охоронні таблиці і на чому їх нема... Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми? (О. Гончар).

Комунікативний практикум

II. Складіть твір-роздум у публіцистичному стилі, використавши як тезу слова Олеся Гончара. Доберіть влучний заголовок.

Бібліографічне бюро

Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо.— К.: Академія, 1994.

Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність.— К.: Рідна мова, 1998.

Український правопис.— К.: Наук. думка, 2007.

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

У процесі спілкування у мовців виникає потреба передавати чи відтворювати висловлювання інших. Існують **п р я м а** передача чужої мови (**пряма мова, діалог, цитата**) та **н е п р я м а** (**непряма мова**).

Опрацьовуючи цей розділ, ви **навчитеся знаходити** речення з прямою і непрямою мовою, з цитатами, репліками діалогу та **визначати** їхні особливості; **отримаєте знання** про розділові знаки при прямій мові, цитаті, діалозі та зможете їх обґрунтовувати; **здобудете уміння** замінювати пряму мову непрямою та порівнювати виражальні можливості різних способів передачі прямої мови; **усвідомите** роль речень із прямою мовою та діалогів у процесі створення усних і письмових висловлювань різних видів.

§ 3. Пряма мова. Розділові знаки в реченнях із прямою мовою

Пряма мова
Слова автора
Розділові знаки

Україно, єдина в світі,
Гойне зілля, живлюща кров!

Яр Славутич

31. І. Прочитайте текст. Визначте його тему.

Що ми знаємо про свою вітчизну, Україну, тобто рідний край? Сама назва зблиснула вперше в «Київському літописі» 1187 року. Повідомляючи про смерть Переяславського князя Володимира Глібовича, літописець зазначає: «Був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і великими добродіями [був] сповнений. За ним уже Україна багато потужила».

Уперше озвалася Україна рідною мовою з грамоти 1341 року і залунала багатоголосо в думах і піснях. Одспівали над нашими степами кобза та бандура, лишили по собі смуток,

Сторінка з літопису
Самійла Величка

лишили пам'ять, а де прочитати про історію нашого народу, де?

З історичних праць про часи становлення української нації, про походи козаків на Туреччину та Крим, про Запорозьку Січ, яка, як справедливо вважає багато світових істориків, заступила дорогу татаро-турецькій експансії і врятувала Європу... (Ю. Мушкетик).

II. Випишіть речення з *прямою мовою*. Поясніть розділові знаки.

III. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення.

IV. З'ясуйте лексичне значення виділеного слова.

Комунікативний практикум

- V. Що вам відомо про часи становлення української нації? Дайте відповіді на запитання, поставлені автором у тексті. Скористайтесь фотоілюстрацією на с. 27.

Мовознавче дослідження

32. I. Пригадайте вивчене в попередніх класах про пряму мову. Розгляньте схеми і скажіть, які з них є для вас новими. З'ясуйте, як будуються речення з прямою мовою.

1. А: «П». 2. А: «П?» 3. А: «П!» 4. А: «П...»
5. «П», — а. 6. «П?» — а. 7. «П, — а, — п».
8. «П, — а. — П». 9. «П? — а. — П». 10. «П! — а. — П».
11. «П! — а: — П». 12. «П... — а. — П».

II. За допомогою схем сформулюйте правила про *розділові знаки* в реченнях із прямою мовою. Свої висновки порівняйте з теоретичним матеріалом на с. 32—33.

- III. Доберіть приклади речень із творів художньої літератури до кожної схеми.

Із секретів синтаксису

Крапка і кома ставляться за лапками, а знак питання, знак оклику і три крапки — перед закритими лапками.

Якщо перше речення прямої мови містить три крапки, далі йдуть слова автора і пряма мова продовжується, то після слів автора ставиться крапка й тире: *«Ходять тут усякі... — бурмоче дід. — Недавно двоє пройшло»* (О. Донченко).

Якщо слова автора в середині прямої мови містять одне рідні присудки, другий з яких стосується продовжен-

ня прямої мови (дієслова *додав, зазначив, зауважив, наказав, запитав* і т.п.), то після слів автора ставиться д в о к р а п - к а: «*Ходімо, — сказав він і спитав: — Чого ж ти мовчиш?*»

Пізнай себе і світ

- 33. I. Прочитайте текст мовчки. Чи вважаєте ви себе людиною з високим рівнем культури спілкування? Як працюєте над собою?
II. Одне з речень тексту перебудуйте на речення з прямою мовою.

Людина, яка має високий рівень культури спілкування, дотримується загальноприйнятих норм і користується всіма формами і засобами спілкування. Вона легко вступає в контакти з людьми, виходячи при цьому з позитивних комунікативних настанов. Її жести, міміка підтверджують доброзичливе ставлення до інших. Очі її відкриті, погляд жвавий. Така людина має високу самооцінку, впевнена в собі, про що свідчить її поза. Плечі опущені, голова випрямлена. Руки вільні, жести широкі й відкриті. Людина повернута і нахилена в бік партнерів — злегка усміхається, спокійно, твердо, прямо дивиться в очі співрозмовників, запрошуючи їх до діалогу, співробітництва. І навіть, якщо перебуває в поганому настрої чи має неприємності, така людина вміє приховувати їх (*За Т. Чмут*).

- III. Зверніться на сайт Інтернету www.ukrreferat.com/index.php?referat=26532 і отримайте більш докладну інформацію про культуру спілкування. Найцікавіший факт повідомте однокласникам.

Пунктуаційний практикум

34. I. Спишіть речення. Підкресліть пряму мову і схарактеризуйте речення за метою висловлювання. Поясніть розділові знаки (див. с. 32—33).

1. «Дякую за моральну підтримку», — всміхнувся син.
2. Йому ж своє муляло: «Перекази козацькі, вони хай трохи постороняться, розкажи, які перекази про нас складають». 3. Вус Яворницького сердито ворухнувся: «То не ідеал, до якого йдуть через руїни та через трупи». 4. «Про що ти задумалась, Світла-но?» — іноді запитувала дівчину мати (*З тв. О. Гончара*).
5. «Бачте, — крикнув, — що за птиця! Чи не встав би ти, небоже?»
6. «Не біда, — поет відмовив, — як ти й сам з дороги звернеш, бо як рими повтікають, ти мені їх не завернеш!» (*Леся Українка*).
7. «Що за дівчина! — знов та знов розмірковував собі, а часом і запитував себе: — Як же з нею заговорити?» (*О. Іваненко*).

Культура мовлення

Уникаймо орфоепічних помилок!

*Дівчина – дівчино
Небіж – небójже*

□ II. Проаналізуйте зміст третього речення і висловіть власні міркування на тему «Що таке ідеал?».

35. I. Прочитайте текст мовчки. Доберіть до нього заголовок, який виражав би основну думку. Визначте тип і стиль мовлення. Складіть план висловлювання та усно перекажіть прочитане.

В історичній літературі існує чимало версій походження слова *козак*. Один із польських авторів виводив це найменування од якогось легендарного ватажка, що в давні часи успішно боровся з татарами; звали його буцімто Козак. Були версії, згідно з якими козаки, можливо, не українці, а нащад-

Микола Самокиш.
Тип запорожця

ки відомих у часи Київської Русі воєвничих племен хозарів. Турецькою мовою слово *козак* означає волоцюга, забіяка, розбійник. Очевидно, саме звідти воно й прийшло в Україну. Не самі собі придумали наймення захисники нашого краю, а одержали його від ворога, і воно тут прижилося, згодом утративши негативний відтінок. Козак в Україні став синонімом лицарської доблесті й високого благородства.

Відомий український історик Дмитро Яворницький писав, що як за зовнішнім виглядом, так і за внутрішніми якостями запорозькі козаки загалом були характерними типами свого народу (За М. Слабошпицьким).

II. Яке речення тексту можна перебудувати на речення з прямою мовою? Запишіть утворене речення, дотримуючись пунктуаційних норм.

Мугрість народна

36. I. Прочитайте прислів'я і приказки. З'ясуйте їх зміст.

1. У чужій сторонці не так світить і сонце.
2. Дніпро — батько, Січ — мати.
3. Пішов на Вкраїну, на степи, на вольнії землі.
4. Летить ворон з чужих сторон.
5. Степ та воля — козацька доля.
6. І холод не страшний, коли козак молодий.
7. То не козак, що отаманом не думає стати.
8. Козацькому роду нема переводу.
9. Хто любить піч, тому ворог Січ.

воля — вільний
сторона — сторін

- II. Складіть речення з прямою мовою, використовуючи подані прислів'я і приказки. Прочитайте їх із відповідною інтонацією (див. с. 32).
- III. Поясніть написання слів, що в рамці. Чому в народній творчості трапляється порушення орфографічних норм?

Краса врятує світ

- ➡ 37. I. Розгляньте фотоілюстрацію та опишіть один із мальовничих куточків України — озеро Синевир (усно). Уводьте у висловлювання речення з прямою мовою.

Озеро Синевир — морське око

- II. Зверніться на сайт Інтернету www.sunray.com.ua/descr/tag/lmk/id/143 та опрацюйте інформацію про Синевирське озеро. Підготуйте повідомлення про історію його виникнення. У висловлюванні зазначте, чому місцеві жителі називають озеро *морським оком*.

Комунікативний практикум

38. Прослухайте аудіозапис тексту про розвиток української державності. Зверніть увагу на речення з прямою мовою. Складіть план і відтворіть текст на письмі. Поясніть розділові знаки в реченнях із прямою мовою.

Пряма мова — це чуже мовлення, передане дослівно, з повним збереженням змісту та інтонації.

Пряма мова супроводжується словами автора, які вказують на те, кому вона належить. Слова автора можуть стояти перед прямою мовою, у середині прямої мови і після неї: *«Розкажіть, будь ласка, мені про вашу героїню», — попросив скульптор, закладаючи ногу на ногу (О. Гончар); Діти кажуть: «Ми Вітчизну нашу любимо святу!» (П. Тичина); «А тепер розкажи нам, Нателло, — усміхаючись говорив інженер, — як ти відкрила Оленяче джерело» (О. Гончар).*

Пряма мова і слова автора вимовляються з різною інтонацією. Пряма мова передається розповідними, питальними, спонукальними реченнями, за інтонацією окличними або неокличними.

Слова автора супроводжуються розповідною інтонацією. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, вони вимовляються з пониженням голосу і невеликою паузою: *Він посміхнувся з поблажливою зверхністю: «Життя, воно навчить... Навчить калачі з маком їсти» (О. Гончар).*

Слова автора, що стоять після прямої мови, вимовляються трохи прискорено і з пониженням голосу: *«Цього року, мабуть, урожай буде», — каже Панас (А. Чайковський).*

Слова автора, що стоять у середині прямої мови, ділять речення на три частини. Перша частина прямої мови вимовляється з підвищенням голосу, друга — залежно від мети висловлювання, а слова автора виділяються паузами з обох боків і вимовляються з інтонацією вставних слів, із зниженням голосу в кінці: *«Мамо! — радісно закричав хлопчина, зриваючися нагло з довгої задуми. — Знаєш, мамо, що?» (Б. Лепкий).*

Пряма мова і слова автора оформлюються на письмі відповідними розділовими знаками.

1. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то вона з обох боків виділяється лапками, після неї ставиться кома (три крапки, знак питання, знак оклику), після лапок — тире, а слова автора починаються з малої літери: *«Гарна музика», — шепнула заслухано Одарка (І. Вільде).*

2. Якщо пряма мова стоїть після слів автора, то перед нею ставиться двокрапка і перше слово починається з великої літери; у кінці прямої мови перед лапками ставиться крапка (три крапки, знак питання, знак оклику): *І тихо-тихесенько я промовляла: «Сон літньої ночі! Мені тебе жаль!» (Леся Українка).*

3. Якщо слова автора розривають пряму мову, то перед прямою мовою відкриваються лапки, слова автора виділя-

ються з обох боків ко м а м и і т и р е, після них пряма мова пишеться з малої літери, і лапки закриваються: *«Рано ти, — каже батько, — закінчив науку» (Остан Вишня).*

4. Якщо слова автора розривають пряму мову, що виражена двома чи кількома реченнями, то після першої частини прямої мови ставиться ко м а (знак питання, знак оклику) і т и р е, а після слів автора — к р а п к а й т и р е; друга частина прямої мови починається з великої літери: *«Зажди! — просить хлопчина. — Візьми мене із собою, перевези!» (Б. Лепкий).*

5. Якщо одна частина у словах автора, що стоять у середині прямої мови, стосується першого речення прямої мови, а друга — другого, то після слів автора ставиться д в о к р а п к а й т и р е, друга частина прямої мови починається з великої літери: *«Пізно, Володько, — сказала їй додала з тим самим легким смішком: — Ех ти, сторож!» (І. Сенченко).*

Пунктуаційний практикум

39. І. Відновіть текст, визначивши межі речень. Поділіть висловлювання на абзаци. Спішіть його, розставивши потрібні розділові знаки. Поясніть пунктуацію при прямій мові. Визначте синтаксичну роль прямої мови.

Запорозька Січ — це один із тих світових феноменів, над яким замислювались і який намагалися з'ясувати багато поколінь дослідників розбійники лементували на сеймах і в сенаті польські шляхтичі, скаженіючи від зненависті вони вимагали знищити Запорозьку Січ, стерти з лиця землі козацтво славне Запорозжя казали селяни про Січ вони тікали на Січ від феодалів, там шукали порятунку від тяжкого, нестерпного гніту запорозьких козаків — «святих лицарів, захисників Вітчизни» — оспівав народ у своїх думках, піснях, легендах гнездо своевольства писала цариця Катерина II у своєму маніфесті 1775 року про скасування Запорозької Січі «Військом Запорозьким» назвав український народ козацько-селянську повстанську армію 1648 року, яка увібрала в себе кращі військові традиції Запорозької Січі героями безлічі літературних і мистецьких творів стали звияжні запорожці Вольтер захоплювався їхнім героїзмом і намагався знайти паралелі у світовій історії Гоголь із пафосом писав так ось вона, Січ ось це гніздо, звідки вилітають усі ті горді й міцні, як леви, ось звідки розливається воля й козацтво на всю Україну (За О. Апанович).

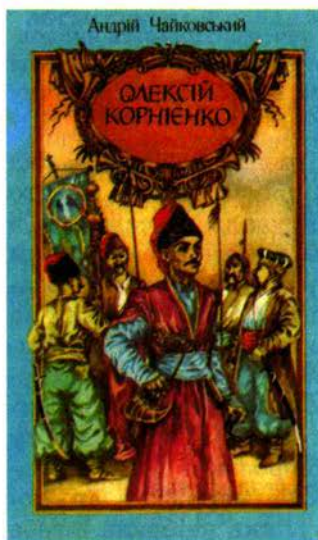

П. Уявіть, що цю інформацію вам надали працівники музею для альбому «Запорозька Січ». Оформіть її у вигляді висловлювання з прямою мовою.

■ Подумайте і дайте відповіді

1. Що таке пряма мова? Наведіть приклади.
2. Які розділові знаки ставляться при прямій мові?
3. Розкажіть про слова автора, їх роль, місце в реченні та розділові знаки при них.
4. З якою метою використовують пряму мову в художніх творах?
5. Яке значення інтонації в реченнях із прямою мовою? Наведіть приклади.

ЧИТАЙТЕ УКРАЇНСЬКОЮ!

Чайковський А. Олексій Корнієнко. — К.: Веселка, 1992.

40. І. Прочитайте уривок з історичної повісті Андрія Чайковського «Олексій Корнієнко». Яка роль прямої мови в характеристиці образів героїв?

Хмельницький витяг шаблю, Чаплінський теж...

У цю хвилину Хмельницький увесь перемінився. Запанував над собою, над своїм гнівом і пригнуждив своє схвильовання, мов бистрого коня. Він добре знав, що в двобою можна поконати противника лише спокоєм і холодною кров'ю.

Навпаки, Чаплінський з піною на устах скочив на Хмельницького, мов скажений пес. Хмельницький відбив раз і другий удари, а за третім разом так гримнув Чаплінського, що йому аж рука задеревіла. Він пізнав, що Хмельницькому в двобою не устоїться. Тепер Чаплінський став уступати, відбиваючись перед ударами Хмельницького. Чаплінський уступав до кущів. Уступаючи, вложив пальці в рот і свиснув протяжно. На це вискочили з кущів три дужі гайдуки і кинулися з шаблями на Хмельницького.

«Ха, ха, ха, — реготався Чаплінський, стоячи вже на боці, — танцюй тепер, хаме, як тобі заграють!»

Хмельницький відбивався від чотирьох. Він обертався кругом, обороняючись шаблею. Один гайдук ударив його з усієї сили по ребрах, та шабля вдарила в дротянку і не зробила шкоди.

Хмельницький вирішив уступати до коней, а потому скочити на коня і втекти. То не буде втеча від двобою, а від поганої, підлої зради.

До всього того придивлявся козак з-поміж кушів ліщини. Він теж по тупоті коней пізнав, що буде зрада. Та коли бачив, що Хмельницький перемагає, не виступав зовсім. Аж тепер, як побачив, у якій небезпеці сотник, добув із-за пояса пістоля і прицілився. Залунав стріл, і один гайдук, поцілений у лоб, простягся на місці. Це дуже збентежило напасників. Побачили в тій стороні дим, що стелився по кущу ліщини. З того скористався Хмельницький. Чуючи за собою невидиму підмогу, став напирати на трьох. Вороги стали втікати.

Хмельницький, дишучи важко, стояв на полянці й гукнув услід за Чаплінським: «Маю шаблю в руці, ще не вмерла козацька мати!»

Тим часом Чаплінський утікав зі своїми помічниками, аж земля дудоніла.

Слово-гиво

П. Визначте, які речення в розповіді про двобій Хмельницького та Чаплінського можна трансформувати в речення з прямою мовою. Чи нададуть такі зміни експресивності розповіді? Обґрунтуйте своє твердження.

4. Непряма мова. Способи заміни прямої мови непрямою

Слава тобі, велемудрий гетьмане,
Шана й доземний уклін!

Яр Славутич

Вугатні українці

41. І. Прочитайте текст. Визначте тип та стиль мовлення. Що нового ви дізналися про останнього українського гетьмана? Перекажіть текст усно, увівши опис зовнішності діяча за портретом.

Непряма мова:
складне речення,
сполучники та
сполучні слова
Розділові знаки

ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

Після здобуття Україною справжньої незалежності й державного суверенітету ми нарешті маємо змогу по-новому подиви-

Павло Скоропадський
у колі однодумців

тися на постать Павла Петровича Скоропадського — останнього українського гетьмана. Історики пишуть: «Він належить до тих дійових осіб історії, навколо яких завжди точилися нескінченні дискусії, створювалися міфи й легенди». Протягом XVIII століття рід Скоропадських дав кількох видатних діячів. Найбільше вславився Михайло Скоропадський — один із найосвіченіших діячів України. Його син, Іван, був настільки популярний серед козацтва, що його вважали за кандидата на гетьмана. У XIX столітті тітка майбутнього гетьмана Павла Скоропадського, Єлисавета, по чоловікові Милорадович, була видатною українською діячкою. Вона

допомагала українським школам на Полтавщині і подарувала 8 тисяч гульденів на Львівське Товариство імені Шевченка.

Початок життя Павла Скоропадського не віщував значущих подій. То був типовий життєвий шлях російського аристократа — адже половина петербурзького вищого світу мала українське коріння або українську маєтність. За майже 72 роки життя Павло Скоропадський гетьманував лише 7 місяців. І якщо перші 45 років вважати передмовою до гетьманства, то останні 27 були тяжкою розплатою за ту недовгу мить влади над блукаючою в пошуках виходу з соціальних експериментів Україною. А заплатив він сповна — смертю маленького сина ще за часів гетьманування, поневіряннями на чужині, перебуванням під опікою німців у період фашистської диктатури.

Закінчував гетьманство Павло Скоропадський таким зреченням: «Я, Гетьман всієї України, докладав усіх своїх зусиль, щоб вивести край з того тяжкого стану, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил впоратися з цим завданням, і нині я, згідно з обставинами, що склалися, керуючись виключно благом України, відмовляюся від влади» (За О. Холявко).

Гульден — грошова одиниця Нідерландів; золота, пізніше срібна монета в ряді країн Центральної Європи (Німеччині, Австро-Угорщині тощо).

II. Перебудуйте виділене речення на речення з *непрямою мовою* і запишіть (див. с. 41—42).

III. Проаналізуйте числівники, використані в тексті. Яка їх роль у висловлюванні? Один числівник розберіть як частину мови.

Пунктуаційний практикум

42. І. Прочитайте речення. Проаналізуйте їх, визначивши слова автора та пряму мову. Поясніть розділові знаки.

1. «Береться морозець», — хваляться мати і, зсутулившись, довго хукають у долоні, умочають пальці в **цеберку** з водою, щоб зашпори не зайшли. 2. «Сідай, Оксанко», — сказав Федір Несторович і одвернувся до вікна. 3. «Ви б, може, й плащ наділи? — спитала Одарка. — Воно таке, як на дощ...» 4. «Як же, дочко, весілля справлятимемо? — спитав уранці Степан. — По-старому чи по-новому?» 5. До мене підійшла молода вродлива «сербіанка» й сягнула величезними чорними очима: «Купи, гарний, хустку своїй нареченій. Не хустка — весна». 6. «Павлуша — золото, — погоджувався директор, — уважний, витриманий... Золото!» (З тв. Григора Тютюнника).

II. Перебудуйте подані речення з прямою мовою на складні речення та запишіть їх. Що змінилося? Свої висновки порівняйте з теоретичним матеріалом на с. 41—42.

III. Поясніть значення виділеного слова.

Мовознавче дослідження

43. І. Розгляньте таблицю і розкажіть про особливості заміни прямої мови непрямою в різних за метою висловлювання реченнях.

Заміна прямої мови непрямою

Речення прямої мови	Засоби зв'язку	Приклади	
		пряма мова	непряма мова
Розповідне	сполучники: <i>що, ніби, щоб</i>	<i>Передихнула, промовила вголос: «Я вільна» (Р. Іваничук).</i>	<i>Передихнула, промовила вголос, що вона вільна.</i>
Питальне	сполучники чи сполучні слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, коли, як тощо</i>	<i>«А куди ви йдете, люди добрі?» — осмілюся спитати Павлусь (А. Чайковський).</i>	<i>Павлусь осмілюся спитати, куди вони йдуть.</i>
Спонукальне	сполучник <i>щоб</i>	<i>«Тосю, ану йди сюди!» — кричав Юрко (Є. Гуцало).</i>	<i>Юрко кричав, щоб Тося підійшла.</i>

II. Складіть речення з прямою мовою, різні за метою висловлювання, і замініть їх на речення з непрямою мовою.

Пряму мову не завжди можна замінити непрямою. Коли пряма мова насичена вигуками, повторами, вставними словами, заміна проводиться довільно, пряма мова ніби переказується.

Слово-диво

44. І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Поділіть текст на абзаци, складіть план висловлювання і перекажіть його.

УКРАЇНСЬКИЙ ЛИЦАР — КОЗАК

Запорозьким козацтвом мала б пишатися не тільки Україна, а й уся Європа, бо саме ця **мілітарна** сила захистила її від турецької експансії, а демократичний устрій Козацької Республіки став прообразом республіканського ладу всіх держав нашого континенту. Тарас Шевченко (до речі, сам із козацького роду Грушівських) як справжній патріот свого народу вельми пишався належністю до «Країни козаків». Саме тому він так натхненно оспівав славнозвісне лицарство, а образ козака в його творах — один із провідних. Вряди-годи поет називає конкретних уславлених козацьких отаманів, полковників, гетьманів — Наливайка, Павлюгу, Остряницю, Богуна, Трясила, Дорошенка, Полуботка. Проте найчастіше

Василь Касіян.
«Пиши Галайдою...»
Ілюстрація до поеми
«Гайдамаки»
Т. Шевченка

з'являється в «Кобзарі» узагальнений образ козака-лицаря, захисника народу, його волі та православної віри. У чому ж джерела козацької сили? У любові до рідної землі, у вірі в Бога і високій моралі. Чи то рядовий козак, чи то сотник, курінний, полковник, кошовий, наказний гетьман — у кожного, за Шевченком, «душа щира», міцна віра в Бога («зібралось козацтво Богу помолитись»), безкорисливість («Пішов козак з цього світу, все забрав з собою»), волелюбність («на гвалт України орли налетіли») й благородство (За С. Тельнюком).

II. Поміркуйте, які речення можна перебудувати на речення з прямою мовою. Запишіть утворені вами речення. Поясніть розділові знаки.

III. З'ясуйте значення виділеного слова.

IV. Розгляньте ілюстрацію. Чи існував насправді Ярема Галайда?

Підготуйте повідомлення про одного зі згаданих у тексті козацьких отаманів, використовуючи висловлювання відомих істориків, учених (скористайтесь рубрикою «Бібліографічне бюро» на с. 65). Запишіть текст, замінивши пряму мову непрямою.

Культура мовлення

Дотримуймося орфографічних норм!

Правильно вживайте слова, що в рамці, дотримуючись чергування приголосних у коренях слів.

*захистіти
захищати
захисник*

Пізнай себе і світ

45. I. Прочитайте висловлювання. Чи критикували вас коли-небудь і в якій формі? Як ви сприйняли критику? Зробіть висновок про те, чи правильно ви та ваші знайомі сприймаєте критику. Від чого це залежить?

Коли людина знає свої переваги й вади, їй легше досягти успіху в будь-якій роботі, визначити своє місце в колективі, стати кращою.

Спробуй дізнатися, який ти є насправді, без недооцінок і переоцінок, пізнай самого себе. Для цього дотримуйся таких правил.

Завжди думай про те, як ставляться до тебе люди. Якщо ти чимось не сподобався другові, якщо через тебе страждають батьки, рідні, якщо тобою невдоволені вчителі, ти теж повинен бути невдоволений собою. Погано не те, що у твоєму характері є вади, а те, що ти їх не визнаєш, не виправляєш.

Хочеш добре знати себе — пробуй свої сили в різних видах діяльності. Не втрачай можливості навчитися нової корисної справи. І що б ти не робив, пам'ятай: чим різнобічніша діяльність, тим повніше розвиваються обдаровання і здібності, тим точніше ти можеш відповісти на запитання: «Де моє покликання?»

Оцінюй себе за наслідками своєї діяльності. Не звинувачуй інших, якщо в тебе щось не виходить, шукай причину в самому собі!

Правильно сприймай критику. Пам'ятай: ворог твоїх вад — твій найкращий друг. Не вір друзям, які завжди хвалять. Май мужність визнати справедливую критику — і ти придбаєш справжніх друзів.

Але критика від критики відрізняється. Тебе можуть назвати маминим синочком тільки тому, що не палиш, не лаєшся. Реагувати на таку «критику» — нерозумно (За Т. Харахоріною).

Комунікативний практикум

- П. Розгляньте фотоілюстрацію. Яку проблему в спілкуванні намагаються подолати підлітки? Запропонуйте свій варіант поведінки в такій ситуації, спираючись на текст.

Пунктуаційний практикум

46. І. Прочитайте виразно речення, дотримуючись відповідної інтонації. Поміркуйте, чи всі речення з прямою мовою можна замінити на речення з непрямою мовою. Поясніть свою думку.

1. «Чому так багато важить для нас дитинство?» — вголос роздумує він. (О. Гончар). 2. «Добрий вечір вам», — заспівав позаду дівочий голос (М. Стельмах). 3. «Як ти розкішна, земле! — думала Маланка. — Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами» (М. Коцюбинський). 4. «Вам темрява заважає? — спитав доктор. — Чи лякає?» (В. Шкляр). 5. Промовила конвалія: «Прощай, гаю милий!» (Леся Українка).

Ми програли через тебе!

- П. Переробіть, де це можливо, пряму мову на непряму і запишіть утворені речення.

Комунікативний практикум

47. І. Прочитайте речення, доповнюючи їх прямою мовою або словами автора. Прокоментуйте розділові знаки і запишіть.

1. ...? — запитала Оленка, підвівшись зі свого місця. 2. Він притих і промовив глухо: 3. ... , — строго промовила Марина Василівна. 4. Галина махнула в бік лісу рукою: ... ! 5. ... , — сказала мама, — 6. Вибачте, товариство, але я вже закінчив, — 7 ... : Життя — це страшенно цікавий процес!..

Комунікативний практикум

- П. Продовжіть вправу, склавши 3—4 речення з використанням висловів із рамки. Поясніть, на що вони вказують. Чи часто ви їх уживаєте і за яких обставин? Пригадайте життєві ситуації та усно опишіть їх.
- ІІІ. Накресліть схеми речень із прямою мовою.

Вельмишановний...
На здоров'я!
До наступної зустрічі!
Чи можу я попросити?
Нас це не влаштує...
Безсумнівно...

48. І. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність.

Ні за які блага
По крайній мірі
Запрошуються бажаючі

Нізащо у світі
Принаймні, щонайменше
Запрошуємо зацікавлених

II. Складіть і запишіть речення з прямою мовою, вводячи вислови з правого стовпчика.

Із секретів синтаксису

У художніх творах трапляються випадки «проникнення» прямої мови в авторську. Це буває тоді, коли автор передає разом із власними словами роздуми героя, його міркування, мрії зі збереженням багатьох точних деталей мови персонажа. Такий спосіб передачі чужої мови називається **невласне прямою мовою**, або **вільною непрямою мовою**.

Слово-диво

➡ 49. І. Прочитайте текст. З якого твору взято цей уривок? Хто його автор? Пригадайте імена героїв твору.

Кожен кущик, горбок, долина, кожна стежечка — все се було йому знайоме, промовляю до його. Тут, у товаристві одолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані, — хіба ж вони не стали такою худобою?... Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана...

II. Визначте в тексті **невласне пряму мову**. З якою метою письменник уводить її в розповідь про героя твору?

Прочитайте і запам'ятайте

Непряма мова — це чуже мовлення, передане тільки зі збереженням змісту висловлюваної думки без збереження форми та інтонації висловлювання: «Я буду брати себе в руки», (пряма мова) — *обіцяв Рубін (І. Сенченко)*. — *Рубін обіцяв, що буде брати себе в руки* (непряма мова).

Існує кілька способів заміни прямої мови непрямою.

1. Якщо пряма мова є розповідним реченням, то вона передається частиною складного речення і приєднується сполучниками *що, ніби, щоб*: *Розрив-трава каже: «Я відкриваю таємниці»* (пряма мова) (В. Голобородько). — *Розрив-трава каже, що відкриває таємниці* (непряма мова).

2. Якщо пряма мова є питальним реченням, то вона передається частиною складного речення і приєднується сполучниками або сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, де, коли, як* та ін.: *«А знаєш ти, брате, де Крим?»* (пряма мова) — *обзивається Петро (А. Чайковський). — Петро спитав брата, чи знає той, де Крим* (непряма мова).

3. Якщо пряма мова є спонукальним реченням, то вона передається частиною складного речення і приєднується сполучником *щоб* або передається простим реченням: *Тося долонями підштовхувала каченят, благала: «Пливіть, рідні, плівіть, ненаглядні!..»* (пряма мова) (За Є. Гуцалом). — *Тося, підштовхуючи каченят долонями, благала, щоб вони плвли* (непряма мова).

Отже, пряму мову можна замінити непрямою. Речення з непрямою мовою — здебільшого складні речення, у яких є дві частини: головна — слова автора, підрядна — пряма мова, що приєднується до головної частини сполучниками підрядності або сполучними словами.

При заміні прямої мови непрямою займенники і дієслівні форми 1-ї та 2-ї осіб замінюються займенниками і дієслівними формами 3-ї особи. У реченні з непрямою мовою займенники і прислівники стають сполучними словами, а питальна частка *чи* — сполучником.

Якщо пряма мова складається з кількох речень, то при заміні її непрямою утворюється багатокомпонентне складне речення: *«Ми вас проведемо, — упевнено сказав білоголовий сміливець. — Ми знаємо, куди вам треба»* (О. Гончар). — *Білоголовий сміливець упевнено сказав, що вони їх проведуть, що вони знають, куди їм треба.*

Запитання, передане прямою мовою, — пряме, а непрямою — непряме. У кінці речення з непрямым запитанням ставиться к р а п к а.

Культура мовлення

50. І. Прочитайте, відредагуйте речення, аргументувавши свою думку. Запишіть виправлений варіант речень із непрямою мовою.

1. Молодий Горпищенко, льотчик *реактивної* авіації, говорив, приїжджаючи до батька у відпустку, що ніщо мені так не пахне, як наш степ (За О. Гончаром). 2. Ходить вітер і пита з

бодем, що де поділо житя́ поле (За В. Сосюрою). 3. Люди — це завжди діти своїх матерів, Максим Горький якось сказав (За А. Шевченком).

II. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

Подумайте і дайте відповіді

1. Що таке непряма мова?
2. У чому різниця між прямою мовою і непрямою?
3. Із чого складається речення з непрямою мовою?
4. Розкажіть про способи заміни прямої мови непрямою. Наведіть приклади.
5. Що відбувається із займенниками та дієслівними формами 1-ї та 2-ї осіб при заміні прямої мови на непряму? Проілюструйте прикладами.
6. Що таке невласне пряма мова?

Зв'язне мовлення

Письмовий вибірковий переказ тексту наукового стилю (на основі декількох джерел)

Мовознавче дослідження

51. I. Прочитайте і запам'ятайте.

Переказ — це вид усного або письмового переказу, сприйнятого на слух мовлення. У вибіркового переказі відтворюється якась одна із мікротем тексту. Вибір може здійснюватися з різних частин тексту, наприклад, переказати все, що стосується характеристики дійової особи в оповіданні; все, що характеризує картини природи в тексті. Вибірковий переказ може бути пов'язаний з малюнком-ілюстрацією, з питанням або завданням учителя, з бажанням самого учня.

Вибірковий переказ передбачає логічно послідовний виклад матеріалу лише з одного-двох питань, які порушуються в тексті поруч з іншими, чи переказування одного епізоду тексту.

II. Пригадайте, що ви знаєте про переказ як форму розвитку мовлення і, спираючись на прочитане, дайте відповіді на запитання.

- ?
1. Що таке переказ?
 2. Що нового ви дізналися про перекази?
 3. Які перекази ви виконували в попередніх класах?
 4. Чому один з видів переказу називається вибірковим?
 5. Які частини тексту відтворюються у вибіркового переказі?

6. Яким має бути виклад у вибіркового переказі?

7. Коли ви під час навчання в школі найчастіше користуєтесь цим видом висловлювання?

52. І. Прочитайте тексти. Дослідіть, чи одній темі вони присвячені. Визначте основну думку та стиль і доберіть заголовки до кожного тексту. Порівняйте їх із заголовками, дібраними однокласниками. Визначте найкращий.

1. В історичних і краєзнавчих музеях України зберігається багато прикрас, предметів домашнього вжитку, які відображають побут і художні смаки стародавніх слов'ян — від початку заселення території України до утворення Київської Русі.

Розвиток українського народного мистецтва поділяють на три основні етапи. У перший період (XIV — перша половина XVI століття) відчувається вплив давньоруських традицій, а другий (друга половина XVI — перша половина XVII століття) характеризується розквітом ремесел і заснуванням ремісничьких цехів. На цих етапах декоративно-ужиткове мистецтво було селянським та родинним. Речі виготовлялись для домашнього вжитку. Третій період (друга половина XVII — XX століття) — час найвищого розквіту художніх промислів.

Серед багатьох видів народного мистецтва значне місце належить різьбярству. Різьблення по дереву було поширене в усій Україні. Ним прикрашалися найважливіші деталі житла: різні дерев'яні півні сиділи на дахах, квіти обплітали одвірки й вікна. Різьбленими були й полиці-мисники. Особливо вражала багатством різьблених прикрас народна архітектура карпатських сіл. Гуцульські майстри використовували геометричні орнаменти, на лемківських витворах оживали виноградне, дубове й калинове листя, квіти соняшника (За В. Скляренком).

2. Кераміка — один із давніх видів декоративно-ужиткового мистецтва України. Археологічні розкопки показують, що гончарний посуд на території України виготовлявся ще в період неоліту. В давньому Києві у X—XII століттях працювали талановиті гончарі, що створювали поливну кераміку і керамічні вироби, прикрашені кольоровими емаллями. Створенню і розвитку гончарних промислів сприяла велика кількість місцевих глин.

Перший фаянсовий завод в Україні було створено у 1799 році в Міжгір'ї. Пізніше фаянсові вироби стали виготовляти в Будах. У XIX столітті відкриваються приватні порцелянові заводи в Чернігівській губернії, де з місцевого каоліну виготовляють вироби, прикрашені ліпленням та живописом.

Виробничо-художні майстерні Косова виробляють кухонний посуд. Для прикрас інтер'єру гуцульські майстри випускають панно й анімалістичну скульптуру. У місті Косові виготовляють кахлі для печей, розписані гуцульським орнаментом. Матеріалом для майолікових виробів є місцеві червоні глини. Для оздоблення використовують ангоби і глазури (За Р. Бардіною).

3. Початок скловиробництва на українських землях припадає на X століття. У цей час основною продукцією скловарних майстерень були браслети, намиста та персні, які виготовляли способом ліплення, витягування, розкачування. Найбільш поширеним виробництвом скла і виробів із нього стало на Чернігівщині (у XVIII столітті тут працювало понад 120 скловарних майстерень), Київщині, Волині, де були для цього всі необхідні матеріали — кварцовий пісок, вапно, крейда,

деревина й запаси води. Ремісники-склярі виготовляли різні сорти «простого», зеленого, синього, димчастого скла, а також кришталь, віконне й лампове скло, свічники, люстри, кухонний посуд (пляшки, баклажки, штофи, чарки, склянки). Стародавній український фігурний посуд, у якому насамперед має значення його ужиткова роль, не має аналогів у світі.

З XVII століття складуви прикрашали свої вироби густим декором (скляними джгутами, стрічками, бризками), розмальовували емалями та золотом. У наш час раз на три роки Міжнародний симпозіум гутного скла, що проходить у Львові, називає кращих майстрів, серед яких чимало українців (З енциклопедії).

 II. Розгляньте фотоілюстрації на с. 45. Що зображено на кожній із них? Визначте, котрому з текстів відповідає кожна ілюстрація. Доведіть свою думку.

III. Попрацюйте з лексикою текстів: назвіть слова, що належать до наукової термінології, та з'ясуйте їх значення.

IV. Випишіть ключові слова і словосполучення, що стосуються декоративно-ужиткового мистецтва різних промислів. Усно виділіть основну інформацію і перекажіть кожний текст.

V. Складіть самостійно складний план вибіркового переказу наукового тексту (на основі декількох джерел) на тему «Розвиток декоративно-ужиткового мистецтва в Україні». Запишіть план.

VI. Продумайте композицію переказу. Яким типом мовлення ви скористаєтеся? Доведіть правильність свого вибору.

VII. Користуючись пам'яткою, напишіть вибіркового переказ на визначену тему.

Пам'ятка

Як готуватися до вибіркового переказу тексту (на основі декількох джерел)

1. Прочитайте текст (тексти), з якого (з яких) потрібно вибрати матеріал на визначену тему.

2. З'ясуйте основну думку тексту (текстів).

3. Виберіть із тексту (текстів) лише той матеріал, який необхідний для повного розкриття пропонованої теми.

4. Визначте основну думку переказу (вона може збігатися і не збігатися з основною думкою тексту (текстів)).

5. Продумайте композицію переказу, тип мовлення (розповідь, опис, роздум) чи поєднання цих типів.

6. Випишіть ключові слова.

7. Запишіть складний план вибіркового переказу.

8. Продумайте слова та речення для зв'язку частин тексту.

9. Напишіть вибіркового переказ тексту (на основі декількох джерел).

5. Цитати. Розділові знаки при цитатах

Жити. Творити. Світ берегти...

І. Драч

Пізнай себе і світ

53. І. Прочитайте текст. Що виражає заголовок: тему чи основну думку? Доведіть своє твердження. Які сучасні ремесла вам відомі?

ЗОЛОТАРСТВО

Золотарство — обробка благородних металів: золота, срібла тощо. На території України бере свій початок у ремісничому виробництві до київської доби. У другій половині XVII — XVIII століттях золотарі широко виготовляли сережки, персні, каблучки, оклади для ікон. Історики свідчать: «Осередками золотарства були здебільшого великі міста — Київ, Чернігів, Харків, Львів, Ніжин, хоча траплялися золотарі й по селах, особливо на Гуцульщині».

Цитати
Розділові знаки

Золотарі звичайно самі вдавалися до лиття благородних металів, використовуючи форми, виготовлені з глини та піску. Після охолодження металу форму розбивали й одержану річ остаточно шліфували рашпілями, різцями та іншими спеціальними інструментами. Для плавлення металу використовували хатню піч або маленьке горно, вогонь у якому роздмухували за допомогою мініатюрних міхів. Ремісники вміли зварювати окремі деталі, орнаментувати свої вироби.

З кінця XIX століття золотарство в Україні почало занепадати, частково зберігаючись лише по невеликих містечках та в Карпатах. Лише останнім часом воно починає відроджуватися (За кн. «Українська минувшина»).

Оклад — металеве покриття, оздоблення на образах і т. ін.; оправа, оздоба.

II. Випишіть *цитату* і поясніть розділові знаки (див. с. 52).

III. Ознайомтеся з інформацією з цього питання, звернувшись на сайт Інтернету: www.etno.us.org.ua/mynuvshyna/r04.html/. Найцікавіші факти повідомте однокласникам.

IV. Гра «Хто більше?». Доберіть якомога більше спільнокорених слів до слова *золотарство*.

Культура мовлення

Дотримуймося лексичних норм!

Правильно вживайте слова у властивому їм значенні. Дослідіть, яке інше значення має слово *оклад* і в яких випадках його слід уживати.

54. I. Розгляньте таблицю і розкажіть про способи введення цитат у текст, оформлення їх на письмі.

Цитата

Спосіб введення	Оформлення на письмі	Приклад
1. Як пряма мова за допомогою слів автора	береться в лапки, як пряма мова	<i>У народі кажуть: «Правду говорить не язик, а душа».</i>
2. Як частина речення	пишеться з малої літери в лапках, оформлюється в середині речення	<i>В. Сухомлинський говорив, що «любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова».</i>
3. Наводиться не повністю	як пряма мова, а на місці пропущених слів ставиться три крапки	<i>«...Нам потрібно любити її і гордитися своєю найпрекраснішою матір'ю», — писав Т. Шевченко про Україну.</i>
4. У вигляді епіграфа	пишеться без лапок, вказівка на автора дається нижче епіграфа праворуч	<i>Як важко перші кроки йти!</i> А. Малишко
5. Віршовані рядки або строфа	пишеться без лапок з великої літери у стовпчик	<i>Чудовий настрій передає М. Луків поетичними рядками: Кущ осінньої калини Паленіє у вікні.</i>

II. Доберіть і запишіть приклади кожного способу введення цитат у текст, використовуючи науково-популярні джерела.

Із секретів синтаксису

Якщо цитований вірш (строфа) записується в рядок, то лапки ставляться, а в цитаті зберігається велика літера кожного рядка поезії: *Т. Шевченко нагадував про героїчну боротьбу предків, давню історію, славний козацький рід: «Тії слави козацької Повік не забудем».*

Пунктуаційний практикум

55. І. Прочитайте. Дослідіть речення і назвіть цитати. Запишіть їх, розставляючи розділові знаки. Аргументуйте свій вибір (див. с. 52).

1. Нещасна, неправдива людина, що добровільно й легко зрікається рідної мови; щаслива, праведна людина, що в радості й горі буде слово своєї землі писав Борис Харчук. 2. Правильно говорять що ситий голодного не розуміє. 3. Із величезним захопленням говорив про рідний край В. Сосюра Як не любить той край, Що дав тобі і силу, І гострий зір очей, І розум молодий... 4. Людина створила культуру, а культура — людину стверджував В. Русанівський Людина стверджується в культурі думки, культурі праці й культурі мови. 5. О. Гончар говорив, що мова — це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. 6. Ну що б, здавалося, слова... Т. Шевченко. 7. Україна спадала з обіймів в обійми, йшла без спочинку, йшла без змоги спинитися й утворити собі по серцю вільне життя... писав відомий церковний і громадський діяч Іван Огієнко.

II. Поміркуйте і скажіть, як ви розумієте слова відомого мовознавця Віталія Русанівського.

III. Усно складітьвір-роздум, розгорнувши питання про значення культури в житті людини (див. «Бібліографічне бюро» на с. 65).

Мудрість народу

56. І. Прочитайте вислови. Поясніть їх зміст. Чого вам бракує під час спілкування з однолітками, близькими, знайомими і незнайомими людьми?

1. Яка людина, така й мова. 2. Говори з іншим поменше, а з собою побільше. 3. Будь добрим слухачем — будеш добрим оповідачем. 4. Або розумне казати, або зовсім мовчати. 5. Коли хочеш що казати, то подумай, як почати. 6. Де багато слів, там мало правди (*Нар. творчість*).

оповідач

Комунікативний практикум

II. Напишіть невеликий твір у публіцистичному стилі, використовуючи подані вислови як цитати. Обґрунтуйте розділові знаки.

Пізнай себе і світ

➡ 57. І. Прочитайте текст на с. 50. Висловіть своє ставлення до подібних заходів у культурному житті держави. Яке вони мають значення? Доведіть своє твердження, навівши приклади із засобів масової інформації. Використайте фотоілюстрацію.

Музей писанки
в м. Коломия

Важливою подією в культурному житті України став Міжнародний з'їзд писанкарів. З дев'яти співзасновників його основними організаторами були Міністерство культури, Український центр народної творчості, Державний громадсько-просвітницький центр «Український дім». З'їзд представив розмаїту програму дій: проведення науково-практичної кон-

ференції «Писанка — символ України», відкриття виставки виробів цього виду мистецтва, зустріч з майстрами-писанкарями, демонстрація методів їх роботи, а також участь в осінньому ярмарку в Музеї народної архітектури та побуту України.

До столиці з'їхалося близько 300 майстрів народної творчості з різних областей України, були присутні вчені з Академії наук, співробітники музеїв, члени Спілки художників та Спілки майстрів народного мистецтва республіки, вчителі, журналісти, викладачі педагогічних інститутів. Приємно відзначити, що на запрошення взяти участь у цьому форумі радо відгукнулися представники української діаспори. Мистецтвознавці, які займаються питаннями традиційної народної творчості, майстри-писанкарі із США, Канади, Франції, Німеччини, Австралії, Польщі, Росії прибули до нас із щирим бажанням зробити свій внесок у справу відродження писанкарства на землі незалежної України (З журналу).

Комунікативний практикум

II. Чи доводилося вам виготовляти писанку? Поділіться секретами, творчими знахідками писанкарства.

58. I. Прочитайте уривки з довідника «Українська минувшина». Якою тематикою вони об'єднані?

1. Ковальство — обробка металів способом гарячого кування. На території України сформувалося ще в давньоруський період. З розвитком обробки металів у XV—XVI століттях від ковальства відокремилися більш вузькі спеціалізації з виготовлення голок, годинників, ювелірних виробів, котрі зосередились у містах.

2. Гончарство — обробка глини і виготовлення різноманітного кухонного посуду, а також цегли, кахлів та іншої кераміки. Гончарні вироби на території України, що належали до трипільської культури, вже визначалися вишуканістю форм, цікавим оздобленням. На ручному гончарному крузі, що

з'явився тут у II столітті, з використанням спеціальної обпалювальної печі — горна — виготовлялася основна маса керамічного посуду в Київській Русі, де гончарне ремесло досягло високого рівня. У XIV—XV століттях в Україні почали застосовувати досконаліший та продуктивніший ножний круг.

3. Бондарство — вид деревообробного промислу, пов'язаний із виготовленням місткостей — бочок, діжок, барил, цебер тощо. Крім звичайного столярного інструмента, бондарі користувалися уторником (кривим стругом) та розмірячем. Володіли вони й початками геометрії: зокрема, обчислювали радіус дна діжки.

4. Серед інструменту українських столярів було багато давніх знарядь — сокира, тесло, стамеска, молоток, свердло та інші. Пізніше він поповнився столярним верстатом, рубанком, фуганком. Для вимірювань застосовували розміряч, косинець.

 II. За фотоілюстраціями усно опишіть керамічні вироби. Скористайтеся уривками з довідника «Українська минувшина», уводячи їх в опис як цитати.

*Ярослава Спасьонова. Баранець.
Глина, полива*

*Олександр Ганжа. Свічник.
Глина, полива*

Комунікативний практикум

III. Складіть висловлювання в науковому стилі про розвиток ремесел в Україні, використовуючи матеріали вправи як цитати. Запишіть його і поясніть розділові знаки при цитатах.

Прочитайте і запам'ятайте

Цитата — це точно переданий уривок якогось твору, чиїсь слова, що вводяться в текст для пояснення чи підтвердження правильності висловлюваних думок.

Існує кілька способів уведення цитат у текст.

1. Якщо цитати супроводжуються словами автора, то розділові знаки ставляться, як при прямій мові: *Олесь Гончар писав: «Тарас Шевченко й Іван Франко — це справді ті два могутні крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові».*

2. Цитата може бути частиною речення, зливатися зі словами автора. У цьому разі вона береться в лапки, але пишеться з малої літери: *Правильно твердять, що «слід ставитися до інших так, як ти хотів би, щоб ставилися до тебе».*

3. Якщо в цитаті опускаються окремі слова, речення, то на місці їх уживається три крапки: *«...Історія нашого промислового Донбасу почалася з будівництва заводів і шахт, але згодом цей регіон України постає також... культурно освоєною землею», — писав В. Оліфіренко.*

4. Цитата може подаватися у вигляді епіграфа. У цьому разі вона пишеться без лапок, а вказівка на автора розміщується нижче епіграфа праворуч:

І зоряне небо — як споминів рій...

В. Сосюра

5. Якщо цитата вводиться в текст у вигляді віршованих рядків або цілої строфи, то пишеться без лапок з великої літери: *Як гарно змальовує весняну пору року Є. Гуцало:*

Весна зіткала вчора гобелен

у лузі — з трав, із квітів, з верболозів.

Зіткала вітер і зіткала клен,

грози зіткала молоді погрози.

Комунікативний практикум

59. Уявіть, що вас із однокласником обрали делегатами на науково-практичну конференцію «Ремесла і промисли українців: минушина і сучасність». Складіть діалог, використовуючи інформацію, одержану на уроці, про ремесла і промисли в Україні. Вживайте цитати (див. «Бібліографічне бюро» на с. 65).

Подумайте і дайте відповіді

1. Що таке цитата? Наведіть приклади.

2. Назвіть способи введення цитат у текст і розкажіть про розділові знаки при них. Наведіть приклади.

3. Яке значення мають слова автора в цитатах?

4. Які особливості тексту з використанням цитат?

Тези прочитаного (письмово)

Слово-диво

60. І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Пригадайте і процитуйте 1—2 строфи згаданої в тексті пісні. Які пісні цього циклу вам відомі? Назвіть їх.

«Ой у лузі червона калина похилилася». Скільки щирих, зворушливих патріотичних почуттів викликає ця пісня у кожного, хто сприймає їх небайдужим серцем.

Пісня, власне її перша строфа, бере свій початок зі старовинних козацьких пісень, що відображали героїчну боротьбу лицарів Запорозької Січі з польсько-шляхетською неволею. Серед пісень цього циклу знаходимо й пісню «Розлилися круті бережечки», заключна строфа якої дала початок пісні, що стосується іншого періоду визвольних рухів в Україні — боротьби народу за національну незалежність: «Гей, у лузі червона калина похилилася, Чогось наша славна Україна зажурилася...»

Червона калина! Скільки прекрасних поетичних образів червоної калини зустрічаємо в народних піснях, скільки визначних українських поетів оспівали її в творах.

Пісня «Гей, у лузі червона калина» виникла в період зародження січового стрілецького руху, зразу набула широкого розголосу, увійшла в численні співаники, стала народною... (За Ф. Погребенником).

II. Доберіть до тексту заголовки. Виділіть основні положення, висунуті автором щодо розкриття змісту тексту.

III. Запишіть авторські думки з кожного абзацу у вигляді цитат. Позначте логічний наголос.

Увага! Т е з и — це стисло сформульовані основні положення тексту, що вбирають суть висловленого автором.

Слово-диво

61. І. Прочитайте текст мовчки. Попрацюйте над його змістом: виділіть тему, основну думку; визначте тип і стиль мовлення; назвіть провідні авторські думки.

АБЕТКА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДУХОВНИХ ДЖЕРЕЛ

«Костянтинова абеткова молитва» — твір оригінальний, незвичайний. Нічого давнішого у слов'янській поезії ми не знаємо: датується він IX століттям по Різдву Христовому. Віршована абеткова молитва слов'ян написана у формі акровірша, тобто кожен новий рядок вірша-молитви починається новою літерою абетки, від початку до самого її кінця.

«Абеткову молитву» ретельно досліджували видатні вчені Слов'янщини — О. Бодянський, І. Срезневський, О. Соболевський, а найбільше — Великий Каменярь Іван Франко. Зміст молитви виразно поділяється на п'ять частин. У першій автор звертається до Бога і прохає його послати на землю Святого Духа для проповіді Божого Слова. У другій говорить про слов'янське плем'я, готове прийняти християнство. У третій молить Бога дарувати йому сил та мудрості, аби він міг довершити нелегку справу — проповідь Слова Господнього серед слов'ян. У четвертій ідеться про перешкоди, що їх людська слабкість ставить на шляху високого призначення поета-проповідника. П'ята, остання частина, з'ясовує, що автор готується йти до людей, щоб вони зробилися культурним народом і збагнули Божу науку.

Хто ж був автором «Абеткової молитви»?

Тут думки вчених розбіжні. Відомо, що автора звали Костянтин, але в історії південних слов'ян IX століття було два Костянтини, кожен із яких міг бути автором вірша. Перший — Костянтин (Кирило) Солунський, першовчитель слов'ян, який разом зі своїм братом Мефодієм створив кириличну абетку, що нею ми користуємось до сьогодні, хоч у трохи зміненому вигляді. Другий — це Костянтин Преславський, учень і послідовник Костянтина (Кирила) та Мефодія.

Українською мовою «Костянтинову абеткову молитву» зі старослов'янської перекладав свого часу Іван Франко, а вже в наші дні — Роман Лубківський. Їхні переклади становлять велику цінність, але в них не дотримано форми акровірша, тобто не виїде абетки, якщо читати згори вниз перші літери кожного рядка.

Новий переклад Дмитра Білоуса — взірець віртуозного і натхненного переборення формальних труднощів, з якими не впоралися названі вище перекладачі. Відтепер «Костянтинова абеткова молитва» в усьому своєму блиску, в усій повноті свого високого смислу та звучання набуває прав громадянства в сучасній українській мові, літературі, духовній культурі (М. Москаленко).

П. Сформулюйте і запишіть основні положення тексту у вигляді вільних тез. Скористайтеся пам'яткою.

Пам'ятка

Як готувати тези прочитаного

1. Прочитайте весь текст, якщо він невеликий², або розділ, якщо твір великий за обсягом.
2. Продумайте зміст тексту, знайдіть і простежте основні положення, висунуті автором.

3. Формулюйте думки чітко й стисло (але самобутність форми повинна зберігатися, незважаючи на уривчастість викладу).

4. Кожне положення повинно містити в собі лише одну думку.

5. Записуючи тезу, нумеруйте кожну, пропускайте рядок між ними.

6. У кожній тезі виділіть ключове слово й визначте логічний наголос.

7. Якщо твір великий, то в кінці кожної тези зазначте номер сторінки тексту, якщо невеликий — джерело викладу.

6. Діалог

Ніщо не цінується так дорого і не коштує так дешево, як ввічливість.

Афоризм

Мудрість народна

62. І. Пригадайте вивчене в попередніх класах про *діалог*. Прочитайте текст. Розкажіть про особливості побудови діалогу і вживання в ньому розділових знаків (див. с. 58). З якою метою автор поєднав у художньому творі діалогічну й монологічну форми мовлення?

Ми добре з вами знаємо чудесний звичай нашого народу, коли, проходячи вулицею в найглухішому селі, один одного обов'язково привітає:

— Здорові були!

А на відповідь:

— Здрастуйте!

І то не обов'язково треба бути знайомим один одному, ні! Це такий собі всенародний, сказати би, звичай, що знаменує собою повагу громадян один до одного.

Це — пошана, це любов не тільки до свого земляка, гордість, що він твій земляк, це самогордість і самолюбов, що ти маєш за щастя мати такого земляка і що є щаслива нагода його привітати (*Остан Вишня*).

П II. Висловіть власне ставлення до описаного в тексті звичаю.

Комунікативний практикум

63. І. Прочитайте текст. Уявіть співрозмовників і опишіть ситуацію та обставини, за яких могла відбутися ця розмова. Дайте власні відповіді на поставлені в діалозі запитання.

Увійходить трохи сконфужений, засмутившись якоюсь дрібницею. Далі підходить до столу, нашвидку, пильними очима їсть мої книжки.

Питає так, ніби між іншим:

— Певне, читати любите, що так довго огонь у вас горить щовечора?

— Читаю потроху, — неохоче одказую.

— Книжки які цікаві маєте? — прихиляється до столу, кидає гострий зір на сторінки розгорнутої книжки.

— Більше — шкільні підручники.

— Може, до якогось іспиту готуетесь?

Признаватися йому в своїх таємних намірах мені не хочеться, і я відповідаю навмисне якнайсухіше:

— Так, маю таку думку.

Беру мовчки з-перед його очей книжку, загортаю.

Почервонів. Помовчав.

Проте було помітно: чим непривітніші мої до його слова, тим більше розгортається у його цікавість (С. Васильченко).

Пунктуаційний практикум

II. Запишіть діалог прямою мовою. Поясніть, як при цьому зміниться пунктуація.

Пунктуаційний практикум

64. I. Прочитайте текст. Доведіть його стильову належність.

Назвіть автора і твір, з якого взято цей уривок. Спишіть текст, розставляючи розділові знаки. Поясніть їх (див. с. 58).

II. Назвіть вставні слова. Пригадайте, яку роль вони відіграють у висловлюваннях.

У неї така сама усмішка, як і в дочки. Яка вона була молодю? Авжеж, мабуть, така, як Наталка. Атож. Недарма — бо в такому краю, забившись у кінець світу, та після всіх злигоднів, в тяжкому змаганні з цією дикою природою так збереглась, їй понад п'ятдесят років, а вона виглядає ще бадьоро. І голос у неї, напевне, такий, як у дочки, тільки не такий гострий, якийсь тепліший, ближчий. Такий, звичайно, як у всіх матерів там, за тисячі кілометрів звідси.

Хороші в мене діти синку...

А в голосі стільки гордості матеріної...

Твоя ж мати за тобою теж, мабуть, неабияк журиться... помовчала, а тоді знов

Не журися синку. Вір у своє щастя! А воно в тебе є. О, я хоч і стара, але дещо знаю. У сміливих щастя завжди є...

III. Перекажіть текст від третьої особи.

IV. Поміркуйте над змістом виділеного речення і висловіть власну думку. Якою має бути щаслива людина?

Комунікативний практикум

65. І. Підготуйте презентацію «Моя майбутня професія» у формі інтерв'ю.

П. Уявіть, що ви журналіст і розмовляєте з представником певної професії (учитель, економіст, лікар, менеджер тощо). Візьміть інтерв'ю, підготувавши запитання (*Чим приваблює ця професія? Наскільки вона важлива? Які ділові якості допомагають вам у професійній діяльності?*).

ІІІ. Запишіть складений діалог. Поясніть розділові знаки.

Пізнай себе і світ

66. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про річ, якою користуєтеся щодня? Подискутуйте, аргументуючи цитатами з тексту.

Історія олівця починається з тростинової палички, якою писали стародавні єгипетські жерці. Потім тривалий час панувало гусяче перо. У XV столітті в Європі з'являються свинцеві та срібні шрифти, що залишали на папері темні сліди. З XVI століття в Італії та Англії почали застосовувати графітові стрижні, яким завдячує своїм походженням сучасний олівець у дерев'яній оболонці.

У Танзанії на гірському плато відкрили наскельні малюнки, вік котрих більш ніж 7 тисяч років. На малюнках — сцени полювання, тварини. Художники — люди кам'яного віку. Автор відкриття — доктор мистецтвознавства, антрополог англійка Мері Лікі — назвала їх «винахідниками перших олівців». Вона знайшла 186 «доісторичних недогризків».

Давні танзанійці любили робити й кольорові олівці. Основою їх були стрижні із сала диких тварин. До сала підмішували сажу, виходив чорний олівець, а якщо пташиний послід — білий. Окиси заліза давали червоний та жовтогарячий тони, а сполуки марганцю, вилучені зі скельних порід, — коричневі (*З енциклопедії*).

Комунікативний практикум

67. Прочитайте уривок. Продовжіть тему діалогом з однокласником.

МУДРІСТЬ

Молоді рідко прислухаються до людей похилого віку, не часто користуються їхніми порадами. Через це старші сердяться:

— Ти бачиш, яйце курку вчить.

І молоді падають там, де могли б пройти безпечно, вступають у бійку з тими, з ким могли б жити мирно.

Чому так? Хто знає... Може, тому, що дух пізнання не дає нам насолоджуватися досягнутим... Або тому, що справжню мудрість кожний відкриває в собі...

 68. І. Складіть і запишіть діалог, розкриваючи зміст одного з висловлювань.

1. Бути щасливим дуже важко, і не всякому це під силу.
2. Плями на сонці... Так, вони є, однак сонце залишає їх собі, нам же дарує лише чисті промені свої.
3. У суперечці народжується істина... Це справді так, але за умови, що сперечаються розумні.
4. Від почуття гумору ще ніхто не відмовлявся, так само й від розуму.

Комунікативний практикум

II. Розіграйте діалог, дотримуючись відповідної інтонації, етикетних норм і культури мовлення (див. «Бібліографічне бюро» на с. 65).

Комунікативний практикум

 69. Уявіть, що, гостюючи в однолітка, ви побачили в нього над ліжком гасло: *Талант можна загубити лише у двох випадках: перебільшеною похвалою і надмірною скромністю*. Ви не зовсім погоджуєтесь з такою думкою і вирішили подискутувати. Складіть уявний діалог і запишіть його. Поясніть розділові знаки.

Прочитаєте і запам'ятаєте

Діалогом називається пряма мова двох осіб. Він складається із запитань і відповідей або повідомлень, які беруться в лапки і між якими ставиться т и р е: *«А вона?» — «Що — вона? Думати про неї не бороню»*. — *«Та хоч одне ж слово сказати їй...» — «Пісню скажеш. Така вже твоя доля солдатська...»* (О. Гончар).

Кожне окреме висловлювання учасників діалогу називається **реплікою**. В художніх текстах найчастіше кожную репліку починають з нового рядка, а перед нею ставлять т и р е:

— *Наука має сьогодні доволі точні дані.*

— *А все ж таки?*

— *Тодішнє населення нашої держави налічувало чотири — п'ять мільйонів.*

— *Ага. Чотири — п'ять мільйонів. А печенігів?*

— *Печенігів було приблизно тридцять тисяч* (П. Загребельний).

Якщо репліка супроводжується словами автора, то ставлять-ся ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок:

Прийшов і Корнієнко:

— *Пане гетьмане! Бранці, яких мені передали пильнувати, живі й здорові.*

— *Ходи сюди, хлопче, — усміхнувся щиро Хмельницький, — хай тебе обійму та поцілую* (А. Чайковський).

- 70. Розгляньте репродукцію картини Миколи Пимоненка «Біля криниці (Суперниці)». Напишіть сценарій п'єси за сюжетом картини. У репліках діалогу намагайтеся передати риси характеру персонажів, їхню мову, сповнену народнописенними образами. Як візирець використовуйте п'єсу «Наталка Полтавка» Івана Котляревського.

М. Пимоненко. Біля криниці (Суперниці)

Пунктуаційний практикум

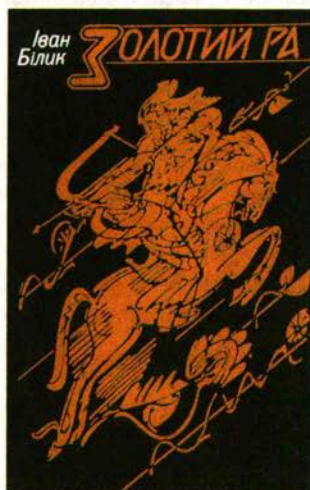
71. І. Спишіть діалог, розставляючи пропущені розділові знаки та виділяючи абзаци. Поясніть пунктограми.

А у Влада з «А» класу аж тридцять улюблених гуртів несподівано сказала Юля Я не уявляю, як таке може бути! Не три, а тридцять! На смак і колір, як кажуть, усі фломастери різні філософськи зауважив Артем Кому що подобається. Марта заявила Можна слухати все, крім репу. Ну, не скажи... засумнівався Вова і поспіхом додав Кожен вільний слухати те, що хоче! (За О. Ільченком).

- П. Пісні яких українських виконавців ви любите слухати? Висловіть власну думку щодо суперечки підлітків.

Подумайте і дайте відповіді

1. Що таке діалог?
2. Як будується діалогічний текст? Наведіть приклади.
3. Розкажіть про розділові знаки при діалозі.
4. Чи можна діалог замінити прямою мовою? Що при цьому зміниться?

Білик І. Золотий Ра: Геродотові історії у вільному переказі. — К.: Веселка, 1989.

72. І. Прочитайте за особами уривок із книги Івана Білика «Золотий Ра». Як автор досягає вірогідності своєї розповіді про Геродота, що гостює в історика — нашого сучасника?

ІІ. Поясніть розділові знаки при діалозі.

Коли мій великий київський будинок огортає ніч, він заходить до моєї робочої кімнати й умощується в старому кріслі. Взимку і влітку на гостеві та сама пофарбована сепією хлама, перекинута полою через ліве плече, а розтоптані черевики взуті на босу ногу. Тільки в холод чи в нестерпну спеку він прикриває голову кюне — шкіряною шапкою. Якось я сказав, що тепер не носять шапок із собачої шкіри, але він пустив мої слова повз вуха. Тільки згодом наче між іншим зауважив:

— У кожного часу свої закони й свої смаки.

— Як же я мушу звертатися до Батька історії?

Те «Батько історії» його втішило, й він уже спокійно проказав:

— Називай мене просто Геродотом.

Тепер уже я закидаю йому:

— Ти до нас несправедливий, ми теж дечого досягли, хоча ти й називаєш нас усіх варварами. Згоден чи ні?

— Та згоден, згоден! — сміється Геродот і додає: — Мені подобається цей трон з м'якими підлокітниками й спинкою. Ми колись не робили таких.

Він не сказав «не вміли», а «не робили».

— Свою «Історію» я писав для читання на Олімпійських іграх. Що смішніше й безглуздіше звучали варварські імена, то дужче реготав демос у театрі. А коли демос розбирала нудьга, він вив і ляскав у долоні. Я мусив зважати на це.

— Це перекручувало історію. Твій молодший сучасник Фулідід...

— Він був моїм... не найкращим учнем. До того ж Батьком історії прозвано не його. Слідом за кимось іти легше.

Я обережно натякаю йому, що в нього теж були попередники, хай і не такі ушавлені, як він. Починаю одне по одному згадувати різні імена. Він сидить зовсім нерухомо, і це ознака того, що мої стріли пролітають повз нього. Вперше ворухнувся тільки на імені «Перикл». Він тут-таки збагнув свою помилку, але збагнув і те, що сам себе мимоволі виказав.

— Усе це дуже непросто, — мовить він. — Я з юних літ мусив покинути рідний Галікарнас і поневірятися вигнанцем. То нелегке життя. Чужинців ніде не люблять, зате жар загірбати їхніми руками полюбують усі. В моєму роду не було жодного царя чи тирана...

Я його розумію й мовчу. Геродот натякає на знатність афінського роду Алкмеонідів, до якого належав Перикл.

— І все-таки ти мав себе за його друга, — не згоджуюсь я. Він також не заперечує, але й не киває, в «Історії» Геродот зробив усе, щоб змити пляму, яка лежала на Алкмеонідах ще з часів греко-перських війн. Але могутній Перикл не вдарив палець об палець, щоб надати цій непересічній людині громадянські права...

— Перикл був видатним демагогом! — з якоюсь перебільшеною гордістю заявляє Геродот, а мене пориває нагадати, що в наш час слово «демагог» набуло зовсім іншого, ніж у давнину, протилежного значення.

— Історик не має права нічого замовчувати, — говорить Геродот. — Інакше то буде не історія, а політика. Що зможуть наступні покоління довідатися про минулі часи, коли знатимуть лиш один бік справи? Історик повинен записувати все, хоча вірити всьому тому не зобов'язаний.

Комунікативний практикум

III. Чи згодні ви з останньою реплікою Геродота? Продовжіть діалог, спираючись на свої знання з історії, зарубіжної літератури.

Зв'язне мовлення

Діалог (офіційна та неофіційна розмова)

73. I. Прочитайте і назвіть вимоги офіційної та неофіційної розмов. Поміркуйте, яка між ними різниця. Що спільного?

У повсякденному житті людина потрапляє в різні мовленнєві ситуації і користується кількома видами діалогів: побутовим, навчальним, художнім, діловим та іншими.

Побутовий діалог являє собою неофіційну розмову, яка використовується в повсякденному спілкуванні за невимусених обставин, під час щоденних бесід удома, у школі, на роботі тощо. Йому притаманні такі риси: незапланованість; різно-

манітність обговорюваних тем (особисті, соціальні, політичні); використання різних мовних засобів; відхилення від теми, перескакування з однієї теми на іншу; відсутність необхідності прийняття рішення; розмовний стиль мовлення.

Д і л о в и й діалог — це розмова в офіційно-діловій сфері. Офіційна розмова має такі особливості: диференційований підхід до предмета обговорення; швидкість реагування на висловлювання співрозмовника; критична оцінка думок, пропозицій і заперечень співрозмовника; відчуття відповідальності у вирішенні обговорюваної проблеми (*З посібника*).

- П** II. У які мовленнєві ситуації ви потрапляєте найчастіше? Яку розмову вести легше: офіційну чи неофіційну? Чому?

Пізнай себе і світ

74. I. Прочитайте текст. Яке значення має привітання?

Чи можна вітати людину непривітно? Чи можна бажати здоров'я людині крізь зуби, а доброго дня — зі злим обличчям?

Тлумачний словник слово *привітний* пояснює так: «той, що виявляє доброзичливість, привітність». Бути привітним — значить радіти іншому, а доброзичливим — бажати добра.

Значення тих двох-трьох слів привітання залежить не стільки від цих слів, скільки від інтонації, з якою ми їх вимовляємо. Похмуρο буркнути привітання — це однаково, що сказати: «Набрид ти мені». Нікому від такого привітання не теплішає на душі. Коли ж, вітаючись, ми посміхнемося, будемо привітними, то ніби скажемо одне одному: «Ви мені приємні, я вас поважаю, я радий вас бачити!»

Щоб привітно й щиро вітатися з людьми, необхідно так само й ставитися до них (*О. Горбовський*).

II. Складіть діалог, використовуючи основні положення поданого висловлювання. У репліках дайте відповіді на запитання, поставлені в тексті.

III. Визначте, офіційна чи неофіційна розмова у вас вийшла. Відповідь аргументуйте.

75. I. Прочитайте початки діалогів. Чим вони різняться? За яких обставин могли відбутися ці розмови?

1. — Доброго дня! Чи не підкажете, як доїхати до центру міста? Ми щойно з поїзда, ще не придбали путівника.

— Так, розумію...

2. — Привіт, мамо!

— Вітаю, любий! Як справи у школі? Щось цікаве відбулося?

— Так, звичайно. Уявляєш...

Комунікативний практикум

II. Продовжіть діалоги 7—9 репліками.

Культура мовлення

76. I. Прочитайте текст. З'ясуйте значення слова *етикет* за словником. На основі тексту побудуйте діалог.

По-французькому слово *етикет* означає «квиток», «ярлик». Колись для учасників різних церемоній або урочистих прийомів випускали квитки із вказівками про те, що вони мають робити, як поводитися. Відтоді слово, яке означало квиток, почало означати й правила поведінки на офіційних зустрічах, церемоніях (Є. Чак).

II. Розіграйте складений діалог у парах. Прослухайте діалоги ваших однокласників і визначте найкращий.

77. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть за нею діалог у формі офіційної розмови (12—14 реплік). Перебудуйте його на неофіційний. Що ви змінили? Один із діалогів запишіть. Дбайте про правильну розстановку розділових знаків.

Комунікативний практикум

78. I. Об'єднайтесь у групи і змодельуйте діалог на одну з тем: «Можливості Інтернет-системи», «Збираємося на дискотеку», «У супермаркеті».

II. Яка розмова у вас вийшла: офіційна чи неофіційна? Доведіть своє твердження, назвавши ознаки цього виду діалогу. Скористайтесь пам'яткою.

Пам'ятка

Як вести діалог (офіційну і неофіційну розмову) та дотримуватися вимог спілкування

1. Дотримуйтеся теми й мети спілкування.
2. Під час спілкування не перебивайте співрозмовника.
3. Будуйте репліки так, щоб заохотити співрозмовника висловити власну думку.
4. Говоріть конкретно, щоб не викликати двозначності у тлумаченні ваших висловлювань (якщо це офіційна розмова).
5. Слухайте зацікавлено й доброзичливо.
6. Дбайте про те, щоб своїми висловлюваннями не образити співрозмовника.
7. Не вживайте просторічної та емоційно-забарвленої лексики (під час офіційної розмови).
8. Дотримуйтеся етикетних норм і правил поведінки під час діалогу.

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

79. І. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Назвіть способи передачі чужого мовлення.
2. Яка різниця між прямою і непрямою мовою? Наведіть приклади.
3. Як інтонуються речення з прямою мовою? Наведіть приклади.
4. Розкажіть про розділові знаки при прямій мові.
5. Яку структуру мають речення з непрямою мовою?
6. Які існують способи заміни прямої мови непрямою?
7. Що таке цитата?
8. Які ви знаєте правила оформлення цитат на письмі?
9. Чим відрізняється пряма мова від цитати?
10. Що таке діалог?
11. Розкажіть про розділові знаки при діалозі.
12. Чим відрізняється пряма мова від діалогу?

Комунікативний практикум

II. Складіть діалог з однокласником, використовуючи подані запитання.

80. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Спишіть, розставляючи розділові знаки. Позначте речення з прямою мовою.

1. Я думаю що моя сила найбільша в драмі писав М. Старицький І. Франкові (*Л. Дем'янівська*). 2. Дядько Захар гукає мені Дивись як летиться зерно Красиво правда синку (*В. Близнець*). 3. Старий каже віддати коли беруть (*За А. Свидницьким*). 4. А це ти Максиме зрадив Карпо дивлячись у вікно Заходь заходь (*М. Коцюбинський*).

II рівень

Запишіть діалог у рядок (у формі прямої мови).

ЯК ЗВАТИ

- Як тебе звати, мій хлопче?
- А так, як мого тата.
- А тата твого ж як?
- А так, як мене.
- Ну, то скажи, як тебе кличуть, коли час їсти?
- О, мене їсти кликати не треба, я першим приходжу (*Нар. творчість*).

III рівень

Побудуйте діалог, використовуючи подані цитати. Доберіть заголовок і запишіть діалогічний текст.

1. Слово Шевченкове й Франкове, художні шедеври нашої класики хай стануть для нас взірцем і мірилом (*О. Гончар*). 2. Мрію я словами відмикати людське серце... Цю скарбницю мрій... (*Л. Забашта*). 3. Хто ясно думає, той ясно й говорить (*Н. Буало*).

Варіант 2

I рівень

Спишіть, розставляючи розділові знаки. Позначте речення з непрямою мовою.

1. Почав уже свої вигадки з усмішкою на вустах обізвався батько Ніколи його не переслухаєш (*За А. Кашенком*). 2. Роби що вважаєш за потрібне відповів коротко Сулейман і додав Освоєними соколами ловлять соколів диких (*За О. Назаруком*). 3. Наталю Наталю де ти кликала її Яринка в темряві (*Ю. Збанацький*). 4. Дядечко повернув голову і спитав тітоньку чого ж це вона з таким вантажем іде пішки (*За С. Жураховичем*).

II рівень

Запишіть діалог у рядок (у формі прямої мови).

ПРО МАЧУХУ Й ПАСИНКІВ

- За віщо се нас мачуха била?
- Та, каже, за мед.
- А бачив ти, який той мед?
- Ні. Кажуть, такий, як решето.
- Ні-бо! Такий, як журавель (*Нар. творчість*).

III рівень

Побудуйте діалог, використовуючи цитати. Доберіть заголовок і запишіть діалогічний текст.

1. Для добрих друзів відкриваю дім і маю серцю щиру насолоду (*А. Малишко*). 2. Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив (*Сократ*). 3. Світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який мусить бути організований нашою свідомістю (*І. Білодід*).

Бібліографічне бюро

Білоусенко П. І. та ін. Учїться висловлюватися. — К.: Рад. школа, 1990.

Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування. — К.: Знання, 2006.

Найтов В. В. Найвидатніші гетьмани та кошові отамани України. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2008.

Україна в словах: мовокраїнознавчий словник-довідник. — К.: Просвіта, 2004.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Для створення висловлювань мовці використовують прості й **складні речення**. Складні речення, на відміну від простих, несуть більше інформації. Між їхніми частинами встановлюється зв'язок.

Залежно від способу поєднання частин у складному реченні розрізняються такі основні види складних речень: 1) **складні сполучникові речення** (складносурядні й складнопідрядні), 2) **складні безсполучникові речення**.

§7. Складні речення без сполучників, із сурядним і підрядним зв'язком

...О дух України! Орел!
Дух вільний, смілий і високий!..

Олександр Олесь

Видатні українці

➡ 81. І. Прочитайте текст. Визначте тему. Доберіть заголовок у формі словосполучення, який би відбивав основну думку тексту. Поміркуйте над змістом останнього абзацу, усно розгорніть його.

Складне речення
Зв'язок у складному реченні:
сурядний, підрядний, безсполучниковий

У квітні 1710 року в Бендерах відбулася рада **козацької** старшини, що відступила з Мазепою. Обирався гетьман. Ним став Пилип Орлик, колишній генеральний писар.

За походженням Пилип Орлик — чех, але свою долю він пов'язав з Україною. Він відзначався високою освіченістю (закінчив Києво-Могилянську академію), мав літературний талант, писав поезії і впродовж кількох десятиліть вів щоденник. Одне слово, це була людина **непересічна** в усіх розуміннях.

Рада в Бендерах важлива не тільки тим, що на ній обрано гетьманом сподвижника Івана Мазепи. Там уперше в історії було прийнято Українську Конституцію. Ініціатором і **натхненником** створення цього важливого документа, звичайно ж, був він, Пилип Орлик. У конституції говорилося про вільну й незалежну державу, в якій захищено права людини.

Цей документ свідчить про глибоко демократичні засади кабінету Пилипа Орлика, а також про те, якою серйозною

політичною фігурою був він сам. Адже конституція значно випереджала свій час (М. Слабошпицький).

II. Назвіть у кожному реченні граматичну основу і визначте, які з них є *простими*, а які — *складними*. З'ясуйте спільні й відмінні ознаки між ними. Проаналізуйте зв'язок частин складних речень. Порівняйте свої висновки з теоретичним матеріалом на с. 69—70.

III. Поясніть орфограми у виділених словах. Доберіть власні приклади на ці орфограми.

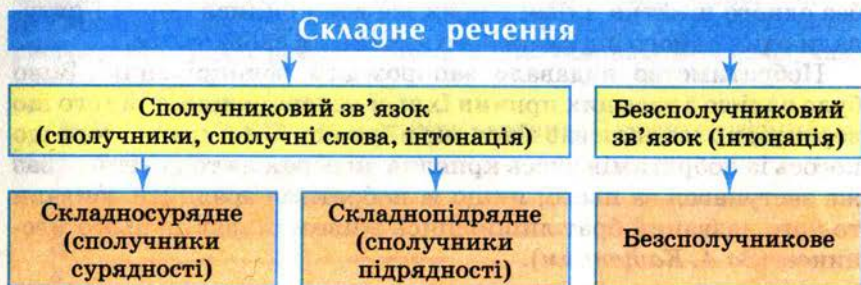
IV. Знайдіть речення, що відповідають поданим схемам.

1. _____ , але _____ .

2. _____ , в якій _____ .

Мовознавче дослідження

82. I. Розгляньте схему і складіть монологічне висловлювання в науковому стилі на тему «Основні види складних речень і засоби зв'язку в них».

➡ II. Доберіть приклади речень кожного виду з підручників з української літератури, історії, геометрії, фізики тощо.

Із секретів синтаксису

Складні речення, в яких наявні лише дві частини, називаються **двокомпонентними**: *Крикнув перепел в ярочку, стрепет приснув над тернами (Я. Щоголів).*

Складні речення, що мають більше двох частин, називаються **багатокомпонентними**: *Ви дивитесь і дивуєтесь; вам здається, що ви йдете не по битій дорозі зеленого степу, а якимсь невідомим краєм краси (Панас Мирний).*

Речення, частини яких поєднуються за допомогою сполучників сурядності, підрядності чи інтонації, називаються **складними реченнями з різними видами зв'язку**. Такі речення завжди багатокомпонентні: *Ось так воно й виходить: коли хтось високо злетить, то неодмінно низько сяде (О. Гончар).*

83. І. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Аргументуйте свою думку прикладами з тексту. Поміркуйте над визначеннями, що подають сучасні словники до слова *побратим*: 1) названий брат; 2) товариш у боротьбі, битві, боях. До якого значення ближче описане в тексті побратимство?

ІІ. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Вмотивуйте їх уживання. Назвіть складні речення: *двокомпонентні, багатоконпонентні та з різними видами зв'язку*.

Побратимство в запорожців перебувало у великій шані. Народні оповідання зберегли нам багато випадків про те коли козак одшукавши свого побратима в неволі й не маючи коштів, щоб його викупити віддавався сам на каторгу з тим аби турок випустив його побратима на волю...

На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла а далі в них усе було спільне: вони дарували один одному коней, зброю й інші речі. В походах побратими бувало не з'їдять один без одного шматка хліба; в боях же вони билися поруч і рятували один одного від смерті або захищали своїм тілом.

Побратимство надавало запорожцям великої сили. Воно було однією з таємних причин їхньої непереможності й того що ворог рідко захоплював січовика в бранці. Коли траплялося що когось із побратимів хтось кривдив чи ображав то другий зараз же заступався за нього; якщо ж побратима зрадливо вбивали то його названий брат лишившись живим ставав за нього месником (За А. Кашенком).

О. Сластіон. Проводи на Січ

III. Знайдіть у тексті всі слова з коренем *брат-*. Доповніть їх своїми прикладами. Складіть із ними 2—3 складні речення із *сполучниковим* і *безсполучниковим* зв'язком. Зробіть усний синтаксичний розбір їх (див. алгоритм на с. 71).

Комунікативний практикум

- 84. I. Розгляньте репродукцію картини Опанаса Слостіона «Проводи на Січ». Які народнопісенні образи-символи використав художник? II. Складіть план твору-опису за картиною і напишіть твір, використовуючи складні речення. Назвіть їх ознаки та способи зв'язку між частинами. III. Порівняйте твори-описи, написані вашими однокласниками. Визначте найкращий. Аргументуйте свою думку.

Комунікативний практикум

- 85. I. Уявіть, що ви зустрічаєте гостей, які завітали на святкування річниці вашого навчального закладу. Запропонуйте їм пройти до адміністрації, розкажіть про захід, на який їх запрошено, тощо. II. Складіть діалог, дотримуючись етикетних норм. У репліках використовуйте складні речення. Назвіть сполучникові й безсполучникові складні речення.

86. Складіть речення за поданими схемами. Схарактеризуйте їх за будовою.

1. _____ ; _____ .
2. _____ , _____ і _____ .
3. _____ , а _____ .
4. _____ , і _____ .
5. _____ , _____ , _____ , однак _____ .
6. _____ , _____ , що _____ .

Прочитайте і запам'ятайте

Під час спілкування люди користуються не тільки простими реченнями, а й складними, які виражають повідомлення, питання чи спонукування до дії.

Складним називається речення, що складається з двох або кількох умовно простих речень, об'єднаних в одне синтаксичне ціле за змістом, інтонацією, сполучниковим або безсполучниковим зв'язком: Ми нові гаї посадим, щоб земля була весела (М. Рильський); Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє (Т. Шевченко).

Від простих речень вони відрізняються кількістю граматичних основ (мають дві або кілька). Частина складного речення позбавлені інтонаційно-сислової самостійності, однак складне речення в цілому несе більше інформації.

Складні речення мають такі ознаки: виражають відносно закінчену думку, характеризуються інтонацією завершення, співвіднесеністю свого змісту з дійсністю, слугують досконалим засобом формування, вираження і повідомлення думок.

Складні речення розрізняються за будовою і смисловими зв'язками між частинами. Залежно від способу поєднання частин бувають складні сполучникові та складні безсполучникові речення.

Складні сполучникові речення поділяються на складносурядні та складнопірядні.

Частини складносурядного речення з'єднуються сурядними сполучниками. У складносурядному реченні умовно прості речення, що входять до нього, — рівноправні, незалежні одне від одного, тобто з'єднані сурядним зв'язком, як однорідні члени: Рече Дніпро, й лани широкі медами пахнуть, колосом шумлять (М. Рильський).

Частини складнопірядного речення поєднуються підрядними сполучниками і сполучними словами. Вони залежать одна від одної і з'єднані пірядним зв'язком: Були такі випадки, що рибалка стрибає у воду, щоб ухопити коропа руками (Остап Вишня).

Частини безсполучникового складного речення пов'язуються між собою за допомогою інтонації (без сполучників і сполучних слів): Зійшли сніги, шумить вода (П. Грабовський).

Слово-диво

87. І. Утворіть із поданих попарно простих речень сполучникові складні речення. Запишіть їх, уникаючи повторів.

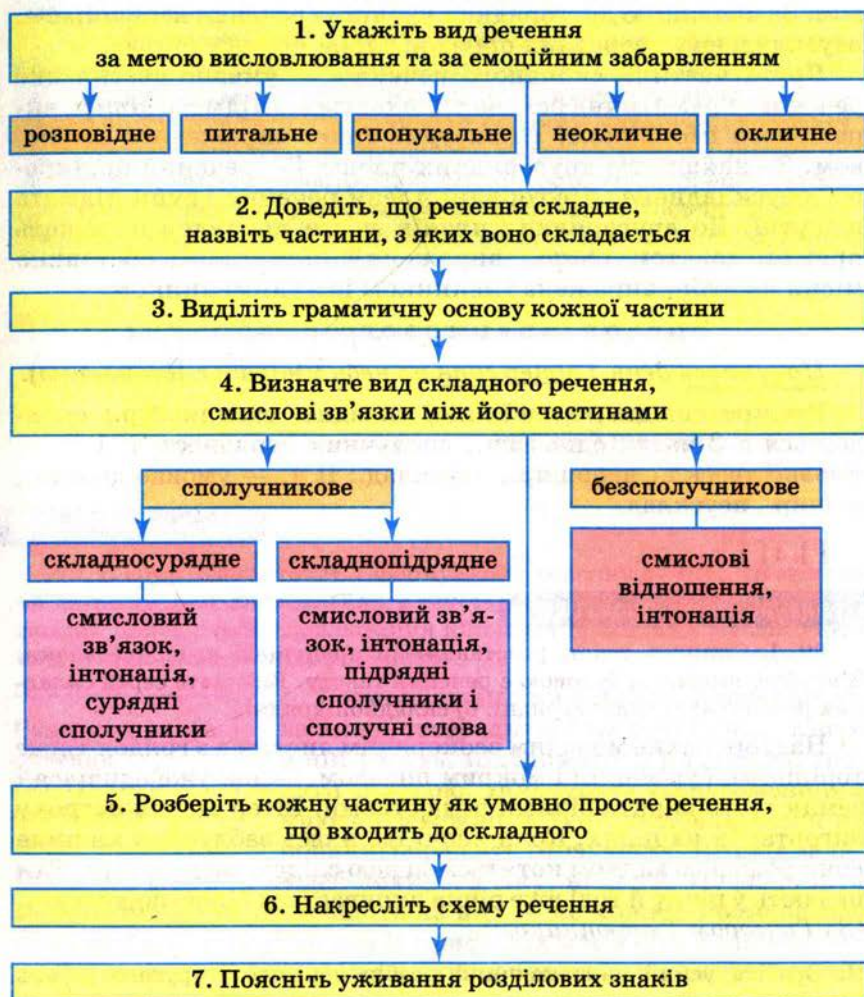
1. Був зорепад і зелен сад. Ми були у парі (За В. Кудрявцевим). 2. Леся Українка і багато інших — поети не тільки свого народу. Леся Українка і багато інших — поети всіх народів, усього людства (За Остапом Вишнею). 3. Час летів, немов на крилах. Мов сон, життя минало (За Лесею Українкою). 4. Зорі падають до ніг. Вітер в полі свище (За Л. Дмитерком). 5. Чи то мені здається. То справді свист тихшає (За М. Коцюбинським). 6. Ох, не такою я була й малою. У той час летіла зірка над Сулою (За Л. Костенко). 7. Праця стає великим вихователем. Праця входить у духовне життя наших вихованців (За В. Сухомлинським).

II. Зробіть синтаксичний розбір першого речення (див. алгоритм на с. 71). Накресліть схему.

III. Усно розберіть як частину мови використані сполучники.

88. Розгляньте алгоритм і запам'ятайте послідовність синтаксичного розбору складного речення.

АЛГОРИТМ синтаксичного розбору складного речення

Зразок усного розбору

Починався день, і вітер гнав по небу хмари (О. Копиленко).

Речення за метою висловлювання — розповідне, за емоційним забарвленням — неокличне, за будовою — складне, бо складається з двох граматичних основ. Речення складносурядне, частини якого об'єднані єднальним сполучником

сурядності *i*, що передає одночасність дій, перед ним ставиться кома.

Перша частина складного речення — умовно двоскладне речення. Граматична основа складається з підмета *день*, вираженого іменником, і присудка *починався*, вираженого дієсловом. За наявністю другорядних членів — речення непоширене, неускладнене, зворотний порядок слів.

Друга частина складного речення — умовно двоскладне речення. Граматична основа складається з підмета *вітер*, вираженого іменником, і присудка *гнав*, вираженого дієсловом. За наявністю другорядних членів — речення поширене, неускладнене. Другорядні члени речення групи підмета відсутні. До другорядних членів групи присудка належать прямий додаток *хмари*, виражений іменником; обставина місця *по небу*, виражена іменником із прийменником.

Зразок письмового розбору

Починався день, і вітер гнав по небу хмари (О. Копиленко).

Реч. розповідне, неокличне, складне, складносур.; складається з 2 част., одночасн., сполучник сурядності *і*; I ч. — умовно двоскл., непошир., неусклад.; II ч. — умовно двоскл., пошир., неусклад.

[], і [].

Пунктуаційний практикум

89. I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. З'ясуйте, якими за будовою є речення тексту. Визначте серед складних речень: а) складносурядні; б) складнопідрядні.

Надворі пахне молодим осокосячим листям а з грядок тягне торішніми бур'янами і мокрим попелом. Садок уже одцвівся і земля густо вкрита білими пелюстками. Вітер щодня потроху вигортає їх на шлях. Коли вночі їде якась заблукана машина вони рожевим валком котяться за нею слідом аж до мосту. Там падають у річку й тоді вже річка вкривається білою порошею... (За Григором Тютюнником).

II. Зробіть усний синтаксичний розбір першого і другого речень тексту.

Подумайте і дайте відповіді

1. Яке речення називається складним?
2. Чим відрізняється складне речення від простого? Наведіть приклади.
3. Назвіть види складних речень. Наведіть приклади.
4. Які існують засоби зв'язку частин складного речення?

Одним із видів сполучникових складних речень є **складносу-
рядне речення**.

Опрацюючи цей розділ, ви **навчитеся знаходити** в тексті складносурядні речення; **отримаєте** знання про розділові знаки, що ставляться між частинами складносурядного речення та **зможете** обґрунтовувати їх; **здобудете вміння й навички** аналізувати й оцінювати виражальні можливості складносурядних речень та інших синонімічних конструкцій; **дізнаєтеся** про інтонацію складносурядних речень; **усвідомите** роль складносурядних речень у побудові висловлювань різних видів в усній та письмовій формах.

8. Складносурядне речення, його будова і засоби зв'язку

Людина, яка не вміє мовчати,
не вміє й говорити...

І. Вільде

Пізнай себе і світ

90. І. Прочитайте текст. Сформулюйте основну думку. Чи завжди ви дотримуєтеся висловлених у тексті порад щодо культури спілкування? Доповніть висловлювання кількома правилами мовного етикету у ставленні до співрозмовника.

Складносурядне речення

Сполучники
сурядності

Розмовляючи з ким-небудь у товаристві, важливо зосередитися на темі бесіди, взяти в ній участь, підтримати її плавність, зробити цікавою. Жартувати співрозмовники мають обережно, а їхні висловлювання не повинні ображати оточуючих. Не слід залишати без уваги ні людей похилого віку, ні дітей. Не реагувати на запитання, не відповідати на них — не можна. Розмова має бути цікавою всім, і кожен із присутніх має взяти в ній участь.

Співрозмовникові можна заперечувати, говорити, що він помиляється, відстоювати свої погляди, але робити це треба делікатно. Якщо ви в чомусь не впевнені — краще промовчіть. Кожний учасник розмови повинен висловитися, проте не можна допускати постійного говоріння однієї особи. Якщо ви хочете висловити свою думку, зачекайте, доки інший договорить, не перебивайте його.

Не годиться відповідати на запитання лише «так» чи «ні». Обов'язково треба додати ще кілька слів, або ввічливо перепи-

тати: «Пробачте, що ви сказали?», або: «Пробачте, я не почув (не почула) ваших слів». Такі вирази, як «Це неправда», «Це дурниці» неприпустимі. Треба висловитись так: «Мені здається, що ви помиляєтесь», «Вас, очевидно, неправильно проінформували» тощо (З журналу).

II. Визначте граматичну основу в кожному реченні. Назвіть спільні й відмінні ознаки різних за структурою речень.

III. Випишіть *складносурядні* речення. Зробіть усний синтаксичний розбір їх. Як поєднані між собою частини складносурядних речень? (Див. матеріал на с. 75—76.)

IV. Доберіть синоніми до виділених слів. Усно складіть з ними 3—4 складносурядних речення.

Слово-диво

91. I. Прочитайте речення. Поміркуйте, які сполучники доцільно вставити замість крапок. Обґрунтуйте свій вибір. Запишіть речення.

1. Кличе велике життя, ... треба зразу кидатись у його вир (О. Копиленко). 2. Товчи правду в калюжу, ... вона все чиста буде (Нар. творчість). 3. ... іволга у пісні їх дзвенить, ... хлопчик, друзів кличучи, свистить, ... соловейко розсипає трелі, ... колесо немазане скрипить (М. Рильський). 4. Скоро проліски з-під снігу глянуть синіми очима ... повіє теплий вітер над розкованим Дніпром (В. Сосюра). 5. Тієї весни рано прокинувся ліс ... недовго дрімали дуби (В. Кучер). 6. Деся спереду гукнув паровоз ... здригнулись вагони (А. Головка). 7. Моя любов чолом сягала неба, ... Гриць ходив ногами по землі (Л. Костенко). 8. Дівчина троянди поливала, ... сміялась осінь за вікном (За В. Сосюрою). 9. Ніч за вікном, ... не хочеться спати... (Є. Летюк).

II. Пригадайте вивчений у попередніх класах матеріал про сполучник як частину мови, накресліть і заповніть таблицю. Використайте сполучники та приклади з вправи.

Розряди сполучників за значенням	Групи сполучників за значеннями	Сполучники	Приклади

III. Як ви розумієте зміст останнього речення?

Комунікативний практикум

92. I. Уявіть себе автором підручника з української мови для 9 класу. Складіть письмове висловлювання в науковому стилі про вживання сполучників у складносурядних реченнях. Скористайтеся теоретичним матеріалом на с. 76.

II. Здійсніть критичний аналіз (редагування) висловлювання, створеного однокласником.

Із секретів синтаксису

Часто плутають прості речення з однорідними членами (особливо присудками), та складносурядні речення, бо ті й ті мають **сурядний зв'язок**. Щоб уникнути цього, слід починати синтаксичний розбір речення з визначення **граматичних основ**. Якщо граматична основа одна, то речення просте з однорідними членами: Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко).

Мовознавче дослідження

93. І. Спишіть речення в такій послідовності: а) складносурядні; б) прості, ускладнені однорідними членами.

1. Ластівка день починає, а соловей його кінчає (*Нар. творчість*). 2. Рота Бідулi втратила в лютому бою понад три чверті бійців, але не відступила й на крок (*Ю. Збанацький*). 3. Ось скоро буде зовсім тепло, і вона з Тарасом піде до лісу. 4. Ми троє побраталися і поклялись ніколи не розлучатись. 5. Катря почала розповідати, а Тарас, припавши до неї, ловив кожне слово. 6. Пани перемогли, але не вбили вільного духу, поривання до боротьби за правду й волю. 7. Накрапав дощик, але пожежа не вщухала. 8. Тарас ще звечора збирався в гості до діда Івана і тепер став благати сестричку провести його. 9. Легенький вітерець повіяв із саду і дихав пахощами яблук. 10. Хату батьків Тараса замело до стріхи, а дерева тільки вершками виглядали з-під снігу (*З тв. Д. Красицького*).

вечір
звечора

II. Поясніть розділові знаки.

Культура мовлення

Дотримуймося орфографічних норм!

Правильно вживайте слова, що в рамці, дотримуючись чергування голосних у коренях слів.

Прочитайте і запам'ятайте

Складносурядним називається таке складне речення, у якому частини — сурядні речення — рівноправні і поєднуються інтонацією та сполучниками сурядності: Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко).

Частини складносурядного речення мають будову простих речень, однак вони тісно пов'язані між собою змістом та інтонаційно оформлені як єдине граматичне ціле. Порівняйте: *А літо йде полями і гаями, і вітер віє, і цвіте блакить* (А. Малишко). — *Літо йде полями і гаями. Вітер віє. Цвіте блакить.*

Частини складносурядних речень своєю граматичною будовою можуть відповідати називним, означено-особовим, неозначено-особовим і безособовим типам речень: *Морозом скувало степ, а потім враз розгасло* (О. Гончар).

У складносурядному реченні його частини з'єднуються як синтаксично однорідні складники, засобами зв'язку тут є сурядні сполучники — ті самі, що слугують для поєднання однорідних членів. Сполучники сурядності поділяються на групи за значенням: **єднальні** (*і(й), та* (в значенні *і*), *ні — ні, ані, також*): *Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко); **протиставні** (*а, але, та* (в значенні *але*), *проте, зате, однак*): *Скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться* (Нар. творчість); **розділові** (*або, то, чи, хоч, то — то, не то — не то, хоч — хоч, або — або*): *Чи що було сьогодні, чи нічого не було* (М. Коцюбинський).

Складносурядним реченням притаманне використання синонімічних засобів зв'язку. Порівняйте: *Обід уже давно був готовий, проте роздавати його не було наказу* (О. Гончар). — *Обід уже давно був готовий, але роздавати його не було наказу*. Відповідно до вживання сполучників сурядності у складносурядних реченнях утворюються синтаксичні смислові зв'язки між його частинами.

Слово-диво

94. І. Складіть складносурядні речення, підметами яких мають бути пари поданих іменників. Запишіть їх.

Суперництво — співробітництво; пісня — соловей; місяць — зірки; яблуня — сад; школярі — колектив; співрозмовники — бесіда; переконання — ідеал; літо — канікули.

II. Усно трансформуйте речення, використовуючи синонімічні засоби зв'язку. Дослідіть, чи змінюється зміст і значення речення при заміні синонімічними сполучниками.

III. Накресліть схеми двох речень.

IV. Розберіть 2—3 сполучники як частину мови.

Подумайте і дайте відповіді

1. Яке речення називається складносурядним? Наведіть приклад.

2. Назвіть ознаки, за якими визначають, що речення складносурядне.

3. Чим воно відрізняється від простого речення з однорідними членами?

4. Як поєднуються частини складносурядного речення?

5. Розкажіть, на які групи за значенням поділяються сполучники сурядності. Наведіть приклад речення зі сполучником кожної групи.

6. Яке значення мають синонімічні засоби зв'язку в складносурядному реченні?

9. Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення

О втіхо, що серце виповнюєш вкрай
По сумнівах і по ваганні!

Олег Ольжич

95. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте його основну думку. Які почуття викликає у вас музика? Проаналізуйте *смислові зв'язки між частинами складносурядних речень*, виділених у тексті (див. с. 81—82).

Смислові зв'язки:
одночасність,
послідовність,
протиставлення,
явища, що чергуються чи виключають одне одного

Уранці пішли до регента. Павло, за-
клякши від неспіливості, тихенько-ти-
хенько повертав головою, розглядаючи
приймальню. Регент підступив ближче,
узяв малого за гостренький ліктик: «Ну,
підійди-но сюди, хлопчику...» Підвів до
блискучої шафи, сів на стілець і зазирнув
Павлові в очі. Батько щось кахикнув, зби-
раючись із думками, і в цю мить регент
відкрив у шафі якусь кришку. Павло
спідлоба подивився на дивні ряди білих та чорних планочок,
але хлопчик не здогадувався про їхнє призначення. Раптом
регент пробігся по них своїми пальцями — і полинули звуки
музики. Вони були ніжні-ніжні, аж срібні...

Павло забув про все. Його очі, не змигуючи, дивилися на
клавіші фісгармонії, а все єство ловило музику... Ось, мов
кілька срібних ручаїв, плине урочиста, ласкава, сумовита ме-
лодія, мовби запитуючи в нього, Павла, про щось потаємне, на
що й слів немає відповісти... Павло стояв — і вже нічого не ба-
чив, бо очі були повні сліз, — він тільки чув музику. Він пли-
нув по срібному морю музики, і було йому так чисто й сумови-
то в душі (За С. Тельнюком).

Регент — тут: диригент хору, переважно церковного. *Фісгар-
монія* — клавішний музичний інструмент, звучання якого нагадує
орган.

II. Усно відтворіть текст, використовуючи складносурядні ре-
чення.

96. Розгляньте таблицю і розкажіть про смислові зв'язки у складносурядному реченні. Приклади запишіть.

Сполучники в складносурядному реченні

Розряд	Сполучники	Смислові зв'язки	Приклади
Єднальні	<i>і(й), та</i> (в значенні <i>і</i>), <i>ні — ні, ані, також, не тільки а й</i>	одночасність, послідовність	<i>Зітхання лісів лунає легке, і чується квітів зітхання (Г. Книш).</i>
Протиставні	<i>а, але, та</i> (в значенні <i>але</i>), <i>проте, зате, однак</i>	протиставлення, зіставлення	<i>Заграй, заграй, парубоньку, на дуду, а я свою бідоньку забуду (Нар. творчість).</i>
Розділові	<i>або, то, чи, хоч, то — то, не то — не то, хоч — хоч, або — або</i>	означають явища, що чергуються чи виключають одне одного	<i>Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею (О. Гончар).</i>

97. І. Прочитайте речення. Визначте, з яких умовно простих речень побудовані складносурядні. Дослідіть, які смислові зв'язки виражають сполучники в кожному реченні.

1. На Дніпрі тремтіли окремі вогники, і від кожного з них тягнулася блискуча доріжка (В. Собко). 2. Розгинаю спину, а сонце б'є мені у вічі, а тато й мама дивляться на мене, посміхаються (М. Стельмах). 3. Тільки невсипує море бурхає десь здалеку, та зорі тремтять у нічній прохолоді (М. Коцюбинський). 4. Не важко бути знаменитим, а тільки важко стати ним (П. Сингаївський). 5. Було щось невимовно радісне, життєдайне в цьому сонячному дощі, і всі це відчули (О. Довженко). 6. Проїшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (М. Рильський). 7. І русу косу патляють вітри, і плачуть очі, як дощі осінні (Г. Калюжна).

*життєда́йний
півде́нний*

II. Спишіть речення, використовуючи інші сполучники сурядності. Які нові відтінки значення внесли ці сполучники? Як змінилося стилістичне забарвлення речень? Поясніть розділові знаки.

III. Накресліть схеми 2, 5 і 7 речень. Зробіть синтаксичний розбір їх.

IV. З'ясуйте орфограми у словах в рамці. Складіть із ними складносурядні речення.

98. І. Об'єднайте прості речення у складні, використовуючи сполучники сурядності, і запишіть відновлені речення.

1. А ранки цвітуть перламутром. Падають вранішні зорі в туман дальнього бору (За М. Хвильовим). 2. Мені війнула в очі сивина. Я нічого не везу додому (За Д. Павличком). 3. Я принесу тобі свою надію. Подарую смуток і біду (За В. Симоненком). 4. Пошлю Енея до Плутона. Сам в ад копірсно (За І. Котляревським). 5. Верхів'я дерев тісно спліталися. Сонячні промені не досягали землі. Внизу стояли прохолодні зеленкуваті сутінки (За В. Маликом). 6. Життя було таке широке й безмежне. Вік мій такий коротенький, як носик горобчика (За М. Хвильовим). 7. Хвиля материнського тепла піднімалась у її грудях. У цю мить начебто десь далеко відступали всі кривди, образи. Душа сповнювалася світлом доброти (За Є. Гуцалом).

II. Зробіть усний аналіз речень у такій послідовності: 1) із кількох частин складається; 2) головні члени речення; 3) сполучники; 4) смислові зв'язки в складносурядному реченні.

III. Доберіть синоніми до виділених слів.

99. І. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Запишіть їх, вставляючи пропущені букви, у такій послідовності: а) з єднальними; б) з протиставними; в) з розділовими сполучниками. Поясніть орфограми.

1. Або не сокіл я, або спалила мені н..воля крила (Леся Українка). 2. І пот..чуть веселі ріки, а озера кругом гаями поростуть, в..селим птаством ож..вуть (Т. Шевченко). 3. Тихо було, і лише човен порушив ту тишу, шерхнувши днищем по піску (Є. Гуцало). 4. Чи то настане нічка темна, чи то в..селий день шумить (Д. Глібов). 5. Тебе нема, і дні — як ночі, і сад хитається в журбі (В. Сосюра). 6. Вітру на морі не було, проте кл..котів сильний пр..бій (М. Трублаїні). 7. То віт..рець дихне, то коник в житі заскюрчить... (Л. Глібов). 8. Де-не-де темною стіною здіймалися зарості вільшини, а на ній плівся білястий хміль і розливав довкіл ніжні пахощі (І. Цюпа). 9. Для спокійної людини час затримується, і не треба його наздог..няти (М. Браун-Галковська). 10. Замість різнобарвних лісових квітів постали у вінку темно-зелені гладенькі л..сточки, а з-поміж них виглянули блакитні квіточки (Ф. Мамчур). 11. Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір виб..рати (В. Симоненко).

II. Визначте в останньому реченні всі можливі словосполучення. Зробіть синтаксичний розбір 2—3 словосполучень (на вибір).

100. І. Розгляньте репродукцію картини Фотія Красицького «Гість із Запорозжя». Пофантазуйте, про що могли розмовляти персонажі картини. Опишіть зображену ситуацію, використовуючи складносурядні речення. Проаналізуйте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

Ф. Красицький. Гість із Запорозжя

101. II. Опрацюйте інформацію про творчість Фотія Красицького, використовуючи пошукову програму Інтернету Google.com.ua, і підготуйте повідомлення про його картини.

Мудрість народу

101. І. Знайдіть продовження прислів'їв і приказок у другому стовпчику. З'ясуйте значення кожного народного вислову. Запишіть їх. Поясніть розділові знаки.

1. Опеньки з'явилися...
2. Хто сіє...
3. Хто в дорозі буває...
4. Злий плаче від заздрості...
5. Береженого і Бог береже...
6. Пішов глечик за водою...
7. Де орач від роботи плаче...
8. Дерево шанують, як добре родить...

- а чоловіка, як добре робить.
там жниця від гарної пше-
ниці скаче.
а козака шабля стереже.
та й пропав там з головою.
той розуму набуває.
а добрий від радості.
той на Бога надіється.
літо скінчилось.

- II. Проаналізуйте речення за будовою. Зробіть синтаксичний розбір складносурядних речень.

102. I. Прочитайте поезію. З якою метою введено у вірш діалог?

Пам'ятаймо, чиї ми сини,
Коли будні на серці чи свято.
Знову бачиться з давнини
Україна, **зажурена** мати.

І зруйнована бачиться Січ,
Де мій пращур лежить серед поля,
А йому нахилилась до віч
Україна, немов тополя.

— Сину, сину! — А він мовчить.

— Сину, сину! Скажи що-небудь.

Жовте листя на вітах тремтить,
І летять журавлі у небо.

Ми ж вертаємось з давнини,
А на скронях — перші сивини.
...Пам'ятаймо, чиї ми сини,
Пам'ятаймо, що ми з України.

В. Лазаренко

II. Випишіть складносурядні речення. Проаналізуйте їх за будовою.

Культура мовлення

III. До виділених слів доберіть антоніми.

Антисуржик

103. I. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність.

По понеділках
Проти бажання
Ставити питання
Задавати питання

Щопонеділка
Усупереч бажанню
Порушувати питання
Ставити запитання

II. Складіть і запишіть складносурядні речення з висловами правого стовпчика.

Прочитайте і запам'ятайте

Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення залежать як від змісту речень, так і від сполучників.

Розрізняють три основні види зв'язків у складносурядному реченні: **єднальні, протиставні, розділові**.

Складносурядні речення з **єднальними зв'язками** передають події, що відбуваються (відбувалися чи відбуватимуться)

одночасно або послідовно. Для цього використовуються відповідна інтонація та єднальні сполучники *і(й), та* (в значенні *і*), *ні — ні, ані, також*: *Небо вночі чисте, і видно зірки* (Є. Гуцало).

Складносурядні речення з **протиставними** (або **зіставними**) зв'язками називають події, що протиставляються, йдуть усупереч одна одній, або події чи явища, які існують паралельно і зіставляються. Засобами зв'язку в таких реченнях є протиставні сполучники *а, але, та* (в значенні *але*), *проте, зате, однак*: *Навкруг рясні стоять сади, платани і каштани, та шелест верб у пам'яті не тане* (М. Рильський).

Складносурядні речення з **розділовими** зв'язками передають події, які чергуються або виключають одна одну. Засобами зв'язку в таких реченнях є роздільна інтонація і парні сполучники *то — то, не то — не то, хоч — хоч, або — або*: *Не то осінні води шуміли, не то вітер бився в заламах провалля* (М. Коцюбинський).

Комунікативний практикум

- **104. І. Гра «Хто швидше?».** Утворіть складносурядні речення так, щоб подані пари іменників були підметами. Запишіть їх.

Учитель — школярі, футбол — команда, погода — дощ, завіса — вистава, сонце — хмари, дорога — супермаркет, блискавка — грім, квіти — подарунок, університет — студенти, річка — город.

II. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень. Поміркуйте, чи всі речення можна перебудувати, щоб змінилися смислові зв'язки. Аргументуйте свою думку, наводячи приклади із вправи.

III. Накресліть схеми 3—4 речень.

Погумайте і дайте відповіді

1. Як пов'язані прості речення в складносурядному?
2. Які смислові зв'язки можуть встановлюватися між простими реченнями в складносурядному?
3. Назвіть єднальні сполучники і складіть речення про події, що відбувалися послідовно.
4. Розкажіть про складносурядні речення з протиставними зв'язками. Наведіть приклад.
5. Назвіть розділові сполучники і наведіть приклад речення з відображенням подій, що чергуються.
6. Прокоментуйте смислові зв'язки в реченні: *То мучилась душа від самоти, то спалювала все єство любов, то жаль...* (М. Бажан).

§ 10. Розділові знаки та інтонація між частинами складносурядного речення

А гострозоре, мужнє покоління
Уже росте на молодій землі.

П. Филипович

Слово-диво

105. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте тип і стиль мовлення.

Яка хвилина!.. Уявіть собі, тітко, що наші батьки й брати пішли в похід. Але не на наказ царя й за царя, а за Україну, за її визволення. Борються, як боролися предки, перемагали. І отже, Бог дав, що остаточно перемога за нами. Уявіть собі, тітусю: ми побідили, Україна вільна! Ні цар нам не пан, ні король, ні хан — гетьман заправляє нашою країною — наш український гетьман! І ось він на сивому коні в'їжджає з поля боїв у золотoverхий Київ, і дзвони грають, і сурми трублять. А на валах тої твердині, що цар нашими руками будував, із гармат палять, народ хвилюється, як море. Всі очі радісно горять, а груди воля розпирає. Осанна! Осанна!

Розділові знаки у складносурядному реченні:

кома,
крапка з комою,
тире

Дівчата квіти під ноги сиплють, малинові хоругви лопотять, як птиці, що крила широко розпустили, бо вже вилетіли із кліток. Осанна! Осанна! Осанна!

Уже наших козаків не поженуть копати канали московські, уже на їхніх костях не будуть класти нової столиці, уже наших дівчат ні в ясир не загорнуть, ні до панських, ні до воеводських спалень почувати не силуватимуть — вони вільні!

І забувають матері й сестри про синів і братів, що у визвольній боротьбі свої голови поклали, й підносять маленьких дітей на руках високо, понад голови юрби і кажуть: «Дивіться, це той, що нам виборов волю! Це гетьман!..»

Ах, як я такої хвилини бажаю! Хай би я її бачила з вікна чернечої келії, хай би мені серце з великої радості надвое розірвалося, але знала б я, що була щаслива (Б. Лепкий).

Осанна — молитовний вигук стародавніх євреїв і християн; слава (хвала) Богу!

II. Схарактеризуйте складносурядні речення за будовою і смисловими зв'язками між частинами. Поміркуйте, чим відрізняється інтонація складносурядних речень від простих.

III. Поясніть розділові знаки у складносурядних реченнях (див. с. 88—89).

106. І. Розгляньте таблицю і сформулюйте правила вживання розділових знаків у складносурядному реченні.

Складносурядне речення

Схема	Розділові знаки
[], сурядний сполучник [].	<p>Кома ставиться: перед сполучниками сурядності: <i>і(й), та, а, але, однак, зате, проте, аби, чи, ні — ні, то — то, або — або, не то — не то, чи то — чи то</i> та ін.</p> <p>Кома не ставиться: — у реченнях із неповторюваним сполучником <i>і(й), та</i> (в значенні <i>і</i>), <i>чи, або</i>, якщо вони мають спільний другорядний член речення, що стосується обох частин; — якщо обидві частини складносурядного речення однотипні (безособові, називні, окличні або питальні)</p>
[]; сурядний сполучник [].	Крапка з комою ставиться: між ускладненими або далекими за змістом частинами
[] — сурядний сполучник [].	Тире ставиться: коли друга частина речення виражає висновок, наслідок і вимовляється з різким підсиленням голосу

П. Використовуючи твори художньої літератури, доберіть по одному прикладу на кожне правило. Запишіть їх.

Пізнай себе і світ

107. І. Прочитайте початок тексту. Продовжіть його роздумом про те, чи вольова ви людина, як ви набуваєте сили духу. У висловлюванні використовуйте складносурядні речення. Поясніть розділові знаки.

Як набути сили духу? Найкращий спільник — праця, а найстрашніший ворог — лінощі. Треба боротися з «не хочу» і говорити собі «треба». Непогано було б подивитися кіно по телевізору, але ще не зроблено уроки. Значить треба сісти за письмовий стіл... Поступово прийде почуття того, що ти володієш своїми емоціями, вчинками, не потураєш шкідливим звичкам... (За П. Поповичем).

Комунікативний практикум

П. Кому з ваших однокласників ви дали б поради щодо самовдосконалення? Сформулюйте їх, дотримуючись культури мовлення. Скористайтесь рубрикою «Бібліографічне бюро» на с. 95.

ІІІ. Розберіть виділені слова як частину мови.

У складносурядному реченні інтонація своєрідна: кожна з частин інтонується, але на речення-частину накладається ще одна, загальна інтонація кінця. Реченням із протиставним зв'язком властива зіставна інтонація, коли логічним наголосом виділяються ті члени, зміст яких протиставляється: *Вийди, вийди, дівчино, по водиченьку, // а я тебе повітаю, білоличеньку (Нар. творчість).*

Є й перелічувальна інтонація, властива реченням, що передають одночасність або послідовність дій, коли йдеться про перелік фактів чи явищ: *Не тільки злива мела в ту ніч, а й блискавки шмагали потріскані від спеки поля (Л. Бойко).*

Мовознавче дослідження

108. І. Прочитайте виразно речення. Зробіть інтонаційно-змістовий аналіз їх.

1. Голос, тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався у високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то завмирав оддалеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям (*Панас Мирний*). 2. І згорають далі, як свічі, і димлять вітри розлуки (*Т. Севернюк*). 3. То мати гукає, то мати шепоче, мене вираджаючи в дальню дорогу (*П. Воронько*). 4. Чи дорогу тобі, може, хтось перебіг, чи тебе забарили вітри норовисті... (*М. Ткач*). 5. Мороз прилине синьо і прозоро, розвісить скрізь інею сивий дим; і на шибках невидані узорі він намалює генієм своїм (*В. Сосюра*). 6. Стоїть в задумі сива мати, а листя пада золоте (*М. Томенко*). 7. З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; і на ланах грає сонячна хвиля (*Панас Мирний*). 8. А за садами левада, за левадою долина, в долині тихий, ледве журкотить, струмок, оброслий вербою й калиною та окутаний широколистими лопухами; а в цьому струмку купається опецькуватий білявий хлопчик (*М. Шумило*).

ІІ. Спишіть речення, поясніть пунктограму *кома і крапка з комою в складносурядному реченні*.

Пунктограма

Кома і крапка з комою в складносурядному реченні

Тебе там ще ні разу в вічі не бачили, а вже думають про тебе давно (О. Гончар). Усе зраділо, стрічаючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий (Панас Мирний).

Мудрість народна

109. І. Прочитайте. Доповніть складносурядні речення і спишіть прислів'я і приказки, розставляючи пропущені розділові знаки. Які смислові зв'язки виражають сполучники в поданих реченнях? Чи можна замінити їх на інші? Доведіть свою думку. Позначте логічний наголос.

1. Гора з горою не сходиться а людина з людиною ... 2. Працєю руками й плечима а не ... 3. Чужа біда перед очима а своя стоїть ... 4. Сталь гартується в огні а людина ... 5. Хто діло робить а він гав ... 6. Один панує а сотня ... 7. Знання самі не приходять а людина їх ...

 II. Пригадайте і запишіть 3—4 народні вислови з іншими сполучниками.

III. Зробіть синтаксичний розбір першого і четвертого речень. Накресліть їх схеми.

Слово-диво

110. І. Прочитайте речення. Схарактеризуйте їх за структурою. Трансформуйте подані речення у складносурядні й запишіть утворені речення. Проаналізуйте інтонацію в них.

1. На деревах багато листя було зеленого, а багато жовтого. 2. Музика вразила і душу, і серце. 3. Дівчина швидко поспідала і побігла до школи. 4. Сонце ще не гріло, але вже яскраво світило у небесній висоті. 5. Діти часто наслідують своїх батьків не тільки зовнішністю, а й вдачею. 6. Батько ввійшов до кімнати і зупинився біля вікна. 7. Хлопець уважним поглядом удивлявся вдалечінь та щиро посміхався.

II. Поясніть пунктограми в утворених реченнях.

Пізнай себе і світ

 111. І. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про першу зустріч та манери поведінки під час розмови? Висловіть власні погляди щодо порушеної теми.

Спілкуючись, люди розвиваються, оволодівають способами і засобами взаєморозуміння, набувають нових, неповторних знань про людський світ. Вони, як зазначив англійський письменник Філіп Честерфілд у «Листах до сина», отримують більш важливу освіту завдяки «прочитуванню людей та вивченню їхніх видань, аніж за допомогою різних книжок».

Так, люди, особливо під час першої зустрічі, звертають увагу на зовнішній вигляд одне одного. Тому одяг має бути охайним, відповідати конкретній ситуації. Що і як вбирати на зустріч залежить від того, відбудеться вона вдень чи ввечері, влітку чи взимку, буде офіційною чи дружньою. Зокрема,

недоречними при першій зустрічі будуть відкрита сукня, сильні парфуми, надто яскравий макіяж.

Вітаючись, треба трохи нахилити голову, почекати, що і як співрозмовник відповість на вітання, а потім, посміхнувшись, підійти до нього. Господар спочатку пропонує гостю сісти, а потім сідає сам. Щоб гостеві було зручно, він дає змогу тому самому обрати місце, куди присісти. Бажано, щоб співрозмовник при цьому не сидів спиною до дверей та інших людей, бо це може викликати в нього тривогу.

Завершуючи розмову, бажано встати, привітно попрощатися і провести співрозмовника до дверей (За М. Лукашевич).

Комунікативний практикум

- П. Уявіть, що ви вперше зустрілися зі своїм однолітком. Складіть діалог. Розіграйте його у класі та оцініть поведінку співрозмовників.

Пунктуаційний практикум

112. І. Спишіть речення, ставлячи, де треба, тире. Прочитайте їх виразно, дотримуючись відповідної інтонації. Які особливості мають складносурядні речення з тире?

1. Черкне хтось сірник і на мить виткнеться з п'ятьми з десяток сірих облич (М. Коцюбинський). 2. Ударив грім і зразу шкереберть пішло життя (В. Стус). 3. Минулася буря і сонце засяло (М. Рильський). 4. Соломія приклала до рани мокру ганчірку і Остапові стало легше (М. Коцюбинський). 5. Минула осінь з падолистом і вже чекай на морозець (І. Гайдук). 6. Діамант малий а краси багато (В. Василяшко). 7. Як добре у житті закоханим і як тривожно в світі їм! (А. Кацнельсон). 8. Людина без імені що сонце без світла: світло погасло і сонця нема (А. Дімаров).

II. Усно назвіть у кожному реченні граматичні основи.

III. Виділені слова розберіть як частину мови.

Пунктограма

Тире в складносурядному реченні

Найменший шелест або стук — і моє серце падає і завмирає (М. Коцюбинський).

Пунктуаційний практикум

- 113. І. З поданих на с. 88 частин змоделюйте складносурядні речення, дібравши першу частину так, щоб кома між ними не ставилася.

1. ... чи водою її напувають з криниці. 2. ... і солов'їний чується дзвінкий спів. 3. ... й сонце на горизонті піднялося. 4. ... чи весняне повітря на нас дихне теплом. 5. ... та калина гарна чекає холодів. 6. ... або туман стелився до річки. 7. ... та снилась їм чудова літня подорож. 8. ... або хлопці переможуть у змаганнях із футболу. 9. ... та шумлять густі ліси. 10. ... і хочеться творити заради людства.

II. Зробіть синтаксичний розбір перших трьох речень.

Прочитайте і запам'ятайте

Інтонація в складносурядному реченні залежить від смислових зв'язків між його частинами, а ці зв'язки — від сполучників. Розрізняють два типи інтонації складносурядних речень: перелічення і зіставлення.

При інтонації перелічення в кінці кожного простого речення, крім останнього, підвищується тон і робиться пауза; на останньому реченні тон знижується. Ця інтонація притаманна реченням, що передають одночасність або послідовність подій: *На південному схилі горбика сонце вже розтопило сніг, і вітер шелестить густою осінньою травою* (О. Копиленко).

При інтонації зіставлення в кожному простому реченні логічний наголос падає на той член речення, який протиставляється: *Добро не пропадає, а злб вмирає* (Нар. творчість).

Частини складносурядного речення відділяються одна від одної комою, крапкою з комою, зрідка тире.

Кома ставиться перед сполучниками сурядності: *і(й), та, а, але, однак, зате, проте, аби, чи, ні — ні, то — то, або — або, не то — не то, чи то — чи то*: *А падолист гуде, дзвенить, і всі стежки тепер лежать у золоті листу* (М. Стельмах).

Кома не ставиться у складносурядних реченнях:

1) з неповторюваним сполучником *і(й), та* (в значенні *і*), *чи, або*, якщо вони мають спільний другорядний член речення, що стосується обох простих: *Вдалині хиталися дерева і синів задуманий прибій* (В. Сосюра);

2) обидві частини складносурядного речення однотипні (називні, безособові, окличні або питальні): *Сумно й глухо!* (Панас Мирний); *До кого я пригорнуся і хто приголубить?* (І. Котляревський).

Крапка з комою ставиться між ускладненими (в яких уже є розділові знаки) або далекими за змістом частинами складносурядного речення: *Накрив очі осокою, а ніженьки китайкою; а в головах ворон криче, а в ніженьках коник плаче* (Нар. творчість).

Тире ставиться між частинами складносурядного речення, коли друга частина виражає висновок, наслідок і вимовляється з різким підсиленням голосу: *Туман уже піднявся — і небо стало сірим* (М. Коцюбинський).

Пунктуаційний практикум

114. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їх.

1. Дерева на мене чекають і падає листя на стежку і падають зорі в долоні і падає сон у траву (І. Драч). 2. Тільки коники сюрчать та перепел іноді підпадьомкає (В. Козаченко). 3. Надіє! Надіє!.. О хто тебе ніжно у грудях не грів і хто за тобою орлом не летів? (Олександр Олесь). 4. Чужих два слова в пісні буде і пісня вже тоді чужа! (Д. Павличко). 5. Вікна покосилися а віконниці проте новісінькі, голубі (О. Гончар).

Комунікативний практикум

115. І. Об'єднайтесь у групи і розподіліть ролі: спікер (керівник групи), секретар (веде записи), посередник (стежить за часом і захоплює групу до роботи), доповідач (висловлює думку групи та оголошує результати її роботи).

ІІ. Розподіліть теми між групами та обговоріть, як найцікавіше представити вивчений матеріал із розділу «Складносурядне речення».

1. Складні речення без сполучників, із сурядним і підрядним зв'язком.

2. Складносурядне речення, його будова і засоби зв'язку.

3. Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

4. Розділові знаки та інтонація між частинами складносурядного речення.

ІІІ. Розробіть спільний проект на тему «Що необхідно знати кожному мовцю про складносурядне речення?». Занотуйте основні положення, висунуті кожною групою.

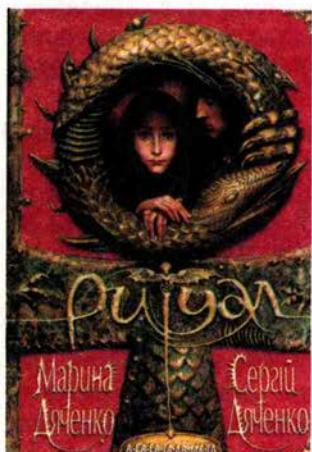
Подумайте і дайте відповіді

1. Які розділові знаки ставляться у складносурядних реченнях?

2. З'ясуйте, чому кома не ставиться в реченні *На небі вигривали блискавки і густо супились хмари*.

3. Сформулюйте правила вживання крапки з комою і тире в складносурядних реченнях. Наведіть приклади.

4. Розкажіть про інтонаційні особливості складносурядних речень.

Дяченко М., Дяченко С. Ритуал. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2006.

116. І. Прочитайте уривок із фантастичного роману Марини та Сергія Дяченків «Ритуал». Якою фразою героїні вдалося відімкнути зачаровані двері? Закінчіть останнє речення.

Спроба втечі знову зірвалася, й ув'язненню не видно було кінця-краю. Авжеж, їй поки що ще вистачало і коржів, і води, а у віконце вранці зазирає сонячний промінь, але, врешті-решт, хіба це життя для людини? Особливо якщо ця людина — мо-

лода панянка, ба, більше — принцеса! До того ж будь-якої хвилини може з'явитися дракон, і якщо він ані разу не з'являвся з самого викрадення, то це ще не означає, що він забув про жертву! Ні, тікати. Тікати негайно!

Юта рішуче встала, — знову сіла. Усі шляхи до втечі було вже випробовано — і все дарма. Крізь ґрати не протиснешся, а двері окуті залізом і замкнені закляттям.

Закляттям... Юта виявила, що бездумно повторює останні слова свого жакливого тюремника: хорра-харр... Дуже грубе, негарне слово, і схоже на лайку. Хорра-харр.

Засунувши ноги в дерев'яні черевики, Юта пошкандибала до дверей. Постояла, прислухаючись. Жодного звуку. Десь на околицях Ютиної свідомості блукала якась проста думка.

З вологої стіни вирячилася мокриця. Пробіг волохатий павук, огидно перебираючи довгими суглобистими лапами. Проста думка крутилася зовсім поруч, але Юта ніяк не могла її вхопити.

Розсердившись, вона зібралася було впасти у відчай, аж тут у її пам'яті постав гладкий палацовий лакей, що повчав юну покоївку: «Ключик направо — скриньку замкнули... Ключик наліво — її відімкнули...» І перш ніж Юта збагнула, до чого тут «ключик наліво», губи її самі собою вимовили...

II. З'ясуйте стилістичну роль складносурядних речень у тексті. Випишіть ті з них, які допомагають створити настрій напруження, схарактеризуйте інтонацію та розділові знаки в них.

**Письмовий вибірковий переказ текстів художнього стилю
(на основі декількох джерел)**

Краса врятує світ

117. І. Прочитайте тексти. Визначте стиль, тип, жанр, тему та основну думку кожного. Що їх об'єднує? З якою метою автор увів у перший текст пряму мову й діалог? Як ви передасте їх у переказі?
 II. Назвіть мовні та стилістичні особливості поданих уривків. Наведіть приклади рядками з текстів. Висловіть свою позицію щодо композиції кожного висловлювання. Виділіть із текстів головну інформацію для розкриття теми вибіркового переказу й усно виголосіть її.

1. Це було в німецькому місті Бонні. Одного разу в місячний весняний вечір я зайшов до Бетховена. Я хотів прогулятися з ним. Незабаром ми йшли темною і вузькою вулицею. Раптом Бетховен зупинився. «Зажди, — сказав він, — що це за звуки? Хтось грає мою сонату і як чудово грає!» Ми стояли біля бідного маленького будиночка і слухали з захопленням. Через деякий час музика обірвалась, і ми почули стримане ридання. «Я не можу більше грати, — говорив чийсь голос, — це надто прекрасно. Я розумію, що граю не так, як слід. Якби коли-небудь почути мені це у виконанні справжнього великого музиканта!»

— Перестань, сестро, — заперечив інший голос, — навіщо мріяти про неможливе? Наших коштів не вистачає нам навіть на прожиття.

— Я знаю.

— Зайдімо, — сказав Бетховен, і голос його затремтів. — Я буду грати, і мене тут зрозуміють, я це відчую. — Він відчинив двері, і ми ввійшли. Біля стола сидів юнак. Він лагодив старий чобіт. Біля старомодного рояля сиділа дівчина.

— Вибачте, — сказав Бетховен, — я чув тут музику, і ми ввійшли; я теж музикант. Я чув, що ви говорили, вам хочеться музики, я пограю вам.

— Дякую, — сказав юнак, — але інструмент наш дуже поганий, і в нас немає нот.

— Немає нот, — повторив Бетховен, — але як же ви граєте? — Він глянув у вічі дівчині. І тільки тепер ми помітили, що вона була сліпа.

— Вибачте, — сказав Бетховен, — але де ви чули те, що ви зараз грали?

— Кілька років тому біля нас жила одна жінка, яка дуже добре грала, і я багато запам'ятала.

Бетховен нічого не сказав, сів за рояль і загравав. Ніколи і ні перед ким не грав Бетховен так, як грав у хатині бідного шев-

ця і його сліпої сестри. Брат і сестра слухали, затамувавши подих. Єдина свічка, що освітлювала кімнату, раптом спалахнула і погасла. Бетховен спинився, а я відчинив віконниці, і місячне світло вливалось в кімнату. Голова Бетховена опустилася на груди, руки нерухомо лежали на колінах, він увесь поринув у глибокі роздуми.

Юнак підійшов до Бетховена. «Хто ви?» — запитав він тихо. «Слухайте», — так само тихо, замість відповіді, сказав Бетховен і загравав ту саму сонату, яку грала сліпа дівчина. Крик захоплення вирвався у брата й сестри, вони кинулись до Бетховена і припали до його рук. «Ми знаємо! Ви — Бетховен!» — повторювали вони. Він підвівся і зібрався йти, але вони затримали його. «Пограйте ще», — говорили вони. Він не заперечував і знову сів за рояль. «Я хочу, — промовив він, — написати нову сонату і присвятити її місячному світлу». Він дивився у вікно, де плив місяць і мерехтіли далекі зірки. «До побачення, — сказав Бетховен, відсунувши стілець і йдучи до дверей. — До побачення». — «Ви прийдете до нас ще коли-небудь?» — запитали разом брат і сестра. Він зупинився і глянув на сліпу дівчину співчутливим і ніжним поглядом. «Так, так, — поспішно відповів він. — Я прийду, обов'язково прийду і дам вам кілька уроків».

Ми вийшли. «Мені треба додому, — сказав Бетховен, — мені треба написати мою місячну сонату, поки я чую її».

Він просидів усю ніч і весь ранок. Так була створена «Місячна соната», якою ми захоплюємось, якою втішатимуться люди, поки стоїть світ (*За Л. Нечволод*).

2. Скульптор раптом зупинився. Йому перехопило дух. Те, що він побачив перед собою, на мить приголомшило й осліпило його: на широчезній рівнині, скільки сягав зір, яскраво золотились соняшники. Стояли до самого обрію, пишноголові, стрункі й незліченні, і всі, як один, обернені до свого небесного взірця, до сонця. Здавалось, вони й самі випромінювали світло своїми жовтогарячими незліченними коронами, і, може, тому навкруги, в зоні їхньої дії, було якось особливо ясно, чарівно й святково, мов у заповіднику сонця. Тут навіть повітря, здавалось, несло в собі золотисті відтінки.

Скульптор зачаровано дивився в далечінь, запруджену до самого крайнеба ясночолим сонячним братством.

Із глибини золотих плантацій білою чаєчкою виринула чиясь косинка. За нею з'явилась друга, третя.

Дівчата рухалися міжряддями, повільно наближаючись до шляху. Там, де вони проходили, з соняшниками творилось щось дивовижне. Втрачаючи свій царський дрімотний спокій, вони зненацька оживали, золоте тарілля, здавалось, само

розігнавшись, летіло стрімголов назустріч одне одному, і, з'єднавшись на мить у поцілункові, знову розліталось врізнібіч, і вже знову вільно сміялось, пустотливо погойдуючись, сяючи розімлілим золотом до сонця.

У передній із дівчат скульптор упізнав Меланію. Щось майже величне було зараз в її поставі, у погляді, у рухах. Не йшла, а ніби напливала із золотого духмяного моря, гордо випроставшись, легко й ритмічно подзвонюючи у свої золоті литаври.

Захоплена роботою, вона, видно, зовсім не помічала скульптора, їй було не до нього, у неї була своя творчість. Обличчя натхненно розшарілося і, освіжившись якимись новими думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим. Де взялась і врода, і характер, і чиста ідеальна чарівність ліній (О. Гончар).

III. Виділіть у текстах мікротеми і самостійно сформулюйте пункти складного плану. Запишіть його.

IV. Підготуйте й напишіть вибірковий переказ текстів художнього стилю (на основі декількох джерел) на тему «Як з'являються твори мистецтва». Скористайтеся пам'яткою на с. 46.

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

118. I. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Яке речення називається складним? Наведіть приклади.
2. Назвіть види складних речень.
3. Які речення називаються сполучниковими, а які — безсполучниковими? Наведіть приклади.
4. Чим відрізняється складносурядне речення від складнопідрядного?
5. Назвіть сурядні та підрядні сполучники.
6. Як з'єднуються частини безсполучникового складного речення? Наведіть приклад.
7. Які речення називаються складносурядними?
8. За допомогою чого з'єднуються частини складносурядного речення?
9. Наведіть приклади складносурядних речень із єднальними, протиставними та розділовими сполучниками.
10. Як сполучники впливають на смислові зв'язки між частинами складносурядного речення?
11. Розкажіть про вживання розділових знаків у складносурядному реченні.
12. Коли кома не ставиться у складносурядному реченні? Проілюструйте на прикладах.

В а р і а н т 2

І рівень

Укажіть складносурядне речення з єднальними зв'язками (із значенням послідовності подій).

1. Верби сплакували листям, і золоті сьози гнало за водою (*Григор Тютюнник*).

2. Та прийде час, і ти огнистим видом засяєш у народів вольних колі... (*І. Франко*).

3. Струмує повітря, і тиша мліє, і ніде нікого (*О. Гончар*).

4. Серпень. Стигле медове літо, та над ним уже осені тінь (*Н. Кашук*).

ІІ рівень

І. Прочитайте уривок із тексту. Випишіть складносурядні речення. Зробіть синтаксичний розбір їх. Поясніть розділові знаки.

Дмитро ввійшов у голубі жита, і вони прикрили його прогрітими хвилями. Навіть не ворухнеться біля кореня вузлате світліше стебло, а колос, викупаний сонцем, вклоняється ниві, то темніючи, то просвітлюючись. **Які неповторні шерехи випрадає нива!** Вона то стрепене дужими і м'якими крилами і до самого обрію летить, то враз відкинеться назад, стихне, як пісня.

Дмитро уважним поглядом вдивляється в далечінь, мов читає живу карту ланів; у плюскіт стебла непомітно вплітаються рідні голоси, і кожне поле дивиться на нього допитливими очима його друзів, що, мов казку, підводили до сонця народне добро (*За М. Стельмахом*).

ІІ. Виділене речення трансформуйте так, щоб воно стало складносурядним. Запишіть. Визначте смислові зв'язки між його частинами.

ІІІ рівень

І. Прочитайте початок тексту з твору Івана Цюпи. Продовжіть його розповіддю про степ, зберігаючи стиль та авторський задум. Використовуйте складносурядні речення.

Тихо в степу. Тільки шумить зелене море і снує колосом легенду. Та ще й жайворон, перебивши її на музику, сіє і сіє над землею сумовиту пісню...

ІІ. Запишіть увесь текст. Зробіть синтаксичний розбір складносурядних речень.

Бібліографічне бюро

Чак Є. Д. Чи правильно ми говоримо. — К.: Рад. школа, 1987.

Петрасинський З. Пізнай себе. — К.: Рад. школа, 1988.

Плющ М. Я., Грипас Н. Я. Українська мова. Довідник. — К.: Освіта, 2002.

Складнопідрядні речення — це речення, що складаються з двох або більше частин, одна з яких — головна, інша — залежна. Складнопідрядні речення розрізняються за будовою і смисловими зв'язками між частинами. Ці зв'язки оформляються за допомогою сполучників, сполучних слів.

Опрацювавши цей розділ, ви **навчитесь виділяти** в тексті складнопідрядні речення, **визначати** межі головної та підрядної частин; **оволодієте навичками** розрізняти сполучники й сполучні слова, знаходити й виправляти пунктуаційні помилки; **вдосконалисте вміння** складати та редагувати висловлювання різних стилів, використовуючи в них виражальні можливості складнопідрядних речень.

§ 11. Складнопідрядне речення, його будова і засоби зв'язку

Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилися любить.

Т. Шевченко

Пізнай себе і світ

120. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте його основну думку, з'ясуйте стиль і тип мовлення. Доберіть заголовок до тексту.

Складнопідрядне речення

Складнопідрядні речення з різними підрядними частинами: означальними, з'ясувальними, способу дії, міри і ступеня порівняння, місця й часу, причини й мети, умови, наслідку й допусту

А в чому найбільша мета життя? Я гадаю: збільшувати добро в тому, що нас оточує. А добро — це насамперед щастя всіх людей. Воно складається з багатьох чинників, і щоразу життя ставить перед людиною задачу, яку потрібно вміти розв'язувати. Можна і в дрібниці зробити добро людині, можна й про велике думати, але мале і велике не можна розділити.

Багато що починається з дрібниць, зароджується в дитинстві.

Любов не повинна бути несвідомою, має бути розумною. Це значить, що вона повинна бути поєднана з умінням помічати хиби, боротися з хибами як в коханій людині, так і в людях, що оточують тебе. Вона повинна бути поєднана з мудрістю, з умінням відокремлювати необхідне від пустого і фальшивого. Вона не повинна бути сліпою. Сліпе захоплення (його навіть не

назвеш коханням) може призвести до жахливих наслідків. Мати, яка сліпо захоплюється своїм дитям і в усьому його підтримує, може виховати морального каліку.

збільшують
отбчуютъ
повертаються

Мудрість — це розум, поєднаний із добротою. Розум без доброти — лукавство. Лукавство ж поступово гасне і неодмінно рано чи пізно повертається проти самого хитруна. Тому хитрість змушена ховатися. Мудрість відкрита й надійна. Вона не обманює інших і насамперед саму мудру людину. Мудрість приносить добре ім'я та міцне щастя, приносить щастя надійне, довголітнє і те спокійне сумління, яке в старості коштовніше за все... (За Д. Лихачовим).

Мовознавче дослідження

II. Випишіть із тексту виділене речення, визначте граматичні основи, з'ясуйте вид речення за структурою та назвіть засоби зв'язку частин у ньому (див. с. 101—102).

III. Прочитайте слова в рамці та назвіть орфограми.

Вугатні українці

121. I. Прочитайте текст. Назвіть у ньому складні речення. З'ясуйте, за якими ознаками ви їх визначаєте.

Серед тих, хто, сміючись, слухає або читає поетичні гуморески Степана Васильовича Руданського, більшість і не підозрює, яким важким і трагічним було його коротке життя. Народився на Вінниччині в попівській сім'ї. Всупереч волі батька, який готував своєму синові духовну кар'єру, Степан, приїхавши до Петербурга, вступає не до духовної, а до медико-хірургічної академії. Хворий на туберкульоз, після закінчення навчання він домагається призначення на південь в Ялту, на посаду міського лікаря. Тяжка й виснажлива праця забиравала весь час і всі його сили. І можна лише дивуватися, як багато в таких умовах встиг написати поет. Рятуючи мешканців Криму від епідемії холери, Руданський сам захворів і помер.

За життя поет друкувався дуже мало. І, хоч його твори були популярними серед студентської молоді, до них надто критично поставилися і Шевченко, і Куліш, і Костомаров. Лише в 1880 році Олена Пчілка разом з чоловіком Петром Косачем та донькою Лесею видала першу невеличку книжечку ліричних і гумористичних творів Руданського «Співомовки» (За Л. Талалаєм).

Мовознавче дослідження

II. Скориставшись таблицею на с. 98, визначте в тексті *складнопідрядні речення*, з'ясуйте їх вид та вкажіть засоби зв'язку в них.

Складнопідрядні речення

Види підрядних частин	Засоби зв'язку		
	Сполучники	Сполучні слова	Вказівні (співвідносні слова)
Означальні	що, щоб, наче, неначе, як	який, котрий, чий, де, куди, коли, звідки	той, такий, весь, всякий, кожний
З'ясувальні	що, щоб, як, наче, немов, ніби, мов	хто, що, який, чий, скільки, куди, де, звідки, коли	
Обставинні			там, туди, звідти, тут, скрізь, всюди
місця		де, куди, звідки	
часу	коли, як, поки, відколи, тільки, ледве, в той час як, перед тим як	поки, доки, коли, скільки, наскільки, ледве	тоді, доти
способу, міри і ступеня дії	мов, наче, неначе, ніби, ніж, начебто, як, що, щоб	як, скільки, наскільки	стільки, так
мети	щоб, аби, для того щоб, з тією метою щоб		
причини	тому що, бо, через те що, щоб, тому		
умови	якщо, коли, якби, як, раз, аби		
допусту	хоч, хоча, дарма що, хоч — зате, хоч би, незважаючи на те що		але, та, проте, однак
наслідку	так що		

III. Зверніться на сайт Інтернету www.why-is-why.com.ua або www.greatukrainians.com.ua і дізнайтеся більше про відомих українських гумористів. Складіть 3—4 складнопідрядних речення про них, визначте вид речень (див. с. 101—102).

Із секретів синтаксису

У побудові складнопідрядного речення важливу роль відіграє порядок його частин. Підрядна частина може стояти перед головною, в середині або після неї. В усіх випадках підрядна частина відділяється від головної ко м а м и.

122. І. Прочитайте текст уголос. Поміркуйте, до якого типу мовлення він належить. Чи розкриває заголовок основну думку тексту? Свою думку аргументуйте.

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ

У кожній країні є свої традиції спілкування між гостями й господарями. Якщо у вас гостює іспанець і він після обіду затис двома пальцями мочку свого вуха, це означає, що він у захваті від кулінарних досягнень господарині. Так само виражатиме своє захоплення хазяйкою-майстринею і кожен іспаномовний латиноамериканець, а от бразилієць може своє вдовolenня смачною стравою засвідчити дотягуванням до мочки вуха через голову.

Цікавими є й інші особливості національного спілкування. Скажімо, в Таджикистані, коли вас запросили в гості, обов'язково запропонують помити руки. Після цього варто скористатися рушником. Ні в якому разі не можна струшувати воду з рук — це вважається жестом неповаги до господаря дому. Аби поговорити з господинею, треба спочатку звернутися до її чоловіка чи дорослого родича (За В. Федоренком).

II. Випишіть із тексту складнопідрядні речення, з'ясуйте засоби зв'язку між їх частинами (див. с. 101—102).

III. Зробіть словотвірний аналіз слова *струшувати*.

Комунікативний практикум

123. Уявіть, що у вашій школі день самоврядування і вам доручили замінити вчителя української мови. Тема уроку: «Складнопідрядне речення, його будова і засоби зв'язку». Запишіть відомості з цієї теми, які ви вважаєте за необхідне подати учням. Скористайтеся схемою. У якому стилі ви складатимете розповідь? Чому?

Краса врятує світ

124. І. Розгляньте репродукцію картини Юрія Камишного «Кожному мила своя сторона». Підготуйте опис картини з елементами роздуму, увівши до нього складнопідрядні речення різних видів. Для зв'язку підрядних частин з головними вживайте сполучники та сполучні слова.

Ю. Камишний. Кожному мила своя сторона

ІІ. Зверніться на сайт Інтернету www.artbazar.com.ua/kamyshny/index.php, знайдіть інформацію про сучасного художника Юрія Камишного. Складіть 2 складнопідрядні речення про його творчість.

125. І. Прості поширені речення перебудуйте на складнопідрядні.

1. На перехресті двох доріг росла висока тополя. 2. На Місяці немає життя через відсутність вологи і повітря. 3. Незважаючи на втому, екскурсією всі були задоволені. 4. Випав сніг на посівілу землю.

ІІ. Виділіть в утворених реченнях граматичну основу, з'ясуйте засоби зв'язку між головною та підрядною частинами.

Культура мовлення

126. І. Прочитайте речення, добираючи з дужок відповідний паронім.

1. Військові (з'єднання, об'єднання) на ходу переорганізовувалися в бойові групи. 2. Скіфія була (з'єднання, об'єднання) різних племен. 3. Розширюється участь громадських організацій та (з'єднання, об'єднання) громадян у законодавчій діяльності представницьких органів влади.

П. Перебудуйте подані речення на складнопідрядні, з'ясуйте засоби зв'язку в них і запишіть утворені речення.

Антисуржик

127. І. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність. Поміркуйте, чим спричинені помилки в лівому стовпчику.

За голосом впізнав одно-
класницю
По вимозі вчителя
За думкою моїх ровес-
ників
Пливти по течії
Йти по напрямку
Линути в думках
Ходити по місту

По голосу (з голосу)
впізнав однокласницю
На вимогу вчителя
На думку моїх ровес-
ників
Пливти за течією
Йти в напрямку
Линути думками
Ходити містом

П. Із висловами правого стовпчика складіть і запишіть складно-підрядні речення.

Комунікативний практикум

128. І. Напишіть твір-роздум на тему «Що таке доброта?». Уводьте до тексту суспільно-політичну лексику та вживайте складно-підрядні речення.

П. Визначте вид складнопідрядних речень та засоби зв'язку в них.

Прочитайте і запам'ятайте

Складнопідрядним називається речення, що складається з двох залежних одна від одної частин, з'єднаних за допомогою сполучників підрядності або сполучних слів. Наприклад: *Не придбаю честі, слави я в боях кривавих, бо не бачу я забави в свисті куль лукавих* (М. Чернявський); *На вас, завзяті юнаки, що возлюбили Україну, кладу найкращії гадки, мою сподіванку єдину* (М. Старицький). У першому реченні підрядна частина поєднується з головною сполучником *бо*, а в другому — сполучним словом *що*. Незалежна частина складнопідрядного речення називається **головною**, а залежна — **підрядною**.

Головна частина є граматично незалежною і підпорядковує собі підрядні частини складного речення. Підрядна частина може пояснювати окремий член головної частини або всю головну частину. Наприклад, у реченні *Щоб мову свою рідну їх діти не забули, їм літери виводять вірменки на піску* (Л. Костенко) підрядна частина вказує на мету дії та пояснює

всю головну частину, а в реченні *Ти знаєш, що ти — людина?* (В. Симоненко) підрядна частина пояснює слово *знаєш*.

Підрядна частина пов'язується з головною за допомогою сполучників *що, щоб, як, якщо, ніби, бо, хоч, так що, у зв'язку з тим що* та ін. або сполучних слів та інтонації. У ролі сполучних слів виступають займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* та прислівники *де, як, куди, коли, звідки*. Сполучні слова обов'язково виступають членом підрядної частини. Так, у реченні *І встають у пам'яті дороги, ті, що довелося нам пройти* (В. Симоненко) займенник *що* — сполучне слово і в підрядній частині виконує роль додатка.

У головній частині складнопідрядного речення іноді використовуються вказівні (співвідносні) слова. Це займенники *той, такий, весь, стільки*, прислівники *там, туди, звідти, тоді*. Наприклад: *Там, де ти колись ішла, тиха стежка зацвіла* (Б. Олійник).

Складнопідрядні речення різноманітні за значенням, засобами зв'язку тощо. За значенням та будовою складнопідрядні речення поділяються на три види:

1) складнопідрядні речення з підрядними означальними частинами;

2) складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами;

3) складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами.

Останні, у свою чергу, поділяються на кілька підвидів: обставинні місця, часу, способу дії, міри і ступеня, мети, причини, умови, допусту, наслідку. Наприклад: *Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги* (Григор Тютюнник) — складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною; *У кого серце мудрістю багате, тому глибини всякі перейти* (А. Малишко) — складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною; *Ішли хохли, русини, малороси, щоб зватись українцями віднині* (І. Драч) — складнопідрядне речення з підрядною обставинною мети.

 129. І. Гра «Хто швидше?». З двох простих речень утворіть складнопідрядне. Запишіть утворені речення, визначте їх вид та засоби зв'язку.

1. На тому місці нові будинки підвелись. Там колись була глуха окраїна. 2. Від землі, від неба, від міста, линув **непорушний** спокій. Місто ще спало глибоким сном. 3. Ніколи **не відмовляйтесь** від малого в роботі. З малого будується велике. 4. Виткнулося з-за обрію сонце. Усі вже були в полі.

II. Поясніть написання виділених слів.

Подумайте і дайте відповіді

1. Яке речення називається складнопідрядним?
2. Назвіть засоби, якими поєднуються головна й підрядна частини складнопідрядного речення. Наведіть приклади.
3. Які види складнопідрядних речень ви знаєте? Наведіть приклади.

Зв'язне мовлення

Конспектування як різновид стислого переказу (усно)

130. І. Прочитайте текст. Пригадайте загальні ознаки наукового стилю. Яким стилем написано текст? Подумайте, чи розкриває заголовок його тему.

ПОЯСНЕННЯ ТРИЗУБА

На Водохреща кроплять святою водою з Йордану вікна, двері, будинки, ворота і всюди пишуть хрести, як знаки порятунку від злого духа, нещастя, біди. В Карпатських селах для того ж креслять знаки тризуба. Так у знаках хреста й тризуба сполучаються християнські та язичеські символи. Значення тризуба в українського населення потрійне. Він є символом державної влади, тобто державним гербом, знаком національним і релігійним, тому вживали його окремо і в комбінаціях: на монетах Святополка, Йорданях, по хатах.

Очевидно, що коли тризуб перейнято з чужої культури, то в ній він повинен мати аналогію й відігравати подібні ж ролі: державну, національну, релігійну. Так було у греків, з культури яких римляни, кельти, українці багато собі засвоїли в національній переробці.

За старою легендою, яку читаємо в Гомера, грецькі боги Зевс, Посейдон (Нептун) і Плутон (Аїд) згідно жеребка одержали собі в царство: Посейдон — море, Зевс — небо, Плутон — підземні темноти, а земля й Олімп дісталися їм у спільне царство. У Гомера Посейдон зветься земледержцем і має скипетр у формі палиці з тризубом, як символом божественної влади царя й могутності над водними просторами й стихіями. Для бою Посейдон мав довгого меча. Коли бог вітрів спустив їх з ланцюга, то Посейдон, рятуючи моряків, три-

Зображення тризуба
на монетах часів
Київської Русі

Посейдон
із тризубом

зубом прогнав вітри й утишив хвилі. Як розповідає Гомер в «Іліаді», Посейдон і Феб (Аполлон), щоб розвалити стіни аргів'ян, направили на них потоки вод річок. Аполлон сполучив їх в одне гирло, Зевс послав дощ, а «земледержець» Посейдон із тризубом у руці ходив грізний перед бурхливими потоками води і все розвалював ними». Щоб надати комусь сили, Посейдон торкався до нього тризубом. Тризуб у Посейдона — це його скіпетр божественного царства, влади й могутності над водною стихією, він бог щасливої морської і взагалі водної подорожі, безпечної плавби й порятунку суден на морі. Його тризуб є знаком якоря й символізує функції якоря, що рятує судна й людей від загибелі у водах.

Жінка Посейдонова Амфітріта теж із тризубом. Прозерпіна, жінка підземного бога Плутона, також із тризубом — вона царює над підземними водами й жене їх у зерна та коріння рослинного царства.

За грецькою легендою, населення України походило від Зевса, який зійшовся з дочкою Дніпра й од них розмножилося населення України. Тут є наявним сполучення царства Зевса з царством Тризуба. Цим легенда споріднює населення України з еллінами, з греками. Старі греки називали придніпрянців калліпідами, мікселлінами, тобто покручами еллінів з населенням України. Геродот пише, що народ гелони жив на території нині півдня Волині, на Поділлі й Київщині. Це були греки, що переселилися з грецьких міст, співіснували з місцевим населенням й розмовляли двома мовами: грецькою й місцевою. Вони зберегли вірування греків, мали еллінських божків, жертovníки, храми й особливо шанували тризуб та бога Діоніса, на честь якого кожних два роки влаштовували свята. Сліди цих свят простежувалися ще й у XIX столітті, а на Київщині найстаріші географічні й топографічні назви й досі грецькі (С. Шелухін).

*Посейдón
Амфітріта
Прозерпіна
Аполлón
Плутón*

II. Виділіть у тексті складнопідрядні речення і з'ясуйте, з якою метою вони вводяться до тексту наукового стилю. Чи можливо їх замінити простими? Свою думку аргументуйте.

III. Прочитайте пам'ятку «Як слід конспектувати», з'ясуйте особливості конспектування.

Пам'ятка

Як слід конспектувати

1. **Конспект** — це лаконічний, стислий виклад першоджерела (книги, статті, лекції, промови, виступу), уміщує найсуттєвіші думки, факти, висновки. Це своєрідний вид стислого переказу (головне треба передати по-своєму).

2. Під час читання тексту намагайтеся не запам'ятати його детально, а зрозуміти зміст, авторський задум. Відбирайте найсуттєвіше, відкидайте другорядне, зберігаючи послідовність зв'язного викладу.

3. З'ясовуйте значення нових слів чи термінів, використаних у тексті.

4. Поясніть орфограми у словах.

5. Дотримуйтеся послідовності конспектування.

IV. Скориставшись словником наприкінці підручника, з'ясуйте значення слів та словосполучень *скіпетр, язичеський, топографічні назви, мати аналогію*. Визначте, до якого шару лексики належать подані слова. Складіть із ними речення.

V. Доберіть синоніми до сполучення слів: *як описав...*

VI. Скориставшись пам'яткою «Послідовність конспектування», ще раз прочитайте подану у праві статтю, законспекуйте її.

Пам'ятка

Послідовність конспектування

1. Уважно прочитайте або прослухайте джерело конспектування.

2. Проаналізуйте текст.

3. Поділіть його на частини.

4. Виділіть головне.

5. Визначте структуру майбутнього конспекту і, відповідно до цього, починайте оформлювати конспект.

а) зафіксуйте бібліографічні відомості про джерело конспекту:

Конспект усного виступу	Конспект друкованої праці
1. Дата складання 2. Прізвище та ініціали автора виступу 3. Заголовок 4. Текст	1. Дата складання 2. Бібліографічні відомості першоджерела: — прізвище та ініціали автора; — назва (заголовок); — місто, видавництво, рік видання; — кількість сторінок 3. Текст

б) головні ідеї та положення виділяйте (підкресленням, новим рядком, розміром літер);

в) цитати супроводжуйте посиланнями на джерело та сторінку в ньому;

г) на полях, що повинні займати третину аркуша, робіть короткі підзаголовки, що розкривають зміст розділу;

г) доберіть найбільш доцільні мовні засоби для вираження думки.

6. Узагальніть дібраний матеріал і законспекуйте.

Увага! У конспекті, призначеному для усного виступу, на берегах можуть міститися власні зауваження, думки або ілюстративний матеріал для зацікавлення слухачів (коментарі, цікаві факти, дотепні вислови тощо).

Конспект близький до т е з, але більший за обсягом, містить фактичний матеріал.

§ 12. Складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною

Людина вступає у дивовижний світ,
і її головним завданням є зберегти
свою духовну істоту.

Г. Сковорода

Пізнай себе і світ

131. І. Прочитайте текст. З'ясуйте його тип і стиль мовлення. Визначте основну думку тексту. Доберіть варіанти заголовка.

Складнопідрядне
речення з підряд-
ною означальною
частиною

Одного серпневого дня молодий, статний військовий з відзнаками полковника царської армії переступив поріг розгромленого маєтку, ще не знаючи, що попереду на нього чекає знахідка, яка увічніть його ім'я.

...Полковник зайшов до бібліотеки, пройшовся серед полиць, старанно минаючи розкидані на підлозі книги. Раптом його увагу привернули ветхі на вигляд дощечки, помережані малозрозумілими знаками й з'єднані ремінцем. Інтуїцією художника-професіонала, що не раз мав справу з речами унікальними, полковник відчув цінність дощечок. Тож звелів денщикові зібрати їх у речовий мішок і відкласти до кращих часів.

З цього моменту починається захоплююча історія загадкових дощечок, на яких, як виявилось потім, була записана «Велесова книга». Людину, що знайшла й зберегла дощечки,

Текст на дощечці з «Велесової книги»

звали Федір Артурович Ізенбек (пізніше його ім'ям було названо й саму знахідку — «дощечки Ізенбека»).

Що ж до місця знайдення дощечок, то до останнього часу це була задача з багатьма невідомими: називалися Курська губернія, територія між Курськом і Орлом. Сьогодні можемо говорити вже про конкретне місце — маєток Великий Бурлук поблизу річки з такою ж назвою в Харківській області (назва цього містечка збереглася й нині). Істину спробував установити Борис Ребіндер, автор дослідження про «Велесову книгу». Місце вдалося знайти завдяки кільком офіцерам полку, де служив Ізенбек, — вони змогли відновити бойовий маршрут. А потім вдалося встановити й ім'я господаря маєтку. Ним, на думку Ребіндера, був Олександр Іванович Задонський — предводитель дворянства в повітових містечках Волчанськ і, пізніше, Куп'янськ (За Г. Клочеком).

Курськ
Орёл
Харків
Великий Бурлук

II. Виділіть у тексті складні речення. За якими ознаками ви їх визначали?

III. Випишіть із тексту речення, у яких би підрядна частина виражала ознаку предмета, що називається в головній. З'ясуйте, до якого слова в головній частині відноситься підрядна частина, якими засобами вона приєднується до головної (див. с. 109).

IV. Назвіть орфограми у словах, що в рамці.

Комунікативний практикум

V. Уявіть, що ви працівник краєзнавчого музею і до вас потрапили цінні пам'ятки літератури. Опишіть уявні книги, уводячи до тексту складнопідрядні речення з *підрядними означальними* частинами.

Мовознавче дослідження

132. І. Розгляньте таблицю й проаналізуйте її.

Підрядні означальні частини складнопідрядного речення

Сполучні засоби	Приклади	Схеми
Сполучники: <i>що, щоб, як, ніби, наче, неначе</i>	<i>І залунала пісня понад морем, що в ній злилися всі мої чуття (О. Антонєць).</i>	Яка? [], (що).
Сполучні слова: <i>який, чий, котрий, що, де, куди, коли, звідки</i>	<i>Її вважали артисткою надзвичайною, яка має значний вплив на глядача (А. Врублевська).</i>	Якою? [], (яка).

II. Доберіть власні речення та складіть схеми до них для ілюстрації розповіді про складнопідрядні речення з підрядними означальними частинами.

Пунктуаційний практикум

133. І. Додайте до поданих головних частин речень підрядні означальні й запишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Далеко від лісу (я к о г о?) ... грала на сонці срібними хвилями ріка. 2. Троє хлопців (я к і?) ... чекали відповіді. 3. У маленьке віконечко (яке?) ... пробивається світло. 4. Море (я к е?) ... надвечір почало стихати. 5. Стояла чудова літня пора (я к а?) ... приносить насолоду. 6. У долині (у я к і й?) ... мигтіло безліч вогників.

II. З'ясуйте, якими сполучними засобами приєднується підрядна частина до головної, де може бути розташована підрядна частина відносно головної (див. с. 109). Накресліть схеми утворених вами речень.

III. Зробіть фонетичний аналіз слова *пробивається*.

Слово-гиво

134. І. Відновіть речення, замінивши підрядні означальні частини, де це можливо, дієприкметниковими зворотами, і запишіть (див. с. 109—110).

1. Небо, яке засіяли зорі, чудово заблищало (*За І. Нечуєм-Левицьким*). 2. Добре йти полями, де нема ні меж, ні сліз (*За Л. Дмитерком*). 3. Людина, в якій слово розходиться з ділом, ні до чого не придатна (*Петро Панч*). 4. Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все (*М. Коцюбинський*). 5. Я той, що греблі рвав (*П. Воронько*).

II. З'ясуйте пунктограми в утворених реченнях. Зробіть їх синтаксичний розбір.

Комунікативний практикум

- ➔ ІІІ. Напишіть відгук про прочитаний художній твір, уживаючи складнопідрядні речення з підрядними означальними частинами та дієприкметникові звороти.

Антисуржик

135. І. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність. Поміркуйте, чим спричинені помилки в лівому стовпчику.

Біжучий рядок
Процес, що витримується
Включивший електро-
енергію
Посиливший звучання

Рухомий рядок
Витримуваний процес
Який увімкнув електро-
енергію
Який підсилив звучання

ІІ. Із висловами правого стовпчика складіть і запишіть складно-підрядні речення з підрядними означальними частинами.

Прочитайте і запам'ятайте

Складнопідрядним реченням із підрядною означальною частиною називається таке речення, в якому підрядна частина виражає ознаку предмета, названого в головній частині: *Я лиш інструмент, в якому плачуть сні мого народу* (Л. Костенко).

У складнопідрядних реченнях з підрядною означальною частиною найчастіше вживаються сполучники *що, щоб, мов, наче, ніби, як* та сполучні слова *який, чий, котрий, хто, що, де, куди, звідки, коли*. Підрядна частина відноситься до члена речення, вираженого іменником або займенником. Наприклад: *Да й згадав старий смутну пісню, що зложив Божий чоловік* (П. Куліш); *Той умирає щасливо зна, хто зна свого любити брата* (М. Старицький).

Із секретів синтаксису

Складнопідрядні речення з підрядною означальною частиною синонімічні з простими реченнями, ускладненими відокремленим означенням, вираженням дієприкметниковим зворотом. Порівняйте: *Я глянув на квіти, які були вкриті краплинами роси.* — *Я глянув на квіти, вкриті краплинами роси.*

Проте замінити підрядні частини речень дієприкметниковими зворотами не завжди можливо, бо:

1) це зумовлено специфікою самого дієприкметника в українській мові (їй мало властиві форми активних дієприкметників теперішнього часу). Наприклад: *Михайлик побачив двох величних птахів, що кружляли над ним у високості* (О. Ільченко);

2) іноді як засіб граматичного зв'язку використовуються слова *де, куди, звідки, коли*, які мають просторовий чи часовий відтінок. Наприклад: *Бачу за морями золоті дороги, де припав до неба синьоокий степ* (В. Сосюра);

3) вірогідність перетворення складнопідрядного речення з підрядною означальною частиною на просте, ускладнене дієприкметниковим зворотом, пов'язана також із формою відмінка сполучного слова (*який, котрий*). Називний і знахідний відмінки не перешкоджають синонімічній заміні, тоді як інші відмінки таку можливість виключають. Наприклад: *Коней пустили на прибережні луки, яких ніколи не торкалася коса* (М. Смоленчук).

Культура мовлення

136. І. Прочитайте і з'ясуйте, які слова в синонімічному ряді *підприємець, крутилик, гендляр, бізнесмен* мають стилістичне забарвлення.

ІІ. Складіть із ними складнопідрядні речення з підрядними означальними та зробіть синтаксичний розбір.

Погумайте і гаїте вігповігі

1. Яке речення називається складнопідрядним із підрядною означальною частиною? Наведіть приклади.

2. Назвіть засоби зв'язку між головною та підрядною частинами в таких реченнях. Наведіть приклади.

3. Чи завжди можлива синонімічна заміна підрядної означальної частини дієприкметниковим зворотом? Свою думку аргументуйте.

137. І. Складіть речення за поданими схемами.

1. [...], (яка ...).

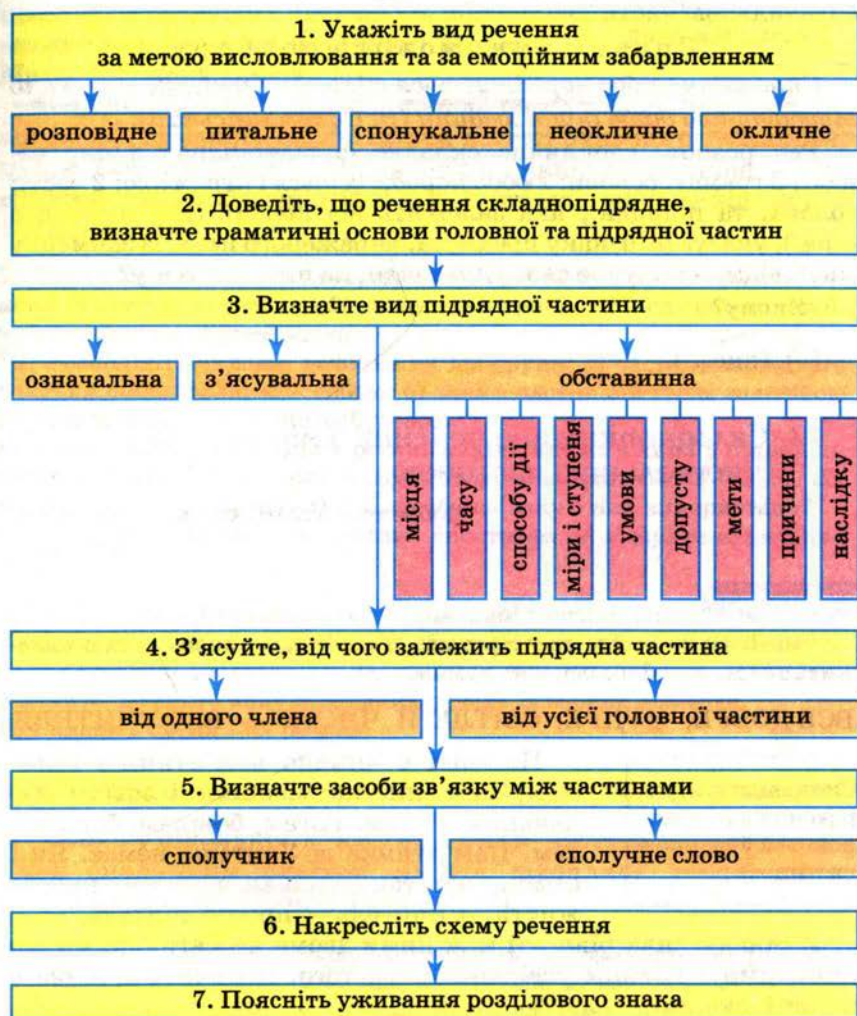
2. [... , (котрий ...), ...].

3. [...], (де ...).

4. [..., (що ...), ...].

ІІ. Скориставшись алгоритмом, зробіть синтаксичний розбір утворених речень.

АЛГОРИТМ синтаксичного розбору складнопідрядного речення

Зразок усного розбору

Справжня любов народжується тільки в серці, яке пережило турботу про долю іншої людини (В. Сухомлинський).

Речення розповідне, неокличне, складне, складнопідрядне; має дві граматичні основи: *любов народжується* і *пережило*. Складається з двох частин, одна з яких головна, а друга — підрядна, бо залежить від першої (від додатка *в серці*, вираженого іменником із займенником у місцевому відмінку). Підрядна приєднується до головної за допомогою сполучного

слова *яке* і відповідає на питання *я к о м у?*, вказуючи на ознаку предмета. Отже, це речення складнопідрядне з підрядною означальною частиною.

Зразок письмового розбору

Справжня любов народжується тільки в серці, *яке пережило турботу про долю іншої людини* (В. Сухомлинський).

Реч. розпов., неокличне, складне, складнопідряд. з підр. означ.; 2 грамат. основи: *любов народжується* і *пережило*; 2 част.: головн. та підрядн., яка залежить від першої (від додатка *в серці*), указує на ознаку предмета, вираженого імен. із займен. у місц. відм.; сполучне слово *яке* і відп. на пит. *я к о м у?*

Якому?

[], (яке...).

§ 13. Складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною

Добре того вчити, хто хоче все знати.

Прислів'я

Слово-гиво

138. І. Прочитайте текст уголос. З'ясуйте, до якого стилю належить текст, яка його основна думка.

ВСЕ ДОБРЕ, МУДРЕ, СВІТЛЕ Й ЧИСТЕ — ВІД УЧИТЕЛЯ

Складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною

На світі є чимало пам'ятників великим, меншим, ще меншим і зовсім маленьким людям, Богам, божкам, боженькам. Пам'ятника ж Учителю немає. Як і самому життю: оскільки життя — просто життя. А Вчитель — просто вчитель.

Я ставлю знак рівності між цими двома неосягненими величинами з повним усвідомленням того, що вчитель живе в кожній людині...

Отже, за святістю він вищий навіть од міфічних богів, оскільки без останніх, як бачимо, можна обійтися, без учителя ж — ніколи й нікому!

Таке його поклонання і така його доля одвіку. Наскільки ж важка та відповідальна. І — невимірно вдячна.

Така його доля й сьогодні. З тією лише засторогою, що за складністю завдань, які вчитель має розв'язувати зараз, — нинішньому періодові не знайти адекватного в минулому.

...Час і прогрес міняють і ландшафт, і професії деякі відходять в архів. Та серед небагатьох незмінних величин є одна, най-

верховніша — Вчитель. І через віковіччя він так само заходитиме в клас, і вже школярам грядущих тисячоліть відкриватиме теж незмінні величини: Батько, Мати, Вітчизна, Народ.

*пам'ятник
святий
розв'язувати*

Схиляю голову в глибокій шанобі перед тобою, Вчителю. Бо все добре, гуманне, що світиться в душі будь-кого, все добре, мудре, світле й чисте — від Учителя. І якщо добро вічне — а це воістину так, то безсмертний еси, Вчителю, як саме життя (*За Б. Олійником*).

II. Визначте в тексті речення, що мають дві та більше граматичні основи. З'ясуйте, якими засобами частини приєднуються одна до одної, на які питання відповідають.

III. Розподіліть складні речення на дві групи: а) частини складного речення рівноправні між собою; б) одна з частин виступає залежною від іншої. З'ясуйте їх тип за будовою.

IV. Серед складнопідрядних речень виділіть такі, в яких у підрядній частині з'ясовується зміст повідомлюваного (див. с. 114—115). Як називаються такі речення? Які засоби зв'язку в них використано?

V. Пригадайте правила вживання апострофа та з'ясуйте написання слів у рамці.

139. I. Гра «Хто більше?». До головної частини речення *Була нагода подивитися* придумайте підрядні частини зі сполучниками та сполучними словами *що, де, коли, як, чому, які, через що, звідки*. З'ясуйте, до якого виду підрядних речень їх можна віднести.

II. Складіть схеми цих речень.

Із секретів синтаксису

Коли у підрядній з'ясувальній частині завжди виступає сполучним словом: *Андрій терпляче чекав, коли скінчиться дощ* (*Григор Тютюнник*).

140. I. За поданими схемами складіть складнопідрядні речення з *підрядними з'ясувальними* так, щоб засоби зв'язку в реченнях виступали то сполучниками, то сполучними словами (див. с. 114—115).

1. [], (що...). 2. [], (як...).

II. Визначте в цих реченнях, яке слово пояснює підрядна частина і що воно означає.

Краса врятує світ

141. Яким ви уявляєте пам'ятник учителю? Опишіть свій проект, використовуючи складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами.

142. І. До наведених речень додайте підрядні з'ясувальні частини й запишіть.

1. Ми пливли пароплавом «Тарас Шевченко» і довго дивились (н а щ о?) ... 2. Батько повернувся з відрядження й розказав мені (п р о щ о?) ... 3. Відпочиваючи в Карпатах, я не помітив (ч о г о?) ... 4. Учні нашого класу були здивовані (ч и м?) ... 5. Учора ми дивилися фільм (п р о щ о?) ... 5. Наші вчені ведуть спостереження (н а д ч и м?) ... 6. Я глибоко переконана (в ч о м у?) ... 7. Мені відомо (щ о?) ...

II. Визначте засоби зв'язку в реченнях та значення *опорних слів* у головній частині (див. с. 115).

Культура мовлення

143. І. Скориставшись словником наприкінці підручника, з'ясуйте, чи є синонімами прикметники *життєдіяльний, життєлюбний, життєстверджуючий, життєздатний*.

II. Складіть із поданими словами складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами.

Комунікативний практикум

 144. І. Усно складіть розповідь на тему «Складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною», дібравши для прикладу відповідне складнопідрядне речення.

II. Накресліть схему дібраного вами речення.

Прочитайте і запам'ятайте

Складнопідрядним реченням із підрядною з'ясувальною частиною називається таке речення, в якому головна частина характеризується змістовою та структурною неповнотою, а підрядна, з'ясовуючи зміст повідомлюваного, доповнює її. Наприклад: *Зовсім не знав Петро, що й робити* (Б. Грінченко); *Нащо, нащо тобі питати, чи я люблю тебе, чи ні* (Олександр Олесь).

Головна частина у складнопідрядному реченні з підрядною з'ясувальною частиною поєднується сполучниками *що, щоб, як, наче, мов, ніби* та сполучними словами *хто, що, який, чий, скільки, де, куди, коли*. Наприклад: *Стара верба від старості зомліла, забула, що сказав їй водяник* (Л. Костенко) — *що* виступає сполучним словом, виконує роль додатка, його можна замінити на *щось*. *Чомусь пам'ятаю, що річка звалась Леглич* (Л. Костенко) — *що* є сполучником.

Підрядні з'ясувальні частини можуть пояснювати *о п о р н і* *с л о в а* (іменні присудки, безособово-присудкові форми *треба, шкода, жаль, відомо, здається*) головної частини.

Опорні слова в головній частині речення можуть уживатися зі значенням:

Слово	Значення
<i>Заявляти, питати, зауважувати, оголошувати, говорити, казати, передавати, інформувати</i>	мовлення
<i>Думати, розуміти, гадати, вважати, планувати, передбачати, визначати, дізнаватись, згадувати, пам'ятати, припускати, зазначати</i>	мислення
<i>Чути, бачити, відчувати, помічати, почувати, уявляти, спостерігати, дивитися, примічати, стежити, чекати, сподіватися, вірити</i>	відчуття, сприймання, сподівання
<i>Вимагати, хотіти, бажати, прагнути, застерігати, попереджувати, забороняти, заохочувати, дозволяти, радити, наполягати, нагадувати</i>	волевиявлення, спонукання
<i>Радіти, шкодувати, жалкувати, сумувати, ображатися, боятися, журитися</i>	психічний стан
<i>Відомо, ясно, зрозуміло, очевидно</i>	інформативність мислення

Підрядні з'ясувальні частини найчастіше стоять п і с л я головної частини: *Здається, ніби його не гнівлять не дуже привітні слова матері (М. Стельмах).*

Комунікативний практикум

145. І. Уявіть, що вам запропонували стати дописувачем журналу для підлітків. Напишіть статтю про вживання жаргонізмів у молодіжному середовищі. До тексту введіть складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами.

ІІ. Зробіть синтаксичний розбір одного з таких речень (зразок розбору див. на с. 116).

Подумайте і дайте вігновігі

1. Які речення називаються складнопідрядними з підрядною з'ясувальною частиною?
2. Назвіть сполучники та сполучні слова, які можуть приєднувати підрядну з'ясувальну частину до головної.
3. Як визначити, коли *що*, *як* у складнопідрядному реченні з підрядною з'ясувальною частиною виступають у ролі сполучників, а коли — сполучних слів? Наведіть приклади.
4. Чи завжди *коли* виступає у складнопідрядному реченні з підрядною з'ясувальною частиною сполучним словом?
5. Які слова (групи слів) за значенням може пояснювати підрядна з'ясувальна частина складнопідрядного речення?

6. Де найчастіше розташовується підрядна з'ясувальна частина відносно головної? Наведіть приклади.

146. Скориставшись алгоритмом на с. 111 та зразком, зробіть письмовий синтаксичний розбір речень.

1. Климко ж бо із вдячності до неї розказав, звідки, чому і як ішов сюди. 2. Сиджу і слухаю, як народжується вітер (Із тв. Григора Тютюнника).

Зразок письмового розбору

І не збагну ніколи, як вмістилось моє життя в маленькій слові «хліб» (Д. Павличко).

Реч. розпов., неокличне, складне, складнопідр. з підр. з'ясув.; 2 грамат. основи: *не збагну і життя вмістилось*. Склад. з двох частин: I — головна, II — підрядна, бо пояснює дієсл. *збагну*; сполучн. слово *як* і питання *що саме?*, з'ясовує зміст головн. част.

Що саме?

[], (як...).

Зв'язне мовлення

Діалог-домовленість, обговорення самостійно обраної теми (усно)

Вигадні українці

Діалог
Монолог
Репліка
Тема

147. I. Прочитайте текст, з'ясуйте його основну думку. Яке враження справив на вас текст? Доберіть заголовок.

На вулицях Львова, на його майданах, а особливо на ринку, завжди було повно люду, а в той день було ще й свято.

— Може, це тільки у свято так? — спитав Івашко, але не встиг почути відповіді й замовк.

Саме повз них проходила зараз незвичайна процесія.

— Дивись! Хлібина! — захоплено вигукнув Гринь. Перед великою лавою людей несли корогву, а поряд з нею, на довгій палиці, величезну дерев'яну пофарбовану хлібину.

— Це йде цех пекарів, — пояснив якийсь доброзичливий стариганчик у довгих панчохах і купецькій широкій, але купій чи то кофті, чи то жупанчику з коміром, оздобленим хутром.

За пекарями йшли кравці зі своєю корогвою та з величезними ножицями, якими можна краяти одяг велетню. Далі — шевці з черевиком, мабуть, з ноги того ж велетня. За ними — гончарі, ковалі, теслярі, цирульники.

очевидно

Ремісники об'єднувались тут у цехи. На свята цехи проходили містом, кожен під своїм прапором і знаком свого ремесла.

— Тату, а друкарі тут є? — спитав Івашко.

Той же стариганчик, очевидно, якийсь дрібний купець, похитав головою. Та батько усміхнувся своєю доброю посмішкою:

— Будуть і друкарі, а ми з тобою хто?

Цікавий стариганчик устряв у розмову. За кілька хвилин подорожні зі своїм возом уже повертали на Підзамче. Квартал, де жили купці та ремісники.

У Львові оселився перший друкар.

У лютому місяці 1574 року, через десять років після надрукування першої книги в Москві, вийшла у Львові перша друкована книжка в Україні.

Художньо й тонко була вона зроблена. Майстер перевершив своє перше видання, хоча «Апостол» львівський був подібний до московського. Та нічого дивного в цьому не було. Друкував львівського «Апостола» той самий першодрукар Іван Федоров. Але було в книжці дещо відмінне. Нові малюнки, інша післямова. Новий малюнок із самого апостола Луки. Цікавою та новою була в книзі сторінка, де з лівого боку красувався герб старовинного міста Львова з левом посередині, а з правого — герб самого друкаря: кутник, необхідний прилад для друку, і вигин річки, адже «книги — це ріки, що напувають Всесвіт». Це був знак, що відображав його працю на все життя. Під малюнком — підпис: «Іван Федорович, друкар Москвитін».

Книга вийшла. Прекрасна книга, уперше надрукована в Україні... (О. Іваненко).

II. Яку структуру має текст? З якою метою автор поєднав дві форми мовлення? Пригадайте особливості *діалогу*. Виділіть його в тексті, з'ясуйте основні риси та тему. Поясніть пунктуацію в діалозі.

III. Перекажіть діалог, використаний у тексті, від третьої особи. Чи змінився при цьому зміст?

Герб першодрукаря
І. Федорова

Культура мовлення

IV. Доведіть, що *стариганчик* уживається з позитивним значенням.

V. Поясніть спосіб творення слова в рамці (с. 116), доберіть до нього синоніми та введіть у речення.

Комунікативний практикум

148. I. Складіть і запишіть діалог за змістом тексту вправи 147 та малюнком до нього.

II. Розіграйте складений діалог.

III. Зверніться на сайт Інтернету www.library.ua і знайдіть додаткову інформацію про зародження друкарства в Україні. Підготуйте стисле повідомлення на цю тему й обговоріть його з однокласниками.

Комунікативний практикум

149. I. Складіть діалог телефонної розмови, що свідчить про ваше вміння домовитися в певній ситуації (відвідання театральної вистави; привітання подруги (друга) з днем народження; відвідання спортивного клубу тощо).

II. Проаналізуйте разом з однокласником структуру та особливості мовлення складеного вами діалогу.

Слово-гиво

150. I. Прочитайте усмішку та з'ясуйте, чим автор досягає гумористичного ефекту.

- За що ви накрутили вуха своєму синові?
- Бо завтра має принести табель зі школи.
- Але ж...
- Але ж завтра мене не буде вдома (З журналу).

II. Поясніть розділові знаки.

III. Складіть усмішку на декілька реплік з обраної вами теми.

Комунікативний практикум

151. I. Усно складіть діалог-обговорення самостійно обраної теми.

II. Розіграйте складені діалоги, враховуючи пам'ятку.

Пам'ятка

Як вести діалог з обговорення самостійно обраної теми

1. Обирайте тему, добре вам відому.
2. Дотримуйтеся обраної теми спілкування.
3. Використовуйте формули етикету в діалозі.
4. Дбайте про чистоту й доречність мовлення.
5. Урахуйте, що думки мають бути логічними, зв'язними, завершеними.
6. Додержуйтеся правил спілкування: не перебивайте співрозмовника, заохочуйте його до висловлення власної думки; зацікавлено й доброзичливо вислуховуйте його; висловлюйте власну думку так, щоб не образити співрозмовника.
7. Дотримуйтеся норм літературної мови.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ ЧАСТИНАМИ

Підрядні обставинні — це підрядні частини складнопідрядного речення, які відповідають на ті самі питання, що й **обставини** в простому реченні. Вони поділяються на підрядні місця, часу, способу дії, міри та ступеня, порівняльні, причини, мети, умовні, допустові, наслідкові.

§ 14. Складнопідрядні речення з підрядними частинами місця й часу

Художник повинен бути в своїх творах дзеркалом громади, але дзеркалом високої ціни.

І. Нечуй-Левицький

Краса врятує світ

➡ 152. І. Прочитайте текст мовчки. Які почуття він у вас викликав? З'ясуйте, яким стилем він написаний. Доберіть власні варіанти заголовка до тексту.

СЕРГІЙ РАХМАНІНОВ

Складнопідрядні речення з підрядними частинами місця й часу

Писав композитор у саду, де для нього було спеціально збудовано красиву альтанку. І писалося йому в те літо в Лебедині легко й натхненно. У запашному українському саду створив фантазію для двох фортепіано, дві п'єси для скрипки і фортепіано, фантазію «Бескид», кілька романсів і духовий концерт для хору.

Давньоруські, давньоукраїнські мотиви, образи звучать у музиці Рахманінова вельми часто, особливо ж в оркестровій поемі «Князь Ростислав», де змальовано загибель у бою з половцями брата Володимира Мономаха, князя переяславського Ростислава Всеволодовича.

У спадщині Рахманінова романси на слова Шевченка: «Дума», «Полюбила я на печаль свою». В його обробці одержала нове, вічне дихання українська народна пісня «Чоботи». Славний нашій співвітчизниці, співачці Н. І. Забелі-Врубелі присвятив композитор романс «Сутінки». Коли видавалася можливість, Сергій Васильович завжди «на крилах любові» линув на гастролі до Києва, Харкова, Одеси. Справді яскраві

українські сторінки в житті і творчості «поета звуків», піаніста й диригента (За Н. Руденко).

Альманах — будівля в саду, в парку для відпочинку й захисту від сонця, дощу. *Романс* — невеликий словесно-музичний твір ліричного змісту для голосу з музичним супроводом. *Фантазія* — музичний твір (п'єса) у вільній формі. *Фортепіано* — струнний ударно-клавішний інструмент, сучасним різновидом якого є рояль і піаніно.

II. Виділіть у тексті складнопідрядні речення, з'ясуйте, на які питання відповідають підрядні частини, назвіть засоби зв'язку між ними, вкажіть їх вид та складіть схеми (див. с. 124).

III. З'ясуйте написання слів у рамці.

давньоруський
давньоукраїнський

Комунікативний практикум

IV. Пригадайте імена відомих композиторів України (можна звернутися на сайт Інтернету www.greatukrainians.com.ua). Про одного з них складіть усне повідомлення в публіцистичному стилі. Вживайте складні речення.

Вугатні українці

153. I. Прочитайте текст. Вкажіть, до якого типу та стилю він належить. Про кого йдеться в уривку? Доберіть заголовок. Продовжіть текст, доповнюючи інформацією, відомою вам з урків української літератури.

Перша батьківщина видатної української письменниці — Росія. Батько її — Олександр Олексійович — збіднілий дворянин, капітан у відставці, часто розповідав доньці й старшому синові Валерію про села Чернігівщини, де раніше він служив. Розумна, ніжна матуся Парасковія Петрівна володіла кількома мовами, глибоко розуміла музику, любила українську пісню.

Перше велике горе спіткало Марію в шість років — помер батько.

Коли дівчинці виповнилося дванадцять років, Парасковія Петрівна віддала її до Харківського пансіону. Талановита, кмітлива, Марія вчилася з великою охотою, а заповітом для неї стали материні слова: «Не знатимеш хоч кілька мов — не вважай себе людиною». На жаль, навчання майбутньої письменниці тривало тільки три неповних роки... (За Г. Одиною, Я. Кодлюк).

Мовознавче дослідження

II. Виписіть із тексту виділені речення та з'ясуйте, яку роль виконують підрядні частини речення щодо головних. Скористайтесь таблицею.

Складнопідрядні речення з підрядними частинами місця й часу

Вид підрядної частини	Роль щодо головної	Приклади
Підрядна часу	конкретизує, розкриває зміст співвідносного слова, яке виступає в головному реченні в ролі обставини часу; уточнює обставину часу головного речення, виражену прислівником; виконує функцію відсутньої в головному реченні обставини часу	<i>Дарки Степан не бачив відтоді, як їхню землю ділили (Григій Тютюнник);</i> <i>Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють (І. Нечуй-Левицький);</i> <i>Поки сію — живу (О. Гончар).</i>
Підрядна місця	виконує роль розгорнутої обставини й відноситься до речення в цілому; розкриває значення вказівних прислівників, співвідносних сполучним словам; уточнює обставину місця головного речення, виражену прислівником	<i>Де літо маки стеле килимами, дитя в городі ходить біля мамі (Л. Костенко);</i> <i>Там, куди сонце сідає звечора, море розкинулось, море (Ю. Діда);</i> <i>Скільки бачило око, всюди гримів бій (Ю. Яновський).</i>

III. Усно замініть речення другого абзацу тексту складнопідрядним, укажіть засоби зв'язку в ньому та визначте вид підрядної частини.

Пізнай себе і світ

- 154. Прочитайте уривок із тексту. Висловіть власний погляд на порушуване питання. Використовуйте складні речення.

Коли одна держава завойовувала іншу, відбувалося «схрещення» мов. Тобто одна мова перемагає, інша виявляється переможеною. Під час такого процесу не завжди перемагає мова завойовників. Так, у V столітті територію сучасної Франції завоювали германські племена франків, але тут від їхньої мови залишилася тільки назва країни — Франція та певна кількість слів (За І. Ющуком).

Слово-диво

155. І. Прості речення з відокремленими означеннями та обставинами (с. 122) замініть на складнопідрядні з підрядними означальними та обставинними частинами, запишіть. Як ви здійснили заміну?

1. Чекаючи перших морозів, замерло і посумнішало все в садочку. 2. Мое спочування та щире спобоління з **непереможною** силою линули до того веселого, щиросердного чоловіка, живцем похованого здирливими, зажерливими та недобросердними людьми (За І. Нечуєм-Левицьким). 3. Десь узявся невеличкий кібчик і, виголошуючи свою голодну пісню, високо знявся над вашою головою (Панас Мирний). 4. Гарний візок, тягнений двома бистрими кіньми, торохтів та виринав серед того пороху (І. Діброва). 5. Сонце, схилившись на осінь, світило якимось байдужно, поспішало наче на спочинок, натомлене літньою подорожжю (Г. Коцюба). 6. Обминувши хутірєць-однохатку, ми опинились на скошених луках (М. Стельмах). 7. Надихавшись вдосталь упоєного травами повітря, вони сідали на якомусь горбочку й слухали тишу (А. Давидов).

II. В утворених реченнях виділіть граматичні основи та визначте їх види (див. с. 124—125). Складіть схеми цих речень.

III. Виділене слово розберіть за будовою.

Із секретів синтаксису

Підрядна частина часу може стояти перед головною, в середині та після головної частини: *Коли їхали по шосе, із кошика випала книжка* (За М. Хвильовим); *З Чаргаром мені так і не вдалося побачитись, аж поки прийшла зима* (М. Хвильовий); *Вночі, коли уся природа спить, поринувши у темряву й знемогу, лише людина вміє освітити свою домівку і свою дорогу* (Л. Дмитерко).

156. I. Об'єднайтеся в пари й за поданими схемами складіть речення з підрядними частинами часу. Перевірте одне одного.

Коли?	Коли?
1. [], (коли...).	2. (відколи...), [].
Коли?	Коли?
3. (Коли...), [].	4. (У той час як...), [].

Мовознавче дослідження

II. Скориставшись схемою, з'ясуйте, на що вказують підрядні частини в утворених вами реченнях.

Із секретів синтаксису

Часові відношення в складнопідрядних реченнях із підрядними частинами часу можуть ускладнюватися умовно-наслідковими, з'ясувальними та ін.: *Тануть, в'януть сніги, як крізь хмари летючі гляне сонце блискуче...* (Олександр Олесь). (Підрядне речення часу з відтінком причини.)

Головна й підрядна частини можуть об'єднуватися спільним підметом: *Дома Федір Несторович довго нишпорив у коморі, доки знайшов старенькі, ще госпітальські милиці (Григір Тютюнник).*

157. І. Гра «Хто швидше?». Об'єднайтесь у групи, складіть і запишіть складнопідрядні речення з різними підрядними частинами за поданими схемами.

1. (... дієслово, вказівне слово) (спол. слово *де*). 2. (... іменник) (спол. слово *який*). 3. (... дієслово) (*ніби* ...). 4. (Вказівне слово) (сполучник ...) (іменник ...). 5. (... іменник, вказівне слово) (спол. слово ...). 6. (Сполучник ... іменник), (іменник ...). 7. (Сполучник ... дієслово) (дієслово ...).

II. З'ясуйте вид утворених речень та накресліть їх схеми (див. с. 124—125).

Із секретів синтаксису

Коли підрядна частина речення приєднується відносними словами *де, куди, звідки* до іменника, що виступає в головній частині в ролі обставини місця, таку підрядну частину слід розглядати як *означальну*: *Обережно підступав він до станції, де вже потяга не було, озброєної варти також (В. Барка).*

Антисуржик

158. І. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність. Поміркуйте, чим спричинені помилки в лівому стовпчику.

На початку року
На три години
Зараз без чверті сім
Зустрінемося
без чверті сім
У дев'ять годин

На початок року
На третю годину
Зараз за чверть сьома
Зустрінемося за
чверть до сьомої
О дев'ятій годині

II. Із висловами правого стовпчика складіть і запишіть складнопідрядні речення з підрядними частинами місця й часу.

У складнопідрядних реченнях із підрядною частиною місця підрядна частина виступає в ролі обставини місця щодо головної частини або уточнює обставину місця головної частини. Наприклад: *А де нема любові і страждання, там не живе, не б'ється і життя...* (Олександр Олесь).

Підрядні частини місця відповідають на питання *де?* *куди?* *звідки?* і містять вказівку на місце, напрямок, простір або на вихідний пункт дії, про яку говориться в головній частині речення.

З головною частиною підрядні з'єднуються сполучними словами *де, куди, звідки*, яким можуть відповідати співвідносні *тут, там, десь, туди, кудись, звідти*, що виступають у ролі обставини місця головної частини: *І куди було в садку не глянеш, десь поміж яблунь, груш, кущів порічки й агрусу неодмінно біліла і його сива голова* (О. Довженко).

Крім цього, в головній частині можуть бути і прислівники *скрізь, усюди*, які разом з часткою *не* в підрядній частині надають реченню узагальнювального значення.

Підрядні частини місця можуть:

1) виконувати роль розгорнутої обставини місця й відноситись до речення в цілому: *Де кров текла козацькая, трава зеленіє* (Т. Шевченко);

2) розкривати значення співвідносних сполучним словом вказівних прислівників — обставин місця в головній частині: *Оддалік, де жита вигнались на рівнинах, плив комбайн* (О. Довженко);

3) уточнювати обставину місця головної частини речення, виражену прислівником: *У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український* (І. Огієнко).

Підрядна частина місця може займати будь-яку позицію щодо головної частини речення.

Складнопідрядним реченням із підрядною частиною часу називається складне речення, підрядна частина якого вказує на час дії або стану, про які повідомляється в головній частині. Вона відповідає на питання *коли?* *як довго?* *відколи?* *доки?* *на який час?* Наприклад: *Чому ж стоїш без руху ти, коли весь світ співає?* (Олександр Олесь).

Підрядна частина часу пов'язується з головною частиною речення сполучниками *коли, як, поки, доки, відколи, тільки, тільки що, як тільки, ледве, лиш, лише, скоро, щойно*, складеними сполучниками *в той час як, після того як, перед тим як, до того як, з того часу коли*.

Залежно від способу приєднання підрядної частини до головної підрядні часу можуть:

1) конкретизувати, розкривати зміст співвідносного слова, яке виступає в головній частині в ролі обставини часу: *Ледве встигли вони вмитись і подягати свої парадні кунтуші, як із замкової вежі розляглися звуки фанфари* (В. Гжицький);

2) уточнювати обставину часу головної частини, виражену здебільшого прислівником незайменникового походження: *Потім, коли висохнуть сльози, я таки втягаю солому і заходжуюсь топити* (Григор Тютюнник);

3) виконувати функцію відсутньої в головній частині речення обставини часу, поширюючи головну частину в цілому: *І тільки ти в кімнату підеш з ганку, погасне тихо й журно свято скрізь...* (Олександр Олесь).

Складнопідрядні речення з підрядними частинами часу можуть указувати:

1) на відношення *одночасності* (повної або часткової): *Якраз тоді, коли заклалась була велика держава, коли сподіватись було кращого життя, татари вкрили наш край і підрізали крила народу-орлу* (І. Огієнко); *Коли вже підвода з возним і вояками рушила з місця, на вулиці показався горбань Фока* (В. Гжицький);

2) на відношення *різночасності*, *послідовності*: *Доки сонце зійде — роса очі виїсть* (Нар. творчість); *Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору й пішов на заробітки, Нимидора мусила йти на панщину* (І. Нечуй-Левицький). (Дія або стан підрядної частини може як передувати дії чи стану головної частини речення, так і відбуватися після них.);

3) на часові межі; період тривання дії або стану головної частини речення: *Іван стояв тоді біля вагона, аж доки рушив поїзд* (Григор Тютюнник);

4) на постійну повторюваність послідовних дій або станів: *Коли не їдь, то все підпирай воза спиною* (І. Нечуй-Левицький).

Ці відношення виражаються різними засобами синтаксичного зв'язку (сполучниками, сполучними словами) та видо-часовими значеннями дієслів-присудків.

На часову межу (початковий або кінцевий момент) дії головної частини речення вказують сполучники і сполучні слова *поки, доки, відколи, з того часу як, до того часу як, як тільки, тільки що, скоро, ледве*. Різночасність, послідовність дій головної та підрядної частин виражається за допомогою складених сполучників *після того як, перед тим як, до того як*.

159. І. Прочитайте речення, визначте засоби зв'язку між їх частинами та вид.

1. Уже зоря золоторога, де полянами зацвіло, кладе на огненні пороги своє сивіюче крило (В. Сосюра). 2. Завтра вдосвіта, як вона вижене пасти отару, він уже поїде (О. Гончар). 3. Чудовими уроками сприймань і відчуттів були наші подорожі до лісу, коли осінь розкриває свою багату палітру (В. Сухомлинський). 4. Замовкає в низах біля річки здивований одуд і ховається, де густіші зарості (Григій Тютюнник).

ІІ. Скориставшись алгоритмом на с. 111 та зразком, зробіть письмовий синтаксичний розбір одного складного речення з підрядною частиною часу або місця.

Зразок письмового розбору

Де діти перестають любити й поважати батьків, там кінець усьому (В. Сухомлинський).

Реч. розпов., неокличне, складне; складнопідр. з підр. місця; 2 грамат. осн.: *діти перестають любити й поважати і кінець усьому*. Склад. з двох частин: І — підрядна, ІІ — головна. Підрядна приєдн. до головн. за допом. сполучного слова *де*; відпов. на пит. *де?*, розкриваючи знач. вказівн. прислівн. *там* — обставини місця.

Де?

(Де...), [там ...].

Погумайте і гайте вігновігі

1. Яке речення називається складнопідрядним із підрядною частиною місця? часу? Наведіть приклади.

2. Назвіть засоби приєднання підрядної частини часу, місця до головної.

3. Які прислівники можуть уживатись у підрядних частинах місця для надання реченню узагальнювального значення?

4. Яку роль може виконувати підрядна частина часу (місця) залежно від способу приєднання підрядної частини до головної? Наведіть приклади.

5. Коли підрядну частину місця слід розглядати як означальну? Наведіть приклади.

6. На які відношення можуть указувати підрядні частини часу? Як виражаються ці відношення? Наведіть приклади.

7. У якій позиції відносно головної частини складнопідрядного речення можуть стояти підрядні частини місця й часу?

8. Чим можуть ускладнюватися часові відношення в складнопідрядних реченнях із підрядними частинами часу?

Любко Дереш

Миколу Гоголя

Марка Твена

Ніколу Теслу

Альберта Ейнштейна

Стівена Кінга

Любко Дереш про Миколу Гоголя, Марка Твена, Ніколу Теслу, Альберта Ейнштейна, Стівена Кінга. — К.: Грані-Т, 2007.

➡ 160. І. Прочитайте уривок із книги Любка Дереша, що вийшла в серії «Життя видатних дітей». Яким вам уявляється Микола Гоголь-підліток? Що зумовило двоїстість вдачі письменника?

У десятилітньому віці Миколу віддали до гімназії в Полтаві. Про те, яким було гімназійне виховання тих часів, ми дізнаємося з опису дитячих років Павлуші Чічікова, ключового

персонажа роману «Мертві душі». Вчителі там схилили дітей до підлабузництва й наклепів, виховували боягузливість і покірливість. Учили, що «товариш зрадить, а копійчина — ні».

Сам Гоголь учився в гімназії без охоти, особливих успіхів не виявляв, хоча всім родичам у листах писав, що викладачі ним цілком задоволені. Полюбливав насміхатися з педагогів, коли завважував їхню недалекість. Але через те, що був слабкий та хворобливий, не завжди наважувався робити це відкрито. Микола міг і хотів товаришувати, бути комусь другом, але для того йому потрібно було по-особливому зійтися з людиною. А в компанії, у якій він опинився, таких не було. Більшість хлопчаків у гімназії були дітьми панів, які, до того ж, страшенно цим хизувалися. А Гоголь не міг похвалитися ані великою заможністю батька, ані здоров'ям, ані особливою хоробрістю. Тому все, що залишалося йому робити — це триматися відлюдьком і деколи капостити.

Утім іноді на Гоголя «щось находило». Тоді він ставав неімовірно дотепним і жартівливим — таким гострим на язик, що всі просто заслуховувалися. Після того як від хвороби помер його брат Іван, Микола не зміг більше вчитися в Полтаві. Все навколо нагадувало йому про трагічну подію. Він перевівся до ліцею в Ніжин, звідки й писав листи «безцінній матінці й високоповажному батечку з найглибшою повагою».

У Гоголя з дитинства була особлива прив'язаність до предметів — звичайних підручних предметів, у яких він знаходив

певну красу. Микола любляв різноманітні пенали, футляри, ручки, записники, прес-пап'є, олівці, пера для писання... Кого це нам нагадує? Чи не персонажа Плюшкіна з «Мертвих душ», який аж дрижав над усіляким дріб'язком?

Через те що Микола рідко коли міг відкрити комусь душу, робився він щодалі пишномовнішим у своїх промовах, у яких все більшало й більшало красивих і гречних зворотів і все менше залишалося щирості. Так було і в листах додому, до мами. За красивими словами малого Миколи часто стояло лише бажання випросити грошей і харчів.

З року в рік Микола, не по-дитячому чутливий і вразливий, все гостріше розумів, що з нього виростає не один, а два Миколи. Один — замкнутий у собі, меркантильний себелюбець. Інший — дотепний гострослов, однак великодушний, сповнений бажання відповідати людям добром на зло.

II. Випишіть із тексту 2—3 складнопідрядні речення й виконайте синтаксичний розбір їх. Яку стилістичну роль вони відіграють у тексті?

Комунікативний практикум

III. Уявіть, що ви письменник (письменниця) і готуєте оповідання про дитинство одного з класиків української (зарубіжної) літератури для дитячого журналу «Малютко». Спираючись на матеріали підручників та довідкову літературу, напишіть цікаву розповідь і прочитайте її однокласникам.

§ 15. Складнопідрядні речення з підрядними частинами способу дії, міри і ступеня

Часто буває так, що почнеш говорити з людиною — і відразу проймаєшся до неї повагою.

А. Коваль

Пізнай себе і світ

161. I. Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте його стиль і тип мовлення. Визначте основну думку.

МИСТЕЦТВО ГРЕЧНОСТІ

Складнопідрядні речення з підрядними частинами способу дії, міри і ступеня

Приписи етикету з'явилися в глибоку давнину як розумні форми спілкування людей.

Додержання норм етикету пов'язане із загальною культурою людини, її самосвідомленням, самоповагою та мірою

гrecного ставлення до інших. Тому люди завжди намагалися пізнати навколишній світ і себе в ньому. І хоч би що казали, а це не проста справа. Адже не кожний з нас здатний поглянути на себе збоку так, щоб об'єктивно оцінити свої здібності й можливості, бажання й наміри, вчинки й ставлення до навколишніх та до свого «я».

Укотре доводиться переконуватися в слушності й мудрості зауваження Андре Моруа: «Розкриваючи співрозмовникові душу, ми раптом виявляємо, що зовсім нічого про себе не знаємо». І ось тут раптом починаємо робити відкриття за відкриттям, ніби з'ясовуємо свої погляди, уподобання, звички, потреби, зумовлені особливостями характеру й темпераменту, зрештою, свої почуття до тих, хто поряд, — рідних, друзів, співробітників...

Людина стає окрасою товариства тільки тоді, коли узгоджує свої наміри та вчинки з певними правилами, суспільними нормами. У свою чергу, навколишні через взаємини з нами оцінюють відповідність наших вчинків цим нормам.

Звичайно, важко перелічити всі форми мовного та й будь-якого етикету в усіх життєвих ситуаціях, як і не просто ними оволодіти. Проте, скориставшись ними, ми зможемо настільки правильно поводитися, щоб зажити слави гrecної людини та самореалізуватися в спілкуванні з навколишніми (За О. Корніякою).

Темпера́мент — сукупність індивідуальних особливостей людини, які характеризують її характер; життєва енергія.

II. Визначте в тексті складні речення і серед них ті, у яких підрядна частина вказує на *спосіб дії* чи *міру і ступінь* її вираження. Зверніть увагу на засоби зв'язку частин такого речення. Назвіть інші можливі засоби поєднання частин (див. с. 133—134).

III. Доберіть синоніми до слова *спілкування* та складіть із ними речення (усно).

Пізнай себе і світ

162. I. Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте його тип мовлення, визначте тему, доберіть заголовок.

Під час зустрічі та прощання рукостискання вважається цілком природним. У первісних людей рука була символом влади та сили. Рука, витягнута в бік іншої людини, могла означати мирні наміри. Відтоді цей жест набрав такої сили, що став ознакою відсутності зброї або бажання битися. Жестикуляція мала важливе значення в давніх релігіях. Наприклад, греки молилися своїм богам із піднесеними руками, так що жест з'єднаних рук — долоня до долоні — став означати у них

пошану до старших. В арабів колись існував звичай цілувати старшим руки, згодом вони почали опиратися тим, хто хотів поцілувати їхні руки — вони прагнули випередити поцілунок одночасним потиском обох рук. Давні греки пропонували праву руку, коли бажали висловити незнайомцеві дружні почуття.

рукостискання

Отже, коли ми, не замислюючись, тиснемо одне одному руки, то продовжуємо традиції, що дійшли до нас із сивої давнини (О. Корніяка).

Мовознавче дослідження

II. Скориставшись таблицею, виписіть із тексту складнопідрядні речення з підрядними частинами міри й ступеня дії та назвіть засоби зв'язку частин у них.

Складнопідрядні речення з підрядними частинами способу, міри і ступеня дії

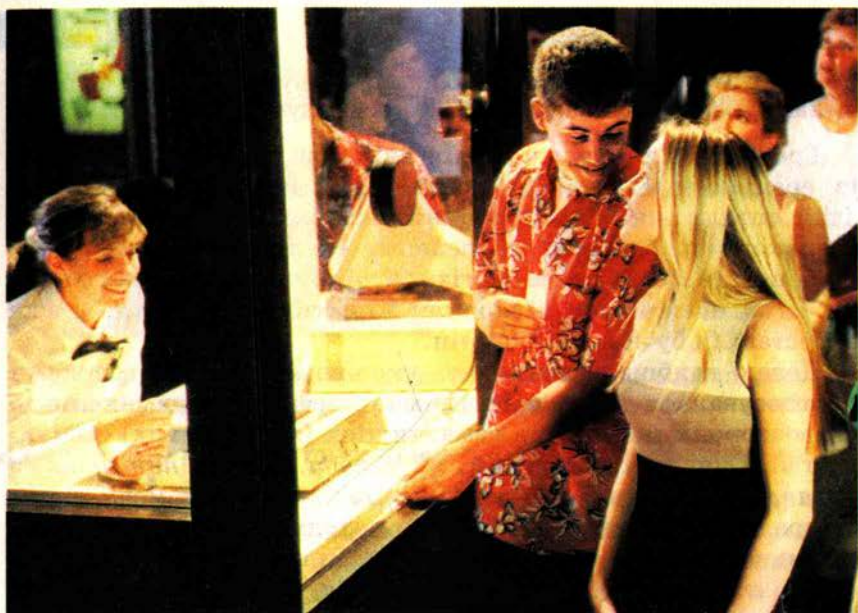
Вид підрядної частини	Засоби зв'язку	Приклади
Підрядна способу дії — вказує на характер або спосіб проходження дії або стану головної частини речення	Сполучники: <i>як, що, щоб, мов, немов, мовби, наче, неначе, ніби, нібито, ніж</i> ; сполучне слово <i>як</i>	<i>А злива так само почала відходити, як і надійшла (М. Стельмах); Так якось вийшло, що не можна було не піти (Леся Українка).</i>
Підрядна міри або ступеня дії — вказує на міру чи ступінь вияву дії в головній частині речення	Сполучники: <i>що, щоб, як, мов, немов, наче, неначе, неначебто</i> ; сполучні слова: <i>скільки, наскільки</i>	<i>Розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було скинути оком (І. Нечуй-Левицький); Хотіла б я вийти у чисте поле, припасти лицем до сирієї землі і так заридати, щоб зорі почувли (Леся Українка).</i>

III. Складіть схеми виписаних речень.

IV. Зробіть словотвірний розбір слова в рамці.

Комунікативний практикум

163. Уявіть, що зображені на фотоілюстрації підлітки щойно познайомилися. Пофантазуйте і складіть розповідь про їхню зустріч, увівши діалог (придумайте його початок і продовження). Використовуйте формули мовного етикету.

— Які фільми тобі подобаються?

— Я так люблю комедії, що тільки їх би й дивився. А ти?

Слово-диво

164. І. Складіть 3 складні речення, в яких підрядна частина означає спосіб дії (підрядна порівняльна) та 3 прості речення з порівняльними зворотами.

ІІ. Накресліть до цих речень схеми та з'ясуйте роль сполучників у них.

Із секретів синтаксису

Підрядні порівняльні частини складнопідрядного речення слід відрізнати від **порівняльних зворотів**, які становлять собою частину простого речення, містять порівняння і з'єднуються з реченням за допомогою підрядного сполучника. Підрядний порівняльний зворот, на відміну від підрядної порівняльної частини, не становить собою самостійної одиниці. Наприклад: *Як парость виноградної лози, плакайте мову* (М. Рильський).

Підрядні порівняльні частини складнопідрядного речення обов'язково містять присудок, можуть стосуватися як займенникового прислівника *так* у головній частині, так і всієї головної частини; вони можуть займати будь-яке місце відносно головної частини: *Під стіною проспівав, як нерівний дзвін торкнув, сліпець-дідик з лірою* (В. Барка).

165. І. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення з пропущеними розділовими знаками. Яка основна думка тексту?

Грецизми з'явилися в українській мові внаслідок контактів із грецькою мовою. Ці контакти були безпосередні або здійснювалися через посередництво інших мов. Кожне слово грецького походження на певному етапі свого існування в українській мові було неологізмом. Але як тільки вони ставали загальноновживаними входили до активної лексики то вже переставали бути неологізмами.

Дедалі глибше засвоюючись українською мовою грецизми пристосовувалися до її фонетичних та морфологічних законів до словотворчих моделей та семантичних (значенневих) особливостей. Одні грецизми (такі, як *левада*, *лиман*, *патериця*) з погляду переважної більшості носіїв української мови нічим не зраджують свого іншомовного походження сприймаються як звичайні слова української мови. Інші (наприклад, *астрономія*, *економія*, *еритроцит*, *фантазія*, *філософія* тощо) хоч і мають всі ознаки граматичної оформленості за аналогією відповідних українських слів усе ж таки зберігають деякі особливості мови з якої їх запозичено. Адже грецизми як і взагалі іншомовні слова та вирази входили до української мови протягом усієї її історії у зв'язку з економічними політичними та культурними контактами між українським та іншими народами (За О. Пономарівим).

ІІ. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте складнопідрядні речення з підрядними частинами способу дії, міри і ступеня, схарактеризуйте засоби зв'язку частин.

166. І. Об'єднайтесь у пари і за поданими схемами складіть складнопідрядні речення з підрядними частинами способу та міри й ступеня дії. Перевірте одне одного.

Наскільки?	Яким чином?
1. [... настільки], (що ...).	2. [... так], (немов ...).
До якої міри?	
3. [Ніби ...], (до того стало...).	
Яким способом?	
4. [... прокинувся...], (як ...).	

ІІ. Запишіть утворені речення та визначте в них граматичні основи.

167. І. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність. Поміркуйте, чим спричинені помилки в лівому стовпчику.

В одному й тому ж місці
Один і той же
У подібному випадку
Тому подібне
У другий раз

У тому самому місці
Той самий
У такому разі
Таке інше
Іншим разом

II. Із 3—4 висловами правого стовпчика складіть складнопідрядні речення з підрядними частинами способу дії, міри й ступеня, запишіть їх.

Прочитайте і запам'ятайте

Залежно від того, який відтінок значення має підрядна частина — якісний, кількісний чи порівняльний, — розрізняємо відповідно складнопідрядні речення з підрядними частинами способу дії (також із підрядними порівняльними частинами), з підрядними частинами міри або ступеня.

Складнопідрядним реченням із підрядною частиною способу дії називається складне речення, підрядна частина якого вказує на характер чи спосіб проходження дії або стан головної частини речення (дає якісну характеристику) і відповідає на питання як? яким чином? Наприклад: *Мій час пливе собі так тихо-тихо, як по ставку пливе листок сухий (Леся Українка).*

Іноді підрядні частини способу дії мають додаткові відтінки значення порівняння: *Вартовий мовчить, ніби не чує і не бачить (В. Барка);* наслідку: *Як дбаєш, так і маєш (Нар. творчість).*

З головною частиною підрядні способу дії поєднуються сполучниками *як, що, щоб, мов, немов, мовби, наче, неначе, ніби, нібито, ніж* і сполучним словом *як*. Сполучному слову і сполучникам (за винятком *ніж*) може в головній частині відповідати співвідносне слово *так*, що виступає в ролі обставини способу дії.

Відносно головної частини підрядна способу дії може займати будь-яке місце: *Прокинувся вчасно, як призначив собі, від неспокою (В. Барка); Ніби половина життя в світі, відійшовши, згасла, до того смутно і порожньо стало навкруги (В. Барка).*

Складнопідрядним реченням із підрядною порівняльною частиною називається різновид підрядного

речення способу дії, яке пояснює шляхом порівняння зміст усієї головної частини речення: *Дідусь в'яже ятерину, як та Парка тче нитку людського життя...* (І. Багрянний); *Сивина блищить у чорному чубі, наче озимина взялась інеш на осінньому полі* (Є. Гуцало).

Часто підрядні порівняльні частини бувають не повними реченнями, тобто мають лише один головний член — у формі підмета або присудка, який і виконує порівняльну функцію, стосуючись, відповідно, головного члена головної частини. Наприклад: *Леться море, плеще в берег, б'ється в сірі скелі, мов з кайданів хоче вийти на степи веселі* (Олександр Олесь); *На новому місці хлопці почувалися так, неначе вилізли з чорної нори на світло денне* (І. Багрянний); *І ніхто, мабуть, тієї пісні не міг до кінця так зрозуміти, як він...* (І. Багрянний).

Складнопідрядним реченням із підрядними частинами **міри** або **ступеня** називається складне речення, підрядна частина якого вказує на міру чи ступінь вияву дії в головній частині або на ступінь вияву ознаки, якості, вираженої прикметником, прислівником чи іменником у головній частині. Тобто воно дає кількісну характеристику і відповідає на питання *наскільки?* *якою мірою?* *до якої міри?* Наприклад: *Тут трава була така гарна, соковита й густа, що можна було в ній загубитися, як в очеретах* (З. Тулуб); *Тихо і тепло так, наче і справді весна* (Леся Українка).

Підрядні частини міри або ступеня з'єднуються з головною частиною сполучниками **що, щоб, як, мов, немов, наче, неначе, начебто, неначебто**, сполучними словами **скільки, наскільки**, яким у головній частині речення можуть відповідати співвідносні слова **так, до того, такою мірою, такий, тільки, стільки, настільки**: *Він говорив так захоплено й захопливо, що всі майже не помічали часу*.

Підрядна частина міри або ступеня, як правило, розташовується після головної.

168. І. Випишіть спочатку речення з порівняльними зворотами, а потім із підрядними частинами способу дії (порівняльними). З'ясуйте їхні особливості.

1. Заквітують, як весна, бажання, я в тій пісні словом озвусь (М. Сингаївський). 2. Ще золотий собор у Києві стоїть, як небо здвигнутий понад печаль і тління (Д. Павличко). 3. Я знаю в житті неминущість живе, як блискавка в гromі, як сонце у небі (Т. Севернюк). 4. Кругом вчисто і весело цвіте земля, немов зоря (В. Гуртовенко). 5. Душа моя розкрита для любові, як нива — для солодкого зерна... (Т. Севернюк). 6. І котилось над лісом пахуче, рожеве, тепле сонце, як матір'ю

спечений хліб (Б. Олійник). 7. Дві години збігли, мов одна мить (М. Олійник). 8. Людина народжується вільною, як птах (П. Загребельний). 9. Кожен колос по імені, наче батька, зове (Б. Олійник). 10. В її руках цвіли волошки сині, мов у пучечок зібрані роки (Т. Севернюк). 11. Ні, троянди не треба ламати, бо затужить природа, як мати (В. Швець).

П. Скориставшись алгоритмом на с. 111 та зразком, зробіть синтаксичний розбір одного складного речення з підрядною частиною способу дії (порівняльною).

Зразок письмового розбору

За цим разом дудка заграла й так, що аж всі здивувалися
(Панас Мирний).

Реч. розпов., неокличне, складне; складнопідр. з підр. способу дії; 2 грамат. основи: *дудка заграла* і *всі здивувалися*. Склад. з двох частин: I — головна, II — підрядна; сполучн. *що*; відпов. на пит. *я к и м с п о с о б о м?*, уточнюючи зміст обставини.

Яким способом?

[... так], (що ...).

Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаються складнопідрядними з підрядними частинами способу дії? міри і ступеня дії?
2. Які засоби зв'язку існують між головною та підрядною частинами способу дії? міри і ступеня дії? Наведіть приклади.
3. До якого різновиду відносяться речення з підрядною порівняльною частиною?
4. Як відрізнити порівняльний зворот у простому реченні та підрядну порівняльну частину складного речення? Наведіть приклади.

§ 16. Складнопідрядні речення з підрядними частинами причини й мети

О, ця здатність художнього слова
навіки фіксувати в собі якісь історичні
миттєвості!

Г. Ключек

Слово-диалог

- ➡ 169. І. Прочитайте текст уголос. З'ясуйте його тип і стиль мовлення. Аргументуйте свою думку. Які художні твори про патріотизм

русичів ви знаєте? Якими мовними засобами досягається високохудожнє зображення подій, героїв та їхніх учинків?

ВЕЛЕСОВА КНИГА

Складнопідрядні речення з підрядними частинами причини і мети

Знайомство з «Велесовою книгою» залишає однозначне враження, що патріотизм русичів має виразний героїчно-войовничий характер. І це зрозуміло, бо їм доводилося жити в часи панування сили.

Виживав найсильніший. І тут треба відзначити одну важливу особливість поетики «Велесової книги». Її тексти створені під впливом високої патріотичної ідеї самозахисту, самоствердження на своїй землі. Більшість із них звучать як молитва, тому що це вираження ідеї могутньої емоційної, духовної напруги. Але це молитва не індивідуальна, вона — гуртова, масова. Ось так, немовби зібрався величезний гурт людей, щоб голосно, з певною ритмічністю, разом проголосити молитви. Це було своєрідне заклинання, певне масове самонавіювання, яке скріплювало дух, надавало впевненості. У тих молитвах не було займенника «я», вони проголошувалися від «ми», яке було наділене могутньою об'єднувальною силою. Молитва перетворювала натовп у народ, щоб він думав, діяв, почувався в одному ритмі, об'єднувався з однією метою — перемогти ворога. Тому поетика більшості текстів цієї священної книги — це поетика масового самонавіювання. Для того, щоб бути переможцем, для посилення всієї гами патріотичних почуттів, необхідний був своєрідний аутотренінг у вигляді такої молитви (За Г. Ключеком).

героїчно-войовничий

Аутотрéнінг — індивідуальний тренувальний режим.

II. Назвіть у тексті складні речення, визначте їх будову за засобами зв'язку частин.

III. Випишіть складні речення, у яких підрядна частина відповідає на питання: 1) через що? з якої причини?; 2) для чого? з якою метою? До якого виду підрядних вони належать? (Див. с. 139—140.)

IV. Пригадайте правила написання складних слів в українській мові та з'ясуйте орфограму в слові, що в рамці. Доберіть власні приклади з цією орфограмою.

Комунікативний практикум

V. Складіть усну розповідь про одного з відомих вам русичів-героїв, уводячи складнопідрядні речення (можна звернутися на сайт Інтернету www.wikipedia.org).

170. І. Розгляньте таблицю і, скориставшись матеріалом на с. 139—140, доберіть і запишіть приклади речень.

Складнопідрядні речення з підрядними частинами мети і причини

Вид підрядної частини	На які питання відповідає	Засоби зв'язку
Підрядна мети	для чого? з якою метою?	Сполучники: <i>щоб, щоби, аби, для того щоб, задля того щоб, з тим щоб</i> . Підрядна частина вказує на мету дії головної
Підрядна причини	чому? через що? з якої причини?	Сполучники: <i>бо, бо ж, через те що, тому що, у зв'язку з тим що, з тим що</i> ; парний сполучник <i>а що ... то</i> . Підрядна частина розкриває причину, що викликає дію головної

II. Підкресліть у дібраних реченнях граматичні основи.

 171. І. Гра «Хто швидше?». Прочитайте і запишіть складнопідрядні речення в такій послідовності: а) з підрядними означальними частинами; б) з підрядними з'ясувальними частинами; в) з підрядними частинами часу, місця; г) з підрядними частинами міри і ступеня; г) з підрядними частинами мети і причини.

1. Груша стара ніяк не може збагнути, чому ж тепер така довга осінь? (*В. Китайгородська*). 2. У роки дитинства, я розкривав перед дітьми яскраві образи людей, імена яких стали для багатьох поколінь провідною зіркою (*В. Сухомлинський*). 3. Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (*М. Коцюбинський*). 4. Чим чорніший пар, тим більша паляниця (*Нар. творчість*). 5. Найгіркіша правда утверджує в душі прагнення бути хорошим, бо правда за самою природою ніколи не принижує людської гідності (*В. Сухомлинський*). 6. Мені примарилася повинь, котру я запам'ятав ще змалечку (*Григор Тютюнник*). 7. Люби, як світ і світло, Україну, допоки твій світильник не погас (*Б. Чепурко*). 8. Тріпоче листя ще живе й зелене — так, ніби тихо музика звучить (*Т. Севернюк*).

II. Виділіть у реченнях граматичні основи, з'ясуйте засоби зв'язку та відношення між головною та підрядною частинами. Складіть схеми речень.

З підрядних причинових сполучників найчастіше в українській мові вживається сполучник **бо**, що завжди стоїть після головної частини: *Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу* (П. Тичина); *Люблю людей землі моєї, бо й я землі моєї син* (М. Стельмах). В окремих випадках сполучник **бо** може стояти не на початку підрядної частини, а в середині її, найчастіше після присудка: *Спи ж ти, малесенький, пізній бо час* (Леся Українка).

Складнопідрядні речення причини, в яких підрядна частина приєднується за допомогою інших сполучників, можуть починатися з підрядної частини й закінчуватися нею: *Від того що сонце ніколи не заглядало в це тісне місце, дощова вода нікуди не стікала, тут завжди було вогко* (Панас Мирний); *Хіба він повинен був зупинятися через те, що мав перед собою застарілу карту центральної Європи?* (О. Гончар).

У складнопідрядних реченнях причини зі сполучником **а що** підрядна частина завжди стоїть перед головною: *А що не було місця на лаві у тісній хаті, то послалася баба долі* (М. Коцюбинський).

172. І. Об'єднавшись у групи, складіть і запишіть речення за поданими схемами.

З якою метою?

1. [... для того], (щоб ...).

З якою метою?

2. [Для того щоб ...], (треба ...).

Чому?

3. [], (... бо ...).

З якої причини?

4. [а що], (...).

Мовознавче дослідження

II. Скориставшись схемою, з'ясуйте, на що вказують підрядні частини в утворених вами реченнях, де вони розташовані відносно головної, та зверніть увагу на розміщення в них сполучників (див. с. 139—140).

173. І. Уявіть себе журналістом і проведіть вивчення рівня популярності книги у вашому місті. Підготуйте допис до місцевої газети, вказавши мету вашого дослідження та причини, що пояснюють певне ставлення в суспільстві до книги. Використайте складнопідрядні речення з підрядними частинами мети і причини. Які фотоілюстрації ви дібрали б до своєї замітки?

ІІ. Накресліть схеми складнопідрядних речень та визначте засоби зв'язку між частинами.

Прочитайте і запам'ятайте

Складнопідрядні речення з підрядними частинами мети — це такі складнопідрядні речення, підрядні частини яких указують на мету дії головної частини і відповідають на питання *для чого?* з якою метою?

Підрядні частини складнопідрядних речень цього виду, займаючи стосовно головної будь-яке місце, поєднуються з нею за допомогою сполучників *щоб, щоби, аби* та складених сполучників *для того щоб, задля того щоб, з тим щоб, з тим щоб*. Причому складений сполучник *для того щоб* та інші часто розчленовуються на співвідносні, вказівні слова (що входять до головної частини) і сполучник *щоб* (який залишається в підрядній частині). Наприклад: *Я сказав для того, щоб тільки не йти з ним (Леся Українка); Для того щоб ознайомитись з будь-яким великим містом, треба обійти найбільш характерні його вулиці й завулки (Петро Панч); Пригнувшись, щоб не зачепитись за різьбу пухнастого зілля, дівчина виходить на дзвінку дорогу (М. Стельмах); І він рад буде навіть поступитися чим-небудь, аби привести діло до кінця (Панас Мирний).*

Складнопідрядні речення з підрядними частинами причини — це такі складнопідрядні речення, у яких підрядна частина розкриває причину, що зумовлює дію в головній частині, або дає обґрунтування причини того, про що говориться в головній частині.

Підрядна частина в складнопідрядних причинових реченнях відповідає на питання *ч о м у? ч е р е з щ о? з я к о ї п р и ч и н и?* і поєднується з головною за допомогою сполучників *бо, бо ж, через те що, тому що, у зв'язку з тим що, з тим що* та парним сполучником *а що ... то*. До того ж

сполучники типу *через те що*, можуть ділитися на дві частини, з яких перша *через те, тому, в зв'язку з тим*, переходить до головної частини, а в підрядній частині залишається сполучник *що*: *Мабуть, тому, що село коло річки близько, таке все світле, зелене та яре* (Марко Вовчок); *А більший меншого тусає та ще й б'є, затиш що сила є* (Л. Глібов).

174. І. Складіть і запишіть 4—5 складнопідрядних речення з підрядними частинами мети і причини, з'ясуйте відношення між головними та підрядними частинами, визначте засоби зв'язку між ними, підкресліть граматичні основи.

ІІ. Скориставшись алгоритмом на с. 111 та поданим зразком, зробіть синтаксичний розбір двох записаних вами складнопідрядних речень із підрядними частинами причини або мети.

Зразок письмового розбору

Скільки людського щастя розбилося у друзки тільки від того, що одне з двох своєчасно не вимовило слівця «пробач» (М. Подолян).

Реч. розпов., неокличне, складне; складнопідр. з підр. причини; 2 грамат. основи: *скільки людського щастя розбилося і одне з двох не вимовило*. Склад. з 2 част.: І — головна, ІІ — підрядна; сполучн. *що*; відп. на пит. *ч о м у? з я к о ї п р и ч и н и?*, указує на причину.

З якої причини?

[... від того], (що ...).

Погумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаються складнопідрядними з підрядними частинами мети? причини?

2. Укажіть, які існують відношення між головними та підрядними частинами в реченнях із підрядними мети, причини. Наведіть приклади.

3. Назвіть засоби зв'язку між частинами складнопідрядних речень з підрядними частинами мети, причини. Наведіть приклади.

4. Як можуть розташовуватися підрядні частини відносно головних у складнопідрядних реченнях з підрядними мети, причини? Наведіть приклади.

5. Які зміни в розташуванні сполучників типу *для того щоб, через те що* можуть відбуватися в реченнях?

6. У яких позиціях у складнопідрядних реченнях із підрядними частинами причини може стояти сполучник *бо*? Наведіть приклади.

7. Як розташовується підрядна частина у реченнях зі сполучником *а що*?

§ 17. Складнопідрядне речення з підрядною частиною умови

Ми поставимо на оборону свого народу слово, пісню, картину.

О. Довженко

Слово-живо

175. І. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку. Наведіть для підтвердження приклади з тексту. Які ви знаєте твори Григорія Квітки-Основ'яненка? Яке враження справив на вас текст, які почуття викликав?

Складнопідрядне речення з підрядною частиною умови

...Отим-то Настя, дивлячись на худобу, та й журилась: що кому-то воно, каже, після нас дістанеться? Не буде нам ні слави, ні пам'яті; хто нас поховає, хто нас пом'яне? Розтратають, що ми зібрали, а нам і спасибі не скажуть. А Наум їй,

було, і каже: «Чоловікові треба трудитися до самої смерті; дасть Бог діточок — діткам зостанеться, а не дасть — Його воля святая! Він зна, для чого що робиться. Ніщо не наше, усе Боже. Дістанеться наше добрєє доброму — він за нас і на часточку подасть, і мисочку поставить, і старцям роздасть. А коли буде наслідувати недобрий — йому гріх буде, а нас усе-таки Бог милосердний пом'яне, коли ми те заслужимо... Молися Богу, читай «Ізбави нас од лукавого», то усе гаразд буде».

Аж ось за отцевські і материнські молитви дав їм Бог і дочечку. Та й раді ж були обое — і Наум, і Настя; таки з рук її не спускали. Коли ж, було, куди дитина побіжить — чи до сусідів, чи на вулицю, — то вже котрий-небудь, або батько, або мати, так слідком за нею і ходять. Та й що то за дитина була! Ще маленьке було, а знала і «Отче наш», і «Богородицю», і «Святий Боже», і половину «Вірую». А тільки, було, зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: «Мамо! піду до церкви, бач, дзвонять; тату, дай шажок на свічку, а другий — старцю Божому подати». І в церкві вже не запусує і ні до кого не заговорить, та все молиться, та поклони б'є.

От і виросла їм на втіху... (Г. Квітка-Основ'яненко).

розтрáтять
роздáсть

ІІ. Назвіть у тексті складні речення та з'ясуйте, на що вказує підрядна частина в них. Скільки ви знайшли складних речень, у яких підрядна частина виражає умову, за якої відбувається (чи могла б відбутися) дія головної? Аргументуйте відповідь (див. с. 146).

Пунктуаційний практикум

III. Перебудуйте виділене речення так, щоб підрядна частина стояла після головної, увівши до нього сполучник *якщо* і вказівне слово *то*. Якого висновку ви дійшли? Поясніть уживання розділових знаків в утвореному реченні.

IV. Поясніть написання слів у рамці. Доберіть власні приклади з такою самою орфограмою.

Комунікативний практикум

- В. Розгляньте портрет Григорія Квітки-Основ'яненка. Уявіть, що ви зустрілися з ним. Про що він, на вашу думку, вас запитав би? Що ви йому розповіли б? Складіть і запишіть діалог уявної зустрічі з письменником, уводячи до тексту складні речення з підрядними умовами.

Г. Квітка-Основ'яненко

Мовознавче дослідження

176. І. Накресліть у зошиті таблицю і, скориставшись матеріалом на с. 146, заповніть її.

Складнопідрядне речення з підрядною частиною умови

Вид підрядної частини	На які питання відповідає	Засоби зв'язку	Приклади
Підрядна умови	за якої умови?		

II. Підкресліть у дібраних реченнях граматичні основи, накресліть схеми.

Із секретів синтаксису

У головній частині складнопідрядного речення з підрядною частиною умови іноді вживається вказівне слово *то*. Наприклад: *Коли за все візьмешся, то нічого не зробиш* (Нар. творчість).

Пізнай себе і світ

177. І. Прочитайте текст, визначте стиль мовлення. Доповніть останній абзац інформацією про сучасні способи листування, оформивши її складнопідрядним реченням із підрядною частиною умови.

Епістолографія — листування приватного характеру, що в кращих своїх зразках має історико-культурне значення. Ця наука бере свій початок з античності. Грецька й особливо

римська література містять зразки ранньої епістолярної літератури — листи Цицерона, Горація, Сенеки та інших.

Листи діячів культури доби середньовіччя писалися києво-руською, польською, латинською і давньоукраїнською мовами. Історія листування в Україні українською мовою до XIX століття зберегла лише поодинокі факти. Серед них найпромовистішими є любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни.

Розвиткові української епістолографічної традиції сприяли листи українських діячів культури XIX століття. Залишаючись фактом приватного життя своїх авторів, листи часто стають чинником культурного життя нації. Це засвідчує епістолярна спадщина Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова, Лесі Українки, Є. Маланюка, В. Стуса та інших.

Наприкінці XX століття епістолографія звужує сферу свого функціонування саме в сенсі практичного призначення. Її значною мірою заміняє мережа аудіо-візуального зв'язку (За Р. Гром'яком, Ю. Ковалівим).

Культура мовлення

II. Пригадайте і запишіть звертання, які вживаються при написанні листів.

III. Скориставшись мережею Інтернет, підготуйте інформацію про епістолярну спадщину одного з класиків української літератури (див. сайти www.wikipedia.org, www.why-is-why.com.ua або www.greatukrainians.com.ua).

178. I. Гра «Хто швидше?». Серед поданих речень назвіть складнопідрядні з підрядними частинами умови.

1. Чи Україні ти син, її вірна опора, коли отчих сивин не помітив у горі? (В. Васишаско). 2. Якби мені знову колишня сила, якби мені гуки міцні... (Леся Українка). 3. Навчай інших — сам навчишся (Нар. творчість). 4. Стану я, гляну я — скрізь весна запашна, квітами, перлами закосичена (П. Тичина). 5. Павло Гречаний всю зиму не злавив із печі, хіба щоб води принести і дров нарубати (Григор Тютюнник). 6. Як хочеш світити — потрібно згоряти (І. Жиленко). 7. Якби сила та воля, то дядько Зновобрать заборонив би в школі вивчати умовну форму на уроках мови (П. Загребельний). 8. Якщо тобі засмута вкриє личенько, не дай, щоб тішилась біда. 9. Якщо серце не байдуже, ти зі мною заспівай (М. Ткач). 10. Будь-яка праця стає творчістю, якщо ти вкладеш в неї душу (В. Сухомлинський). 11. Вогонь горить, як в ньому щось згорає (Т. Севернюк). 12. Гей, коби-то я газдинькою була в тім ластів'ячій гнізді! (Г. Хоткевич). 13. Ми з ним сиділи у садку вечірньою порою, в той час, як захід запалив пожежу за горою

(*Леся Українка*). 14. Стоїш високо — не будь гордим, стоїш низько — не гниєш (*Нар. творчість*). 15. Ох, не такою я була й малою, коли летіла зірка над Сулою (*Л. Костенко*).

II. У запропонованих реченнях серед підрядних частин умови виділіть частину з *ірреальною* (можливою, припустимою) дією (див. с. 146). Що спільного й відмінного в них з іншими підрядними частинами умови? Наведіть власні приклади.

Комунікативний практикум

III. Напишіть невеликий твір-роздум на тему «Як хочеш світити — потрібно згоряти» (*І. Жиленко*), уводячи до тексту складні речення з підрядними частинами умови.

Пізнай себе і світ

179. I. Прочитайте текст. Яку стилістичну роль відіграють у ньому складнопідрядні речення? Випишіть складнопідрядні речення з підрядними частинами умови, накресліть їх схеми.

Андрійко вважав себе екстремальним плавцем. Моря він геть не боявся, навіть у шторм. І ось одного разу під час справжнього шторму він сміливо пірнув у розбурхані морські хвилі.

Чи знаєте ви, що відчуває людина, коли на неї накочується величезна, з пінявим гребенем, хвиля? Людина відчуває захват і бажання пірнути в цю хвилю. Це справжній гіпноз. Ви пірнаєте і пірнаєте, ще і ще. Коли розбігтися і впірнути під хвилю, вона стає лагідною і котиться над вами. Якщо ж ви не встигнете цього зробити — хвиля боляче вдарить. Тут потрібно пірнути вчасно. Процес надзвичайно захопливий. Але хвилі бувають дуже підступні. Кожна з них вважає за потрібне хоч на кілька сантиметрів затягти вас у море. Якщо втратити пильність, можна потрапити на глибину. А потім...

Якраз це і трапилося з Андрійком. Він не помітив, коли хвилі затягли його на глибину. Вони раптом стали сірими і ще вищими. Як не намагався підпливти до берега, його весь час відносило назад. Він почав втрачати сили, щодуху кричати, але нічого не допомагало, і Андрійко вирішив, що вже тоне. Так, це було гостре відчуття. І якби поряд не виявилось дорослих, можливо, він би й справді потонув. На щастя, все закінчилось добре, його виловили і віднесли на берег. Навіть не довелося робити штучне дихання. Цього разу він відбувся лише легким переляком (*С. Руденко, А. Руденко*).

Комунікативний практикум

IV. Чому люди ризикують своїм життям? Чи виправданий такий ризик? Подискутуйте з однолітками і дайте оцінку вчинкові героя роману Сергія та Андрія Руденків. Пригадайте назву твору.

Пунктуаційний практикум

180. І. Складіть і запишіть складнопідрядні речення, у яких зв'язок підрядних частин із головними здійснювався б за допомогою сполучників *якщо, якби, раз, аби, коли б*.

ІІ. Визначте вид підрядної частини, накресліть схеми складених вами речень, поясніть пунктуацію.

181. І. Об'єднайтесь у пари, складіть і запишіть речення за поданими схемами. Перевірте одне одного.

За якої умови?

1. [...], (якби ...).

За якої умови?

3. [Коли б ...], (... то...).

За якої умови?

2. [Аби ...], (...).

За якої умови?

4. [...], (раз ...).

ІІ. Підкресліть граматичні основи та поясніть розділові знаки в реченнях.

Комунікативний практикум

 182. Уявіть себе вчителем української мови. Яку схему для вивчення складнопідрядних речень із підрядними частинами умови ви запропонували б учням? Накресліть її.

Мудрість народу

 183. Складіть усну розповідь про складнопідрядні речення з підрядними частинами умови, увівши до неї прислів'я, приказки, що відтворюють структуру складного речення з підрядною частиною умови.

Культура мовлення

184. І. Прочитайте, відредагуйте речення, аргументувавши свою думку. Запишіть виправлений варіант.

1. У Бухаресті завершився чемпіонат по художній гімнастиці. 2. Зустрічаємось завтра без чверті десять. 3. По самим скромним підрахункам пожежа завдала збитків на 2 млрд грн. 4. Я дуже хвилююся про брата. 5. По закінченні школи я вступатиму в університет. 6. Нарада по цьому питанню почнеться в десять годин. 7. У скількох діях ця вистава? 8. По неувважності ти робиш багато помилок. 9. Я хочу до вас звернутися по приватній справі, щоб ви мені допомогли.

ІІ. Доберіть вислови, у яких вживаються прийменники *по* та *за* й запишіть їх відповідно до норм граматики та культури мовлення.

 ІІІ. Два останні прості речення трансформуйте у складнопідрядні з підрядними частинами умови, використовуючи сполучник *якби*.

Прочитайте і запам'ятайте

Складнопідрядні обставинні речення з підрядними частинами умови — це такі складнопідрядні речення, підрядна частина яких виражає реальну чи ірреальну (можливу, припустиму) умову, за якої відбувається чи могла б відбутися дія головної частини. Такі підрядні частини відповідають на питання *за якої умови?*

Серед складнопідрядних речень з підрядними умовними частинами розрізняють два підвиди:

1) складнопідрядні речення з реальною умовою, у яких підрядні частини приєднуються до головної за допомогою сполучників *якщо, коли, як*, іноді — *раз*. Наприклад: *Якщо в лісі багато грибів, буде сувора зима* (Нар. творчість);

2) складнопідрядні речення з ірреальною, тобто з можливою або припустимою, умовою, в яких для приєднання частин використовуються сполучники *коли б, якби*, зрідка — *аби*. Наприклад: *Якби я турбувався лиш про себе, вже онімів давно б від самоти* (Д. Павличко).

185. І. Прочитайте речення. З'ясуйте вид підрядних у них. Укажіть, якими засобами зв'язку сполучаються їхні частини.

1. Як не буде птахів, то й людське серце стане черствим (М. Стельмах). 2. В повіті вже, видно, щось почули, раз дозори вже порозсилали в усі кінці (О. Гончар). 3. Тебе я слухала б довіку, куме мій, аби б хотів співати (Л. Глібов).

ІІ. Скориставшись алгоритмом на с. 111 та поданим зразком, зробіть синтаксичний розбір речень.

Зразок письмового розбору

Якби ви з нами подружили, багато б дечому навчилися (Т. Шевченко).

Реч. розпов., неокличне, складне; складнопідр. з підр. умо-
ви; 2 грамат. осн.: *навчилися і ви подружили*. Склад. з 2 част.:
І — підр., ІІ — головна; сполучн. *якби*; відпов. на пит. *за*
якої умови?, вираж. реальну умову.

За якої умови?

(якби ...), [].

Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаються складнопідрядними з підрядними частинами умови?

2. Укажіть, які існують відношення між головними та підрядними частинами в реченнях із підрядними умови. Наведіть приклади.

3. Назвіть засоби зв'язку між частинами складнопідрядних речень з підрядними умови. Наведіть приклади.

4. Як можуть розташовуватися підрядні частини відносно головних у складнопідрядних реченнях з підрядними частинами умови? Наведіть приклади.

5. На які підвиди поділяються підрядні частини умови?

6. Що виражають підрядні частини з реальною умовою? Наведіть приклади.

7. Що виражають підрядні частини з ірреальною умовою? Наведіть приклади.

§ 18. Складнопідрядні речення з підрядними частинами наслідку й допущу

Приїжджайте частіше додому,
Щоб не мучила совість по тому,
Ні грошей не привозьте, ні слави —
Будьте з рідними ніжні й ласкаві.

М. Луків

Слово-гиво

186. І. Прочитайте і з'ясуйте, до якого стилю належить текст.

Аргументуйте свою думку. Який абзац тексту проілюстровано репродукцією картини Марини Соченко (див. с. 148)?

ІІ. Якими моральними якостями можна характеризувати людину, що любить, поважає і турбується про своїх батьків? Наведіть приклади турботи про батьків та любові до них із власного життєвого досвіду.

ДРЕВО МАТЕРИНСЬКОЇ ЛЮБОВІ

Складнопідрядні речення з підрядними частинами наслідку й допущу

Росте дерево материнської любові, корінням усе щедріше рідниться з землею й дає силу дітям, а кроною молиться до неба й дарує дітям світло. І хоч діти самі вже немолоді, а у вітті маминого дерева вони маленькі. Бо для матерів ми завжди діти. І має те дерево чарівну дивовину. Воно буває вічною зеленню, так що на ньому не зів'яне жоден листочок. Бо любов материнська — як ангел-хранитель цілого роду. І навіть із сивої вічності бачить мама своїх дітей, онуків, береже їх у саяливному дереві любові.

А із сонячного материнського німба являється нам дитинство, як найкращий у світі кольоровий сон. І впливає із

М. Соченко. Колискова

золотистих серпанків мамина усмішка, і слово ревної молитви стоїть на колінах перед образами; і сестриця-пісня на крилах високого голосу літає під білою стелею хати, і мають крилами вишивані рушники зі стін, як райські птахи; і великодня паска сяє на маминих руках, як сонце, і вишня притулилася до вікна та заглядає в шибку кожним листочком, ніби зійшла з небес, щоб на землі берегти отчу хату (За Я. Гояном).

*ангел-хранитель
сестриця-пісня*

III. Виділіть у тексті складні речення. Серед них укажіть речення, у яких підрядна частина означає: а) умову, всупереч якій відбувається дія в головній; б) результат дії або наслідок, що впливає з головної. Запишіть ці речення, підкресліть у них граматичні основи, з'ясуйте засоби зв'язку між головними та підрядними частинами і назвіть їх вид (див. с. 151).

IV. З'ясуйте лексичне значення слів, що в рамці. Обґрунтуйте їх написання.

Мовознавче дослідження

187. І. Накресліть таблицю в зошиті. Скориставшись теоретичним матеріалом на с. 151—152, заповніть її.

Складнопідрядні речення з підрядними частинами наслідку й допущу

Вид підрядної частини	На які питання відповідає	Засоби зв'язку	Приклади
			<i>Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, так що видно багато неба (Леся Українка).</i>
			<i>Але незважаючи на ті всі переживання, був я найщасливішою людиною у світі (Ю. Збанацький)</i>

II. Складіть і запишіть по 2 речення того самого виду.

Мовознавче дослідження

188. I. Прочитайте теоретичний матеріал на с. 151 і накресліть схему, в якій би ви показали, що означають підрядні частини допущу та наслідку.

➡ II. До схеми виписіть приклади речень із підручників з фізики, хімії, географії, біології. Підкресліть граматичні основи речень, вкажіть засоби зв'язку між частинами.

Із секретів синтаксису

Підрядна наслідкова частина пояснює всю головну частину речення, а не окремий її член: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський).*

189. I. Прочитайте і спишіть речення. З'ясуйте їх вид, свою думку аргументуйте (див. с. 151—152).

1. Сніг так блищав, що Дмитрик не міг на нього дивитися (М. Коцюбинський). 2. Бджола знаходить свій вулик, хоч би як далеко вона не залетіла (Ю. Збанацький). 3. У саду листя зашаруділо під ногами, і так гостро запахло осінню, аж голова дівчині закрутилася. 4. Хоч була рання весна, але надворі вже було гаряче. 5. І зараз же за блискавицею так ударило, аж хата завищала (З тв. Панаса Мирного). 6. Голос почувся несподівано, так що він не повірив і озирнувся (М. Коцюбинський). 7. Хоч бджолярські книжки меду не носять, та Левко вдарився в читання (О. Дмитренко). 8. І скільки не беруть живлющої водиці — немає дна в Езоповій криниці (М. Годованець). 9. Листя горобини з зеленого стало жовтим, так що його важко відрізнити від ягід (В. Гусицький).

II. Накресліть схеми речень.

190. I. Об'єднайтеся у пари і складіть речення за поданими схемами. Перевірте одне одного.

Незважаючи на що?

Незважаючи на що?

1. [...], (хоча ...).

2. (Незважаючи на те що ...), [].

3. [], (... так що аж ...).

4. [], (так що ...).

II. З'ясуйте, на що вказують підрядні частини в утворених вами реченнях, де вони розташовані відносно головної, та зверніть увагу на засоби зв'язку між ними.

Комунікативний практикум

III. Використовуючи складнопідрядні речення з підрядними частинами допусту та наслідку, складіть і запишіть діалог на тему «Вчитися на людину треба все життя» (В. Сухомлинський).

191. I. Із двох простих речень утворіть складне з підрядною частиною допусту і запишіть.

1. Роса не висохла. Сонце піднялося високо. 2. Сади ще не зацвіли. На пагорбах уже зеленіла трава. 3. У південних краях у такий порі ще бувають похолодання. Весна наступала широко і впевнено. 4. З дерев спадало листя. Дні стояли ще теплі. 5. Небо було похмуре. Дощ давно вже перестав.

II. Підкресліть граматичні основи, вкажіть засоби зв'язку між головною та залежними частинами, накресліть схеми утворених речень.

Із секретів синтаксису

Сполучники *дарма що, незважаючи на те що* можуть розподілятися між головною і підрядною частинами: в підрядній залишається сполучник *що*.

Допустові сполучники іноді ускладнюються часткою *б (би)*: *Хоч би й хто захотів мені повірити, навряд чи зважиться* (І. Цюпа).

Антисуржик

192. I. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність. Поміркуйте, чим спричинені помилки в лівому стовпчику.

Підніміть руку (під час відповіді)

Не дивлячись на несприятливі умови

Піднесіть руку

Підніміть руку (під час гімнастичних вправ)

Незважаючи на несприятливі умови

Не дивлячись собі під ноги

Квартира з усіма зручностями
Вносити вклад
Дякуючи допомозі
В кінці кінців

Квартира з усіма вигодами
Робити внесок
Завдяки допомозі
Зрештою, врешті-решт

II. Складіть і запишіть 2—3 складні речення з підрядними частинами допусту та наслідку. Накресліть їх схеми.

Культура мовлення

193. I. Прочитайте й відредагуйте речення, виправивши помилки у вживанні виділених слів.

1. У брудних пом'ятих **шатах** він ішов вулицею міста. 2. До мене сьогодні мають **прибути** гості зі Львова. 3. Ми **відзначили**, що відра стояли неповні. 4. Пісня була гарна, але не підходила до **амплуа** співака. 5. Наша подорож пройшла на **високім рівні**. 6. В Індії **водиться** рослина калір-канда.

II. Поширте речення підрядними допустовими частинами й зробіть синтаксичний розбір їх (див. алгоритм на с. 111 та зразок розбору на с. 152).

Прочитайте і запам'ятайте

Складнопідрядні речення з підрядними частинами допусту — це такі речення, в яких підрядна частина означає умову, що висловлюється в головній частині, і відповідає на питання *не з в а ж а ю ч и н а щ о?* Наприклад: *Хоч слів тих ніхто на щиті не носив, та в серці носив до загину (Леся Українка).*

Підрядна частина речень цього виду може займати будь-яке місце стосовно головної. Вона може поєднуватися з нею за допомогою сполучників *хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, незважаючи на те що*.

Зі сполучниками *хоч (хоча), хай (нехай)* у головній частині можуть співвідноситися сурядні сполучники *але, та, проте, однак*, якщо підрядна частина стоїть перед головною: *Хоч і кров проливали, але волю дістали (І. Франко).*

Складнопідрядні речення з підрядними частинами наслідку — це такі речення, в яких підрядна частина вказує на результат або наслідок дії, що впливає з головної. Наприклад: *Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний край (М. Стельмах).*

Між головною та підрядною частинами речень цього виду існує певна взаємозалежність, зумовлена з м і с т о м: якщо підрядна частина означає наслідок, що впливає із головної, то зміст головної є причиною того, про що розповідається у підрядній: *Косарі затягли пісню, так що аж луна пішла над ставом (І. Нечуй-Левицький).*

Підрядна частина поєднується з головною сполучником *так що*, який може ускладнюватися частками (*так що аж, так що й*), але не має співвідносного слова в головній частині: *Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним* (М. Коцюбинський). Частки підкреслюють наслідок, підсилюючи експресію вислову.

Мудрість народна

194. І. Доберіть і запишіть по 3 прислів'я, які за будовою були б складнопідрядними реченнями з підрядними частинами допусту або наслідку. II. Скориставшись алгоритмом на с. 111 та поданим зразком, зробіть синтаксичний розбір двох записаних вами речень.

Зразок письмового розбору

Хутір ховався серед дерев, так що влітку іншу хатку даремно очима шукатимеш (М. Трублаїні).

Реч. розпов., неокличне, складне; складнопідр. з підр. наслідку; 2 грамат. осн.: *хутір ховався* і *шукатимеш*. Склад. з 2 част.: I — головна, II — підр.; сполучник *так що*; питання до неї поставити не можна, вказує на наслідок.

[...], (так що ...).

Пунктуаційний практикум

195. І. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Прокоментуйте їх.

Смужка зеленої плавні на тім боці лиману щохвилини ближчала так що до снідання козаки прибули вже до другого берега. Трохи відпочивши, в'їхали в річку Підпільню. Тут на гребки сів Іван, Демко ж почав снідати.

З-за гіллястих верб та яворів що росли берегами уже вийшло червоне сонце розмальовуючи Підпільню дивовижними кольорами. Плавня вже давно прокинулася. Хоч легкокриле птаство завело свої веселі пісні проте козаки не дуже до тих пісень прислухалися, не дуже й до краси плавні придивлялися. Усе те було їм давно відоме. Очі їхні з напруженням придивлялися в той бік де була Запорозька Січ. По Підпільній доводилося гребти проти води. Човен посувався повагом так що Демко та Іван, гребучи по черзі, у човні й пообідали (За А. Кащенком).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох складнопідрядних речень із тексту.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які речення називаються складнопідрядними з підрядними частинами наслідку? допусту?

2. Що означають підрядні частини наслідку? допусту? Наведіть приклади.

3. Назвіть засоби зв'язку між частинами складнопідрядних речень з підрядними частинами наслідку, допусту. Наведіть приклади.

4. Яка взаємозалежність між головною та підрядною частинами в складнопідрядних реченнях із підрядними частинами наслідку?

5. Яку стилістичну роль відіграють частки при сполучнику *так що* в підрядних частинах наслідку?

Зв'язне мовлення

Контрольний твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему

Пізнай себе і світ

196. І. Прочитайте текст уголос. Визначте його тему, основну думку. Пригадайте особливості публіцистичного стилю. З'ясуйте, яким стилем і типом мовлення скористався автор під час написання тексту. Свою думку аргументуйте. Доберіть варіанти заголовків, які б розкривали зміст тексту.

НАЙВАЖЧЕ — ТВОРИТИ САМОГО СЕБЕ

Чи часто ми ставимо собі запитання: «Хто я? Який я?» Ми вміємо догоджати собі, дбати про себе. Але чи вміємо творити себе? Я повністю погоджуюся з тим, що творити себе — найважче, бо з тією людиною, яку ти в собі виховаєш, тобі доведеться співіснувати все життя.

Багато рис характеру ми отримуємо від народження. Але бути людиною — не означає тільки народитися, нею треба стати, тому протягом усього життя ми творимо своє власне «я». Робити це, звісно, нелегко. Віктор Гюго писав: «Не той великий, хто багато знає, а той, хто знає самого себе».

Займатися самовихованням треба з дитинства. Безперечно, передусім нам треба прислухатися до думки батьків, учителів, старших, тих, у кого є певний життєвий досвід. Але це не означає, що ми не можемо мати своєї точки зору. У кожної людини — свої переконання. Однак пам'ятаймо, що краса людини виявляється у вірності благородним, великодушним, чистим поглядам на життя. Власне, самовиховання полягає у формуванні в собі сили волі, відповідальності за свої вчинки. За словами Бісмарка, велика людина не та, що вміє керувати іншими, а та, що вміє володіти собою. Як на мене, самовиховання полягає в тому, щоби всіляко придушувати в собі тваринні інстинкти, тобто потяги, які не керуються розумом.

*самовиховання
багаторічний
великодушний*

Створювати самих себе допомагають не лише люди, які нас оточують, а й герої художньої літератури. Треба вміти добирати літературу і читати вдумливо, беручи для себе все найкраще.

Звісно, творити самого себе — нелегка справа, проте, якщо взятися за це з чистою душею та найкращими пориваннями, то можете бути впевненими: з вас вийде хороша людина. Григор Тютюнник зазначав: «Найвища наука життя — мудрість, а найвища мудрість — бути добрим». Робити добро треба, бо людина, яка не відчуває приязні до інших, руйнує себе як особистість. На злі далеко не заїдеш. І якщо з юних літ не навчитися тамувати в собі роздратування, недовіру й злість, душа людська обростає ненавистю, поїдає саму себе.

Отже, кожного дня ми повинні тверезо й реалістично оцінювати свої переваги та вади, прагнути сформувати в собі кращі якості. А ще пам'ятати: кожен особисто відповідає перед Богом і людьми за свої вчинки. Створити самого себе ми можемо лише завдяки багаторічній і копіткій праці над собою.

Тож творімо себе щодня й повсякчас! (За О. Бондар).

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Як ви розумієте зміст поняття *самовиховання*?
2. З якою метою треба займатися самовихованням?
3. Яке ваше ставлення до нього?
4. Як можна самовдосконалюватися? Наведіть приклади думок із тексту.
5. Пригадайте крилаті вислови з народної творчості, афоризми про виховання різних рис характеру, запишіть їх.
6. З'ясуйте значення слова *мораль*, уведіть його в речення (див. словник наприкінці підручника).
7. Доберіть синоніми до слів *геніальний*, *бачення світу*, *прагнути*, *здобути*, уведіть їх у словосполучення та з'ясуйте їх вид за вираженням головного слова.
8. Складіть і запишіть речення зі словами та словосполученнями *замислитись над*, *наслідки*, *достойнства*, *причина*, *погоджуюся з думкою*, *бути вдячним*, *заохочувати*, *розуміти*, *орієнтація*, *взаємини* та визначте їх види за будовою. Поясніть розділові знаки.
9. З'ясуйте значення висловів *різнобічна діяльність*, *осягнути себе*, *гуманізація суспільства* (скористайтесь тлумачним словником наприкінці підручника).
10. Назвіть орфограми у словах, поданих у рамці на с. 153, та поясніть їх написання.

III. Що ви знаєте про діячів, слова яких цитуються в тексті? Доберіть стислу інформацію про них (можна звернутися на сайт Інтернету www.wikipedia.org).

197. Уявіть, що ви ведучий програми місцевого телебачення і готуете-ся до прямого ефіру на тему «Самовиховання й самовдосконалення особистості». Складіть 3—4 запитання до можливих учасників передачі.

Слово-диво

198. І. Прочитайте текст і доведіть, що він морально-етичного спрямування та має всі ознаки публіцистичного стилю. Доберіть до нього заголовок.

Добро і зло — проблеми філософські, і вони завжди поруч. І між цими поняттями — непримиренна боротьба.

Художники слова не можуть спокійно проходити повз жорстокість і підлість, лицемірство та зраду, що символізують зло. Гаслом життя вони обирають правду, сміливість, чесність, шанобливість, людяність як складники добра. Їх турбує духовне здоров'я української нації, і тому так актуально звучать слова Ліни Костенко: «Які слова страхітливі — дволикість, дворушництво, двозначність, двоєдушність!»

Боротьбу добра і зла відтворено в багатьох творах українських прозаїків та поетів: «Я (Романтика)» Миколи Хвильового, «Вершники» Юрія Яновського, «Марія» Уласа Самчука, «Місто» Валер'яна Підмогильного, «Тигролови» та «Сад Гетсиманський» Івана Багряного, творах Михайла Стельмаха, Олеса Гончара, Олександра Довженка та інших.

Найбільше зло для українського народу — голодомори та знищення української інтелігенції. Пригадаймо, як Іван Багряний у романі «Тигролови» переймається тим, що і тайга, і люди, і події — все позначене тавром епохи. Та поряд зі злом у романі має місце й проблема добра. Колишній в'язень, утікач з ешелону смерті, Григорій Многогрішний виходить переможцем у двобої з силами тоталітарного зла.

Проблема добра і зла споконвічна. І тому не дивно те, що вона знаходить широке віддзеркалення в українській літературі, бо є однією з найважливіших морально-етичних проблем (За В. Рупею, Л. Нечволод).

II. Складіть план до тексту й усно перекажіть його.

199. І. За поданим початком усно продовжіть розповідь у публіцистичному стилі на морально-етичну тему (див. таблицю та пам'ятку на с. 156).

Матері... Вони все життя дивляться нам услід, вирядивши в люди. Бажають щастя та добра. А ще — духовних злетів, бо й в останню хвилину думають про те, щоб діти жили гідно серед людей і творили добро на своїй землі...

II. Напишіть замітку до журналу на тему «День матері для українців».

Підстилі та жанри публіцистичного стилю

Підстилі	Жанри
Стиль масової інформації	газетні та журнальні статті, нариси, виступи по радіо, на телебаченні
Художньо-публіцистичний	художньо-публіцистичні нариси, памфлети, фейлетони, есе (короткі нариси)
Науково-публіцистичний	літературно-критичні статті, огляди

Пам'ятка

Як писати твір у публіцистичному стилі

1. Обираючи жанр твору, пригадайте особливості публіцистичного стилю. Можливо, це буде газетна або журнальна стаття.

2. У таких творах можна писати про: а) стан природного середовища; б) ставлення людини до багатств природи; в) цікаві випадки, повчальні для інших; г) розмірковування: ким бути і яким бути; ґ) те, у чому щастя людини; д) те, що таке вихованість тощо.

3. Оскільки твір морально-етичного спрямування, то пам'ятайте, що в ньому мають переважати роздуми із уведенням описів та розповідей. Виділіть у тексті вступ, тези й висновки як складові твору на морально-етичну тему.

4. Для аргументації своїх думок посилайтеся на висловлювання відомих людей суспільства.

5. У морально-етичних творах необхідно використовувати яскраві приклади з реального життя, крилаті вислови, прислів'я, приказки для емоційності сприйняття.

6. Висловлюйте власну позицію, а не загальноприйняту, час від часу стверджуючи, що це ваша власна думка.

7. Уникайте нагромадження штампів (*в цьому плані, має велике значення, варто зазначити*).

8. Дотримуйтеся вимог щодо публіцистичного стилю: логічність, послідовність викладу, докладність, що базується на фактах, чіткість.

9. Запишіть на чернетці кілька головних думок, складіть план твору.

Комунікативний практикум

200. Скориставшись пам'яткою, напишіть твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему.

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ

У складнопідрядному реченні може бути **кілька підрядних частин**. За смисловими і граматичними зв'язками між підрядними частинами багатокомпонентні складнопідрядні речення бувають різних видів: з однорідною супідрядністю, з неоднорідною супідрядністю, з послідовною підрядністю, з супідрядністю та послідовною підрядністю.

Опрацювавши цю інформацію, ви **зможете** правильно **визначати** головну й підрядні частини речення, правильно їх інтонувати, **використовувати** їхні виражальні можливості в текстах різних стилів; **навчитися конструювати** складнопідрядні речення з різними видами зв'язку, **обґрунтовувати** розділові знаки в них.

§ 19. Складнопідрядне речення з кількома підрядними частинами

Чи все ж те розумом збагнути,
Що дасться серцеві відчути?

М. Вороний

Видатні українці

➡ 201. І. Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте, до якого стилю він належить. Чи розкриває заголовок основну думку тексту? Відповідь аргументуйте. Назвіть відомі вам твори Михайла Коцюбинського.

ЗАЧАРОВАНИЙ КРАСОЮ

Складнопідрядне речення з кількома підрядними частинами

Він любив сонце. Сонце і море. Цю незвичайну симфонію барв і звуків. Не раз називав себе «сонцепоклонником». «Я дуже щасливий,— писав він,— що зустрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?»

Не менше його вражала і краса моря, коло якого він бачив себе на скелі, високого і стрункого, лагідно усміхненого, коли під ногами бурхало море. Білі хвилі клекотали, немов у кратері вулкана, шалено наскакували на берег. Не встигав схилити один велетенський вал, як налітав новий, ще могутніший. І відразу ж — глухий удар. Немов кано-

нада. Отак і життя Михайла Михайловича Коцюбинського — як море...

*незвичайний
не встигаєти*

Вінниця. Тут він народився. На берегах Бугу, серед розкішної зелені вінницьких садків, під блакитним небом Поділля, зігрітий трепетно-ніжною любов'ю матері, і зростав Михайлик... (За І. Семенчуком).

II. Випишіть із тексту виділене речення, позначте у ньому граматичні основи, назвіть кількість частин у ньому. З'ясуйте, як вони співвідносяться, якими засобами зв'язку поєднані. Накресліть схему речення та визначте його вид за характером зв'язку підрядних частин із головною та підрядних між собою (див. с. 160—162).

III. Обґрунтуйте написання слів, що в рамці.

Краса врятує світ

202. I. Розгляньте фотоілюстрацію. Об'єднайтесь у групи і підготуйте її художній опис, увівши до нього *складнопідрядні речення з кількома підрядними частинами*. Для зв'язку підрядних частин із головними використовуйте сполучники та сполучні слова. Найкращі речення запишіть.

Тут зустрілись літо і зима

Мовознавче дослідження

П. В одному із складнопідрядних речень з кількома підрядними частинами підкресліть граматичні основи. З'ясуйте, як пов'язані підрядні частини з головною або між собою, складіть схему та визначте вид речення за характером зв'язку підрядних частин і головної (див. с. 160—162).

Мовознавче дослідження

203. І. Прочитайте речення, визначте в них кількість частин, з'ясуйте, яка з них головна, як підрядні поєднуються з головною та між собою.

1. Я світ увесь сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю, бо рала промінні глибоко урізались в мою рілля (М. Драй-Хмара). 2. На випадкових аркушах паперу та в захлавлених книжечках поетова рука покрадьки записувала рядки, що стануть дорогими для цілого народу, що донесуть до нього крізь усі перепони віщі й вічні слова (О. Гончар). 3. Дмитро Іванович запропонував Репіну все, що потрібне було для цієї картини: книги з історії запорозьких козаків, свою колекцію зброї, жупани, чоботи, люльку, яку викопав у запорозькій могилі, навіть череп, знайдений на Чортомлицькій Січі (І. Шаповал). 4. Коли мені не дано крил міцних, щоб я змогла орлицею підбитись високо понад найвищі гори, то прагну я собі потоків сліз, гарячих сліз, нестриманих, раптових, що рвуться з глибини самого серця джерелами живої води (Леся Українка).

П. Накресліть схеми поданих речень і назвіть їх вид за характером зв'язку підрядних частин та головної й між підрядними частинами (див. с. 160—162).

Комунікативний практикум

204. І. Уявіть, що у школі готуються до зустрічі із «зіркою» кіно чи естради родом з вашого міста (села, області). Вам доручили підготувати матеріал до шкільної газети. Складіть перелік запитань. Спрогнозуйте відповіді «зірки», використовуючи *складнопідрядні речення з послідовною підрядністю*.

П. Накресліть схеми цих речень.

Культура мовлення

205. І. Слово *вищенаведений* має синоніми *вищевказаний*, *вищезначений*, *вищезгаданий*. З'ясуйте, з яким із синонімів можливе сполучення слова *організація*.

П. Складіть із цим словосполученням складнопідрядне речення з кількома підрядними частинами. Накресліть схему та визначте вид. Обґрунтуйте розділові знаки.

206. І. Розгляньте схему, прочитайте теоретичний матеріал і складіть розповідь про *види складнопідрядних речень за характером зв'язку підрядних частин* із головною, а також між собою.

ІІ. Доберіть приклади для ілюстрації розповіді.

 207. Гра «Хто швидше?». Об'єднайтесь у пари, складіть і запишіть речення за поданими схемами. З'ясуйте їх вид.

1. (хто ...), (хто ...), [той ... ім.], (котрим ...).

2. [], (бо...), (хто...).

3. [], (які...), (які...), (які...).

Слово-диво

208. І. Прочитайте і спишіть речення. З'ясуйте його вид за характером зв'язку підрядних частин із головною, накресліть схему.

Хто зрадив друга хоч би раз, тому вже нема довіри, хоч як би він не намагався себе виправдати (*Афоризм*).

ІІ. Доберіть кілька афоризмів на цю тему й запишіть.

 Прочитайте і запам'ятайте

Одне складнопідрядне речення може включати в себе кілька (дві і більше) підрядних частин різних типів. Серед таких речень виділяють **три види багатокomпонентних складнопідрядних речень**.

1. **Речення з послідовною підрядністю.** П о с л і д о в н а п і д р я д н і с т ь — це такий спосіб зв'язку між частинами

складного речення, коли перша з підрядних частин зв'язана з головною, друга з першою підрядною, третя з другою і т.д. Наприклад: *Часом зірветься стадо диких кіз¹, яким і не снилось², що над'їдуть такі створіння³, які їх виполошать з безпечного пасовиська⁴* (А. Чайків). Схематично речення має такий вигляд:

Яких? Що? Які?
 ↗ ↗ ↗
 [ім.], (яким ... дієсл.), (що ... ім.), (які ...).

У таких реченнях кожна з частин виступає головною відносно наступної підрядної. Тому перша підрядна частина, яка безпосередньо пов'язана з головною, називається підрядною частиною I ступеня, а наступні відповідно II, III ступенів.

2. Речення із супідрядністю. Супідрядність — це такий спосіб підпорядкування підрядних частин, коли вони відносяться до тої самої головної частини. Супідрядність буває:

1) **однорідною**, коли кілька підрядних частин одного виду відповідають на те саме питання і стосуються головної частини в цілому або якогось члена речення в ній: *По дорозі швидко вишикувалися заслони¹, щоб перепиняти молодих² і вимагати викупу³* (Ю. Яновський). Однорідні підрядні частини в таких реченнях можуть поєднуватися між собою сурядними сполучниками;

2) **неоднорідною**, коли різні за значенням підрядні частини залежать від головної в цілому або ж стосуються різних членів речення в ній: *Відколи пам'ятаю себе¹, я люблю вітряки, люблю посвистити їхніх крил, гудіння малинових жорен, і присвист, і зітхання ковша², коли він вбирає в себе зерно³* (М. Стельмах).

Є кілька видів неоднорідної супідрядності:

Вид	Характеристика речень
Різночленна	<p>Різновидові підрядні частини пояснюють різні члени речення в головній частині або якийсь член речення в ній і головну частину в цілому: <i>Коли ворота одчинено¹, машина робить кілька стрибків, вилітає повз мене на вигін і мчить з таким ревом², що кури та гуси не біжать з-попереду неї, а летять³...</i> (Григор Тютюнник).</p> <p style="text-align: center;">Коли? Яким? ↗ ↗ (коли ...), [... таким], (що ...).</p>

Вид	Характеристика речень
Одночленна	Різновидові підрядні частини відносяться до головної частини в цілому: <i>Розум¹, якщо навіть нехтуютъ ним², врешті завжди перемагає¹, бо жити без нього неможливо³ (А. Франс).</i> За якої умови? Чому? [, (якщо ...) ,], (бо ...).

3. Речення комбінованих типів підрядності.

Існує декілька способів поєднання різних типів підрядності:

- однорідна та неоднорідна супідрядність;
- послідовна підрядність та однорідна супідрядність;
- неоднорідна супідрядність та послідовна підрядність;
- однорідна супідрядність та послідовна підрядність.

Наприклад: *Тільки там¹, де плече торкалось плеча² або чулось ззаду тепле дихання³, люди напевне знали¹, що вони не самі⁴ (М. Коцюбинський)* — речення з однорідною та неоднорідною супідрядністю.

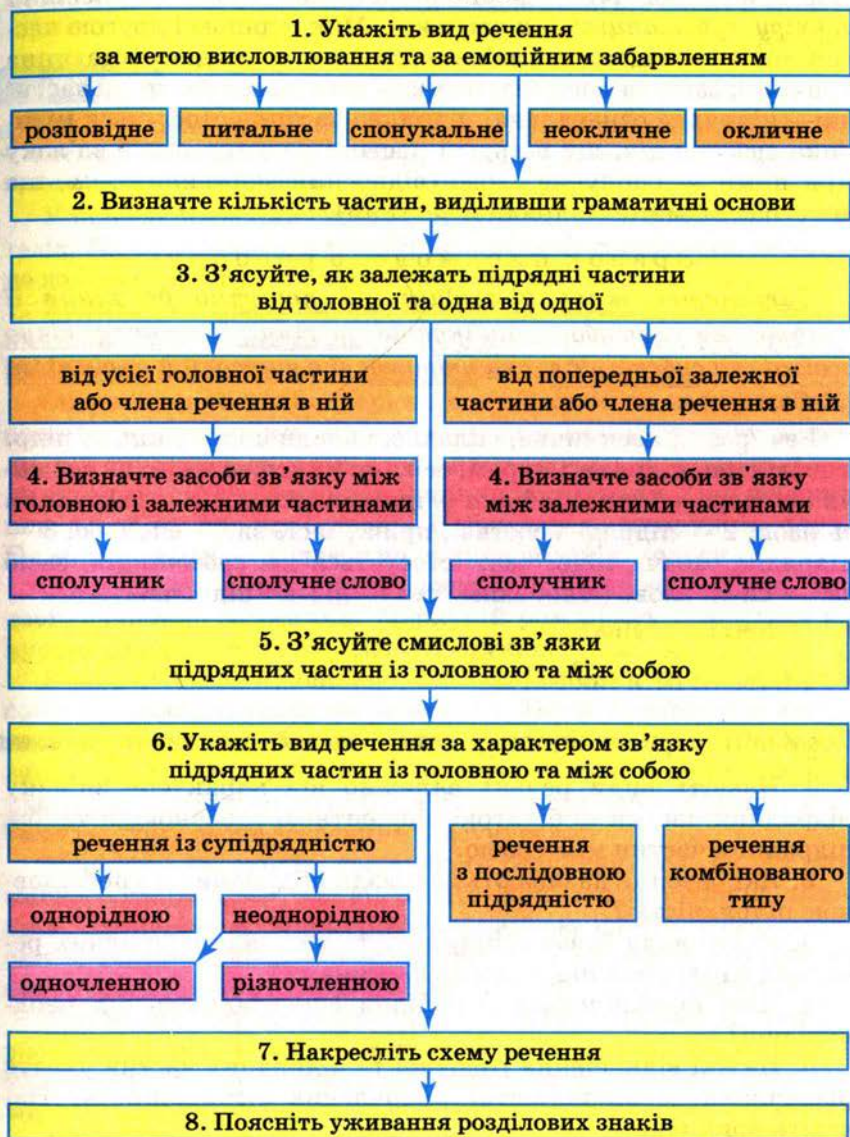
4. Речення зі спільною підрядною частиною при кількох головних. Наприклад: *Щоб радувати, просвітлювати душевний світ глядача й читача¹, треба нести просвітленість у своєму серці², треба правду життя підносити до рівня серця³, а серце нести високо⁴ (О. Довженко).*

209. І. Прочитайте речення і, скориставшись поданим алгоритмом, зробіть усний синтаксичний розбір їх.

1. Кажуть, що там, де побуваєш, лишається частка твого серця (О. Гончар). 2. У кожного з нас є той найдорожчий у світі берег, від якого починалась наша дорога в життя і куди ми не завжди повертаємось (І. Цюпа). 3. Старі загартовані козаки, що стояли на варті, хоч і зазнали тяжких тортур, усе ж нічого не виказали (І. Шаповал). 4. Ми щасливі і горді, що маємо дорогу спадщину наших визначних майстрів, художників слова, кращі зразки, неосяжне багатство національної мови, в яке треба проникати і яке треба вивчати і вдосконалювати (К. Гордієнко). 5. Коли довершено плоди, коли записано сліди опалим листям днів прожитих, — тоді виходиш за село і відблиск осені смутної тобі лягає на чоло (І. Жиленко).

II. Одне з речень запишіть і зробіть письмовий розбір.

АЛГОРИТМ
синтаксичного розбору складнопідрядного речення
з кількома підрядними

Зразок усного розбору

Дитинство живе в людині від початку до кінця її життєвого кола, бо це найкраща частина її центру, вічно оживаюча субстанція, яка утримує її в чистоті й оптимізмі (У. Самчук).

Речення розповідне, неокличне, складне, складнопідрядне з кількома підрядними частинами з послідовною підрядністю. Має три граматичні основи: *дитинство живе; це частина центру, субстанція; яка утримує*. Між першою і другою частинами існує підрядний зв'язок; друга — підрядна обставинна причини, засіб зв'язку між ними — сполучник *бо*; третя частина — підрядна означальна, підрядна частина стосується іменника *субстанція*, що в другій частині речення, засіб зв'язку між ними — сполучне слово (відносний займенник *яка*, що виступає підметом підрядної частини).

Зразок письмового розбору

Дитинство живе в людині від початку до кінця її життєвого кола, бо це найкраща частина її центру, вічно оживляюча субстанція, яка утримує її в чистоті й оптимізмі (У. Самчук).

Реч. розп., неокличне, складне; складнопідр. з кільк. підр. з послідовн. підрядн.; 3 грам. осн.: *дитинство живе, це частина центру, субстанція і яка утримує*; між 1 і 2 — підрядний зв'язок, 2 — підрядна обстав., прич., засіб зв. — спол. *бо*; 3 — підрядна означ., підр. част. стосується ім. *субстанція*, засіб зв. — спол. слово (відн. займ. *яка* — підмет підр. част.).

Чому? Яка?
[], (бо ... ім.), (яка ...).

Подумайте і дайте відповіді

1. Назвіть види речень залежно від характеру зв'язку підрядних частин із багатокомпонентною головною, а також підрядних частин між собою.

2. Які речення називаються складнопідрядними з послідовною підрядністю?

3. Якого виду буває супідрядність у складнопідрядних реченнях з кількома підрядними частинами?

4. Чим відрізняється однорідна супідрядність від неоднорідної?

5. На які відношення головної та підрядних частин указує різночленна супідрядність? одночленна супідрядність? Наведіть приклади.

6. Наведіть приклади комбінованої підрядності. Накресліть схеми таких речень.

7. Наведіть приклад речення зі спільною підрядною частиною при кількох головних.

§ 20. Розділові знаки у складнопідрядних реченнях

Для того, щоб удосконалити розум,
треба більше думати, ніж заучувати.

Декарт

Слово-гиво

 210. І. Уважно прочитайте уривок із детективної повісті Андрія Котюхи. Домисліть сюжет твору. З'ясуйте його стиль та жанр мовлення. Доберіть заголовок.

У підвалі Меркурій сподівався знайти Таню. Він оцінив фантазію Ткача — заховати полонянку в самому серці міста, де ніхто не додумається шукати хоча б через те, що все занадто просто.

Увійти до підвалу можна було знадвору. Меркурій глянув на годинник, зауважив, що часу в нього небагато, зняв годинник з руки й поклав на сидіння машини. Уперед!

Обережно прочинив двері підвалу, звідки на нього повіяло вологістю, пацюками. Прослизнувши в гідку темряву підвалу, він спустився сходами вниз, намагаючись не шуміти. Сходи скінчилися. Очі поступово звикли до темряви, і він побачив перед собою ще одні двері. Наблизився, напружив слух. Помилки немає — за дверима чулися чоловічі голоси.

Обережного дотику було досить, щоб переконатися, що двері зачинено зсередини. Меркурій розстібнув блискавку на куртці до половини і впевнено постукав.

Він розрахував правильно. Там, за дверима, замкнулися на совість, з одного удару не вивалити. Поки вибиватиме двері, хтось, що вони зроблять з полонянкою. Від простого стуку не чекають несподіванок. Ворог не стукає, вони й не подумують навіть, що прийшли по їхні душі, впевнені, що тут їх не шукатимуть. Тому засув зсередини відсунувся.

Меркурій налетів на двері. Вони розчахнулися, як від гарматного удару, і той, хто відчиняв, схопився за обличчя, завищав, як немовля. Меркурій блискавкою влетів досередини, світло тьмяної лампочки заважало після темряви, але бачити супротивників йому зараз не обов'язково — він їх відчував.

Тіні метнулися до нього від стіни. Кинувся уперед, крик, — збоку ще хтось, поворот на підборі, нога летить назустріч — удар, знову поворот — нога відкидає когось у кут, відхід, поворот, блок, ще один, стрибок до стіни, так, щоб бачити всіх...

Можна роззирнутися. З чотирьох на щось здатні хіба що двоє, але револьвер, націлений у їхній бік та репутація Меркурія не надихають на активні дії. Таня сидить у темному кутку, спиною до вогкої стіни.

— Стій на місці, — звелів Меркурій хлопцям. — Ти, рудий, відай їй куртку. Бігом, я сказав!

Шкірянка впала до Таниних ніг.

— Одягайся й виходь! — цей наказ стосувався Тані.— Машина за рогом. Сідай і чекай, я вийду слідом за тобою. Ворущися!

Її рухи були дещо загальмовані, та все ж таки натягла куртку, наглухо її застігнула й, обійшовши Меркурія зі спини, вибігла з підвалу.

— Привіт Завгоспові від мене,— Меркурій крутнувся на підборах і вибіг за двері. Часу практично не лишалося — він боявся, що натрапить на легіонерів Ткача, які будуть намагатися перевезти полонянку в інше місце, тому поспішав... (За А. Кокотюхою).

II. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення, зробіть їх синтаксичний розбір та поясніть уживання *розділових знаків* у них (див. с. 168—169).

III. З'ясуйте орфограми у словах, що в рамці.

несподіванка
необхідність
немовля

Комунікативний практикум

 IV. Складіть усну розповідь про один із відомих вам детективний художній твір, назвіть його автора.

Пунктуаційний практикум

211. I. Спишіть текст, ставлячи пропущені розділові знаки, поясніть їх уживання (див. с. 168—169).

Коли ми народилися на світ, все це вже було. І до нас перевисали над землею райдуги. І випадав перший сніг. І довірливі ластівки ліпили гнізда під стріхами людських осель. Усе вже було, і ще буде і горобині ночі, коли, сполохані вітром, засліплені блискавками, не можуть заснути птахи, і легкі веселі літні дощі, і дощі сумні, коли вже й не віриться, що там, за сивою запоною хмар, є сонце і несподіваність весни, і невідворотність осені, і смак води з глибокої криниці, і працюватість бджоли, і білий цвіт латаття на нерухомому плесі малого озера, коли хочеться жити.

Природа — це гармонія, рівновага. Ми люди, звикли думати, що все у природі відбувається само собою, під дією отої непереможної потреби жити, рухатись, цвісти, співати, залишати нащадків. Нам, принаймні більшості з нас, не треба нагадувати про те, що без усього цього ми не змогли б жити. О ми добре розуміємо, що всі блага цивілізації не заступають того, що ми називаємо одним словом — *природа*. Ми глибоко вдячні їй за її щедроти. Але чи замислюється кожний із нас над тим, що і вона, природа, незалежна, торжествуюча і всемогутня, також потребує нашої доброти? Чи розуміємо, що беручи, ми, люди, мусимо і віддавати, коли не хочемо жити в убогому світі, позбавленому звуків і барв? (За В. Маняком).

II. Визначте в тексті складнопідрядні речення, складіть їх схеми та визначте види підрядних частин.

Комунікативний практикум

III. Використовуючи складнопідрядні речення різних видів, напишіть невеликий твір у публіцистичному стилі на тему «Хто про землю дбає, тому вона добро повертає». Обґрунтуйте вживання розділових знаків у творі.

Пунктограма

Кома в складнопідрядному реченні

Вийшов на долину, де з кожної скелі, з кожного каменя журкотіло світло (В. Свідзинський).

Пунктуаційний практикум

212. I. Утворіть складнопідрядні речення і запишіть їх, правильно розставляючи розділові знаки (див. с. 168—169).

1. Не раніше ніж ... 2. Калина так хизується красою ... 3. Невідомо звідки визирнула тінь ... 4. Радість усіх обійме так що ... 5. Ніхто не знає ... коли ... коли ... 6. ... якщо прийде щастя і заспівають солов'ї. 7. У той час як ... кілька квіток ще цвіло. 8. Розкажи ... 9. А жита шелестіли тихо... незважаючи на те що ... 10. Скільки треба ... щоб ... і прийшла ... 11. Коли ... коли ... коли ... завершу труд свій. 12. Подібно до того як ... ми й ...

II. Накресліть схеми утворених речень та визначте їх вид.

Із секретів синтаксису

Якщо підрядна частина складнопідрядного речення стоїть перед головною, приєднуючись до неї складеним сполучником, то він комою не відділяється: *В міру того як він голодніє і слабіє від втоми, його думки робляться ще сумніші (І. Франко).*

У зворотах *не хто інший, як; не що інше, як* частина із сполучником *як* відділяється комами: *Це було не що інше, як відоме озеро.*

Комунікативний практикум

213. I. Уявіть, що в класі дискутують на тему «Чи варто читати детективну літературу?». Використовуючи складнопідрядні речення різних видів, висловіть власну думку і запишіть її.

II. З'ясуйте пунктограми у складеному вами тексті.

214. І. Відредагуйте прості речення з паронімами.

1. Хотілось знайти в лісі місцину, освічену сонцем. 2. Третє тисячоліття потребує освітлених людей.

ІІ. Використовуючи одне з відредагованих речень у ролі головної частини, доповніть його підрядними частинами різних видів. Поясніть уживання розділових знаків у цих реченнях.

Прочитайте і запам'ятайте

1. У складнопідрядних реченнях підрядна частина завжди відокремлюється від головної **комами**: *Як будеш, земле, ти щасливою, то буду в щасті жити і я* (М. Сингаївський); *Ластівки літають, бо літається* (М. Рильський).

Кома не ставиться:

1) у словосполученнях зі словами *більш ніж, менш ніж, не раніше ніж, не пізніше ніж*: *Літературному дослідникові, не менш ніж поетові, потрібна любов до того, що він вибрав за об'єкт власної творчості* (О. Гончар);

2) перед підрядною частиною, що стоїть після головної і складається тільки з одного відносного слова або словосполучення: *Тяжко, важко нудить світом, не знаючи за що* (Т. Шевченко).

2. **П р и з б і г о в і** двох сполучників чи сполучних слів **кома між ними не ставиться**:

1) якщо в підрядній частині речення є співвідносні слова *то, так*: *Скирта вже потемніла від негоди, і коли станеш брати солом, то вона дихне тобі в обличчя пахощами осені* (Є. Гуцало);

2) якщо перший сполучник протиставний (*а, але, однак*): *Літо збігло, але коли було сонячно, вони ходили на річку*.

3. Якщо підрядна частина речення приєднується до головної складеним сполучником типу *тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, внаслідок того що*, то кома ставиться або перед усім сполучником, або в середині його, але **лише один раз**. Місце коми визначається змістом речення. Порівняйте: *Калюжний кладе мені руки на голову, так що шапка наповзає аж на очі* (Григор Тютюнник). — *Калюжний кладе мені руки на голову так, що шапка наповзає аж на очі*.

4. Якщо підрядні частини речення приєднуються до головних за допомогою складених сполучників *в той час як, перш ніж, лише коли, тоді як, тимчасом як, навіть якщо*, то кома ставиться лише перед сполучником: *Навчися сам, перш ніж навчати інших* (Нар. творчість).

5. Кома ставиться між однорідними реченнями, не з'єднаними сурядними сполучниками: *Ніхто не знає, де вони зимують зиму, де ховаються від лютих буранів* (О. Гончар).

6. Якщо однорідні підрядні частини з'єднані не повторюваними єднальними і розділовими сполучниками, то кома не ставиться: *Колисав мою колиску звук підгірської трембіти, що від неї зорі меркнуть і росою плачуть квіти* (Б. Лепкий).

7. Кома ставиться між однорідними підрядними частинами, з'єднаними повторюваними сурядними сполучниками: *Було цим потиском сказано Богданові все: і яка рада за нього Таня, і як ним гордиться, і як ждатиме його* (О. Гончар).

8. Якщо сполучник сурядності приєднує одну з підрядних частин у багатокомпонентному складнопідрядному реченні, то кома перед ним не ставиться: *Скільки тої праці треба докласти, довготерпеливої, мудрої і зовні такої буденної, щоб виплекати посіяне, щоб викрасувалась нива колосом і щоб сталося оте одвічне диво творення* (О. Гончар).

9. Крапка з комою може ставитися між поширеними підрядними частинами, що не з'єднані сполучниками сурядності: *Ніхто без подиву не міг глянути на ті волошкові очі, що так незвично зоріли на засмаглім виду; на ті брови, що дивовижно нерівно розлітались на скроні; на ті ямки, які так собі дихали, що неодмінно викликали чийсь добрий усміх чи зітхання* (М. Стельмах).

10. Кома і тире між підрядною та головною частинами складнопідрядного речення ставиться тоді, коли підрядна частина стоїть перед головною для інтонаційного та смислового виділення: *Чи тільки терни на шляху знайду, чи до мети я повної дійду, чи без пори скінчу той шлях тернистий,— бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах* (Лєся Українка).

11. Двокрапка ставиться тоді, коли підрядна з'ясувальна частина відноситься до слова в головному реченні, яке вимагає роз'яснення: *Ідуть дівчата в поле жати та, знай, співають ідучи: як проводжала сина мати, як бивсь татарин уночі* (Т. Шевченко).

Мудрість народна

215. І. Прочитайте приказки, з'ясуйте їх значення та доберіть синонімічні вислови.

Меле як з гарячки, встряла як середа в тиждень, розуміється як теля на пирогах, вискочив як дурень з маслом на сонце, жвавий як рак на греблі.

II. Уведіть подані приказки у складнопідрядні речення і запишіть, правильно розставляючи розділові знаки.

216. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обгрунтуйте їх.

1. Де знайти таку тишу щоб почути як б'ється серце землі (Д. Чередниченко). 2. Добре було б коли б саме тепер хтось заглянув до нас у гості чи хоча б мама почала співати (М. Стельмах). 3. Соломія міркувала що коли брати ліворуч плавні мусять швидко скінчитися... (За М. Коцюбинським). 4. Зустрівся з ним та не сказав із ким. 5. Хто волю хоче вбити сам загине (Нар. творчість). 6. Будинок буде готовий не раніше ніж за рік — півтора.

II. Накресліть схеми першого і третього речень.

Подумайте і гайте вігновігі

1. Коли підрядна частина у складнопідрядному реченні відділяється від головної комою? Наведіть приклади.

2. Наведіть приклади порівнянь у вигляді фразеологічних зворотів або суцільних виразів, у яких не ставиться кома.

3. Де ставиться кома, якщо підрядна частина речення стоїть після головної і з'єднується з нею складеним сполучником? Наведіть приклади таких сполучників.

4. Як треба розставити розділові знаки, якщо підрядна частина складнопідрядного речення стоїть перед головною і приєднується до неї складеним сполучником?

5. Де ставиться кома, якщо підрядні частини речення приєднуються до головних за допомогою складених сполучників *в той час як, перш ніж, лише коли* тощо? Наведіть приклад.

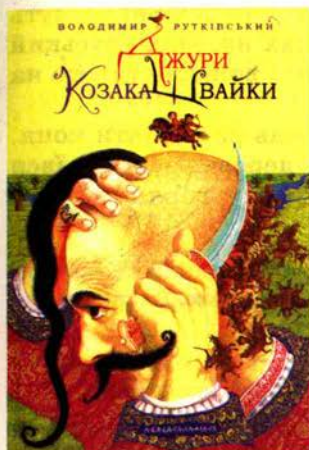
6. Який розділовий знак ставиться між однорідними реченнями, не з'єднаними сурядними сполучниками?

7. Поясніть розділові знаки, які ставляться між однорідними підрядними частинами, що з'єднуються неповторюваними єднальними і розділовими сполучниками. Наведіть приклад.

8. З'ясуйте, чи треба ставити кому між однорідними підрядними частинами, з'єднаними повторюваними сурядними сполучниками.

9. Поясніть розділові знаки у багатокомпонентному складнопідрядному реченні, у якому одна з підрядних частин приєднується за допомогою сполучника сурядності. Наведіть приклад.

10. У якому випадку в складнопідрядному реченні ставиться крапка з комою? Наведіть приклад.

Рутківський В. Джури козака Швайки. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2007.

217. І. Прочитайте уривок із гостросюжетного історичного роману Володимира Рутківського «Джури козака Швайки». Прокоментуйте описані події. Чи був козак Швайка вовкулакою?

— Лети, Вітрику,— знеможено прохрипів вершник.— Тепер або пан, або пропав... До Барвінка...

Йому було зле. Пекучий біль забирав свідомість. Час від часу вершника хилило то в один, то в інший бік. Та все ж він знаходив у собі сили підводитись і навіть озиратися назад, хоча перед очима стояв такий туман, що годі було щось розгледіти. Ліва вершницька рука безсило звисала уздовж тіла. Одежа набрякла від крові.

Вершник міцно стулив повіки і знову розімкнув їх. Стало начебто трохи видніше. Ліворуч простягалися неозорі дніпровські плавні. Будь-якої пори там можна було заховатися. Будь-якої, окрім цієї. Нещодавно розтанули сніги і грузька чорна багнюка закрила підступи до очеретів. До діброви ще так далеко!

А ногойці були зовсім поруч. Широкою підковою оточували вони самотнього втікача. Ті, що з боків, були юні, легші воїни. Вони мали відволікати увагу втікача, як мисливські пси відволікають оточеного ведмедя. Посередині летів сам Гафур-ага, дебелий, сивуватий татарин зі шрамом через щоку. Він не зводив з втікача пильного погляду.

...Різко вихопився Гафур-ага вперед. Обігнав Мустема, обійшов Мустафу. Попереду один закрут лісової стежини, другий... Гафур-ага низько прихилив голову до кінської гриви, аби вберегтися від гілок. Десь неподалік ніби форкнув кінь, і Гафур-ага посміхнувся: не інакше, як того гяура Швайки. Рука сама потяглася до аркана. Ще через мить до нього долинув тихий, переривчастий свист,— і це було останнє, що почув Гафур-ага.

Мустем, і Мустафа, і всі, хто мчали слідом за ними, зненацька побачили, як звівся дибки і розпачливо заіржав кінь

їхнього повелителя. Тієї ж миті сіра блискавка вилетіла з кущів і впилася в зашийок Гафура-аги. І знову зчезла, наче її й не було.

Розширеними від жаху очима дивилися татари на свого конаючого агу, на величезні вовчі сліди, що чітко відкарбувалися на багнистому чорноземі. Вони чули, що невірні можуть перетворюватися на вовків. Але щоб у них на очах уруський вовкулака розтерзав безстрашного старого воїна,— такого на їхній пам'яті ще не було!

Хтось із татар нажахано зойкнув і почав розвертати коня. Подалі, подалі від цього місця, де за деревами причаївся потворний перевертень і от-от запустить у горлянку свої страхітливі вовчі ікла!

II. Яку стилістичну роль відіграють у тексті складнопідрядні речення? Обґрунтуйте розділові знаки у виділених реченнях. Визначте вид кожного з них.

Культура мовлення

III. З'ясуйте значення слів *гяур*, *ага*, *уруський*. До якої лексичної групи їх можна віднести? З якою метою автор послуговується такою лексикою?

Комунікативний практикум

IV. Об'єднайтесь у групи і складіть кіносценарій прочитаного уривка. Які речення переважатимуть у вашому тексті? Зачитайте свої варіанти екранізації та визначте найкращий кіносценарій.

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

218. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Яке речення називається складнопідрядним?
2. Назвіть засоби, якими поєднуються головна й підрядна частини складнопідрядного речення. Наведіть приклади.
3. Які види складнопідрядних речень ви знаєте? Наведіть приклади.
4. Яке речення називається складнопідрядним із підрядною означальною частиною? Наведіть приклади.
5. Які речення називаються складнопідрядними з підрядними частинами способу, міри і ступеня дії?
6. Які речення називаються складнопідрядними з підрядними з'ясувальними частинами?
7. Які речення називаються складнопідрядними з підрядними частинами мети?
8. Які речення називаються складнопідрядними з підрядними частинами причини?

9. Які речення називаються складнопідрядними з підрядними частинами наслідку? допусту?
10. Яке речення називається складнопідрядним із підрядними частинами місця, часу? Наведіть приклади.
11. Назвіть види багатокомпонентних складних речень залежно від характеру зв'язку підрядних частин із головною, а також підрядних між собою.
12. З'ясуйте, коли підрядна частина у складнопідрядному реченні відділяється від головної комою. Наведіть приклади.

219. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Виконайте тест на відповідність.

1. Укажіть складно-підрядне речення з підрядною означальною частиною	А. Де пройде сила наша — пречудові в житті людини зміни постають (<i>П. Тичина</i>).
2. Укажіть складно-підрядне речення з підрядною частиною місця	Б. Чудовими уроками сприймань і відчуттів були наші подорожі до лісу, коли осінь розкриває свою палітру (<i>В. Сухомлинський</i>).
3. Укажіть складно-підрядне речення, в якому підрядна частина з'ясувальна	В. Груша стара не може ніяк збагнути, чому ж тепер така довга осінь? (<i>В. Кийгородська</i>).
	Г. У роки дитинства я розкривав перед дітьми яскраві образи людей, імена яких стали для багатьох поколінь провідною зіркою (<i>В. Сухомлинський</i>).

II рівень

Укажіть схему, якій відповідало б подане речення.

Але правди в брехні не розмішуй, не ганьби все підряд без пуття, бо на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (*В. Симоненко*).

- а) [], (бо ...), (хто ...). б) [], (бо ...), (хто ..),].
 в) (Бо ...), (хто ...), []. г) (Хто ...), (бо ...), [].

III рівень

Побудуйте висловлювання-роздум на тему «Чи важко бути доброзичливою людиною?».

В а р і а н т 2

I рівень

Виконайте тест на відповідність.

1. Укажіть складно-підрядне речення з підрядною частиною причини	А. Хоча б над тобою було сто вчителів — вони будуть безсилі, якщо ти не зможеш сам змусити себе до праці і сам вимагати її від себе (<i>В. Сухомлинський</i>).
2. Укажіть складно-підрядне речення з підрядною порівняльною частиною	Б. Той, хто угору йде, не оглядається на скелі і на терни, бо знає мету і має віру в неї непохитну (<i>М. Подолян</i>).
3. Укажіть складно-підрядне речення з допустовою підрядною частиною	В. Душа, як день, також розвидняється, бо ми зіткані із сонця (<i>Р. Дідула</i>).
	Г. Немов стріла з натуженого лука, розлука в серце вдарила моє (<i>М. Ткач</i>).

II рівень

Укажіть схему, якій відповідало б подане речення.

Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все навкруг, як після теплої дощу в росі важкій зелений луг (*Д. Павличко*).

- а) (коли ...), (як ...), []. б) [, (коли ...), (як ...),].
в) [], (як ...) (коли ...). г) (Коли ...), [], (як ...).

III рівень

Напишіть твір-роздум на тему «Чи можуть книги про минуле розкрити сутність сучасного?».

Бібліографічне бюро

Сагач Г. М. Золотослів. — К.: Ленвіт, 1993.

Корніяка О. М. Мистецтво грічності. — К.: Либідь, 1995.

Яніцька К. Л. Знайшов — не скач, загубив — не плач: Прислів'я, приказки, загадки, скоромовки, щедрівки. — К.: Довіра, 2006.

Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. — К.: Освіта, 2006.

Поряд із складними реченнями, в організації яких найважливішу роль відіграють сполучники, у нашому мовленні широко представлено також складні речення, частини яких поєднуються між собою без використання сполучників і сполучних слів. Це — **безсполучникові складні речення**, у яких основним засобом поєднання частин є інтонація.

Вивчивши цей розділ, ви **розширите й поглибите** свої **знання** про безсполучникове складне речення, смислові відношення між його частинами, **дізнаєтеся** про особливості інтонації, **навчитесь** правильно **вживати** розділові знаки (кому, крапку з комою, тире, двокрапку), **знаходити** й **виправляти** пунктуаційні помилки на вивчені правила, **спостерігати** за виражальними можливостями безсполучникових складних речень у текстах різних стилів.

Уважне опрацювання теоретичного матеріалу розділу і вдумливе виконання практичних завдань допоможе вам доцільно використовувати цей вид складних речень у власному усному й писемному мовленні.

21. Безсполучникове складне речення, смислові відношення між його частинами

Сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчуваєш, що ти не в силі не любити цей рідний куточок землі.

Є. Гуцало

Краса врятує світ

220. І. Прочитайте текст. Визначте його стильову належність. Що виражає заголовок — тему чи основну думку? Проаналізуйте синтаксичну будову тексту. Дослідіть, які складні речення переважають у ньому.

ЖАЙВОРОНКОВІ ПІСНІ

Безсполучникове складне речення:
будова, засоби зв'язку, смислові відношення

Восени жайворонки зі своїми чудотворними піснями відлітають до вирію. Сиротіють без них степи й небеса, сиротіють людські душі.

Зима, білі сніги, метуть хурделиці, січе пороша, від морозу лунко тріскаєть-

ся лід на річці. Де забарилася весна, чому не квапиться в рідні краї?

Та ось повернулася із вирію весна, а з нею повернулися додому й жайворонки. Прилетіли не самі, а разом зі своїми піснями. Бо пісні жайворонкові на чужині скучали за нашими степами, за привіллям. Ось вони злетіли в піднебесся і залунали — одна, друга, третя! Безліч пісень зазвучало над рідною землею, їхні звуки, напоєні сонцем, пронизані радістю, посіяли-ся додолу...

Ось тут жайворонки посіяли рясну пшеницю, тут із їхніх пісень проросло жито... Запахло чебрецем, засівіло полином. Сіються над землею жайворонкові пісні, віщуючи врожай і достаток.

Така, здається, непримітна сіра пташка, а здатна оновити світ своїми піснями! Співай, щасливий жайворонку, над степами в піднебесі (Є. Гуцало).

II. Випишіть із тексту *безсполучникові складні речення*. Накресліть схеми (див. с. 181).

Мовознавче дослідження

221. I. Проаналізуйте будову безсполучникових складних речень. Зробіть висновок щодо їхньої структури. Свої міркування зіставте з теоретичним матеріалом на с. 181—182.

Жайворонки дзвенять у синьому небі, пшениця колосом шумить на полях від Полісся до Приазов'я (А. Малишко).

Тихо шелестіло листя верболозу; сичала під ногами гостролеза осока; щуча десь хлюпнуло, закрутивши смерчем воду; бабисько зелене витріщило очі; джмелі та бджоли дзвеніли біля квітів... (Ю. Збанацький).

II. Випишіть спочатку безсполучникові складні речення з двома частинами, потім — безсполучникові складні речення, що складаються з трьох і більше частин. Накресліть схеми речень.

1. Сонце ще не зійшло, над очеретами й водою стояв попелястий туман. 2. Час минав, спливало надвечір'я, небо супилося, затягуючись хмарами. 3. Дедалі меншало туману по річкових видноколах, туман розсіювався й підносився догори, далеч понад ранковим Дніпром глибшала й прозорішала, вода все помітніше міняла відтінки. 4. Розвиднялося, сонце зводилося з-за обрію неймовірно велике, розжарене, з усмішкою на виду (З тв. Є. Гуцала). 5. Над Антарктидою формуються потужні повітряні течії, від її берегів починають свій шлях крижані мандрівники — айсберги, надра материка прихову-

ють величезні поклади корисних копалин (С. Косар). 6. До землі тулилась осінь, далекі вітри віщували негоду, все припинило, замовкло (О. Лупій).

III. З'ясуйте, що виступає засобом зв'язку в безсполучникових складних реченнях.

Культура мовлення

Уникаймо лексичних помилок!

Чи завжди ми задумуємося над тим, коли вживаємо слова *усмішка* і *посмішка*? Дуже часто вважають їх за абсолютні синоніми. Дослідімо, чи є різниця в значенні цих слів.

Слово *посмішка* в основному своєму значенні пов'язане з поняттям глузування, кепкування, передає відтінок іронії, сарказму. До нього пасують епітети *іронічна*, *скептична*, *глузлива*.

Слово *усмішка* вживається тоді, коли мовиться про веселий, доброзичливий, привітний сміх. Отож уживати це слово доцільно з епітетами *м'яка*, *ласкава*, *приємна*.

Культура мовлення

222. I. Запишіть сполучення слів, доцільно вживаючи слова, подані в дужках. Свій вибір обґрунтуйте.

(Усміхніться, посміхніться) один одному; (усміхатися, посміхатися) злорадно; обличчя сяє (усмішкою, посмішкою); глузлива (усмішка, посмішка) на обличчі; (усміхатися, насміхатися) з мене; (усмішка, посмішка) щастя; материнська ласкава (усмішка, посмішка).

II. Складіть безсполучникове складне речення з 2 сполученнями слів (усно).

Мовознавче дослідження

223. I. Розгляньте схему. Яка інформація про безсполучникове складне речення є для вас новою?

Складається з двох і більше рівноправних між собою частин

Основний засіб зв'язку — інтонація (переліку, пояснення, зіставлення чи протиставлення)

Безсполучникове складне речення

Між частинами безсполучникового складного речення ставиться кома (крапка з комою), двокрапка чи тире

Частини безсполучникового складного речення виражають смислові відношення одночасності чи послідовності, зіставлення чи протиставлення, причини, пояснення, умови, часу, наслідку тощо

II. Зробіть висновок, що спільного у безсполучникового складного речення зі складносурядним і відмінного зі складнопідрядним.

 III. Гра «Хто швидше?». Сформулюйте повне визначення безсполучникового складного речення.

Слово-диво

224. I. Прочитайте пари складних речень. З'ясуйте, чи можна їх вважати граматичними синонімами. Визначте *сміслові відношення* між частинами складних сполучникових речень.

1. Мені здається, що пейзажі в нас в Україні якоїсь приголомшливої краси й величі (Ю. Яновський). — Мені здається: пейзажі в нас в Україні якоїсь приголомшливої краси й величі.
2. Біжить за вітром пшениця, немов табун лисиць, і блищать на сонці хвилясті хребти (М. Коцюбинський). — Біжить за вітром пшениця, немов табун лисиць, блищать на сонці хвилясті хребти.

II. Дослідіть, чи однакові смислові відношення властиві синонімічним конструкціям.

III. Зробіть висновок, які смислові відношення характерні безсполучниковим складним реченням (див. с. 181).

Слово-диво

 225. I. Трансформуйте за зразком у таблиці прості речення у складні (складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові). Визначте смислові відношення між частинами складних речень.

Просте речення	Складносурядне речення	Складнопідрядне речення	Безсполучникове складне речення
Після дощу яскраво зазеленіла озимина.	Пройшов дощ, і яскраво зазеленіла озимина.	Після того як пройшов дощ, яскраво зазеленіла озимина.	Пройшов дощ — яскраво зазеленіла озимина.

1. Через розмиті дороги будівництво мосту припинено.
2. Раннього осіннього вечора йшов дощ. 3. Під час туристського походу хлопці й дівчата значно здружилися. 4. Через рік у нашому місті збудували новий залізничний вокзал.

II. Дослідіть, чи змінюється зміст конструкцій у зв'язку з їх перебуванням.

III. З'ясуйте, у сполучникових чи безсполучникових складних реченнях смислові відношення виражені яскравіше.

Мудрість народна

226. I. Прочитайте прислів'я та приказки. Визначте, які смислові відношення виражають частини безсполучникових складних речень. Спишіть речення, накресліть їхні схеми.

1. Оглядатимешся часто назад — далеко не зайдеш. 2. Робиш зло — кайся, робиш добро — добра сподівайся. 3. Дощ іде — гриби будуть. 4. Люди як люди: були б ми добрі. 5. Усе минається, одна правда лишається. 6. Книгу прочитав — на крилах політав. 7. Учись змолodu: пригодиться на старість. 8. Зайця ноги носять, вовка зуби годують. 9. Життя прожити — не навколо хати обійти. 10. Бережи час: його й за гроші не купиш.

 П. Гра «Хто більше?». Випишіть народні вислови у формі безполучникових складних речень. Визначте смислові відношення, накресліть схеми 5—6 з них. (Див. «Бібліографічне бюро» на с. 218.)

Краса врятує світ

227. І. Виразно прочитайте висловлювання. Зверніть увагу на *інтонацію безполучникових складних речень*. Доведіть або спростуйте твердження, що цьому текстові характерне багатство інтонаційних переходів.

КВІТУЧИЙ КУТОЧОК ПОДІЛЛЯ

Темною громадою прийняв нас ліс, очам стало легше після золотого саява пшеничного поля. Переспіви жайворонків залишилися позаду, звідусіль почулося лісове різноголосся: у верховітті бурмоче про щось своє старий ворон, у квітках терну виспіває соловейко, далеко розноситься перестук дятла. Рясна вранішня роса розсипами діамантів переливається в павутинні сонячних променів — день буде погожий. Вікові дуби широко розкинулись як могутні велетні; білими маячками розсипалися по лісі берези; у медовому цвітінні розлогої липи чується бджолиний гул. Скельця неба виблискують під ногами на лісовій дорозі — позавчорашній дощ напоїв землю і залишився спогадом у колії від возу лісника та глибоких круглих відбитках копит. П'янке повітря наповнює легені, хочеться впасти на густий килим трави, закрити очі й розчинитись у розлитому навкруги щасті, стати краплиною роси, листочком барвінку, забути про світ за краєм узлісся.

Усе навкруги дихає спокоєм — час ніби зупинився в цьому квітучому куточку Поділля (За Є. Гуцалом).

П. Доведіть, що основним засобом зв'язку в безполучниковому складному реченні є інтонація, яка не тільки об'єднує частини складного речення, а й виражає різні смислові відношення (див. с. 182).

Мудрість народна

228. Відновіть відомі вам прислів'я та крилаті вирази. Простежте, як впливає інтонація речень на розділові знаки.

1. Вік живи, ... 2. Любіть книгу: ... 3. З вовком жити — ...

Якщо для безсполучникового складного речення характерна інтонація переліку, то між його частинами ставиться або кома, або **крапка з комою**; якщо характерне зниження голосу (тону) в кінці першої частини, то ставиться **двокрапка**; якщо характерне підвищення голосу (тону) в кінці першої частини, то ставиться **тире**.

229. Об'єднайте в пари, прочитайте речення вголос, правильно їх інтонуючи. Погрупуйте речення за видами інтонації: а) безсполучникові складні речення з інтонацією переліку; б) з інтонацією пояснення; в) з інтонацією зумовленості; г) з інтонацією зіставлення.

1. Два голуби гуде, голубка туркоче (*Нар. творчість*).
2. Защебетав соловейко — пішла луна гаєм (*Т. Шевченко*).
3. Мені здається: твої очі у мою душу світять з вишини (*В. Сосяра*).
4. Сонце зайшло, степові озера стали на якийсь час темно-червоними (*О. Гончар*).
5. До мови доторкнешся — м'якше м'яких вона тобі здається.
6. Вітер війнув — листя з клена жовте, жовтаво-золоте полетіло (*З тв. П. Тичини*).
7. Умовк Кобзар, сумуючи: щось руки не грають.
8. Не русалонька блукає — то дівчина ходить.
9. Зійде сонце — утру сльози (*З тв. Т. Шевченка*).

Краса врятує світ

230. І. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть і запишіть твір у художньому стилі на тему «Дивосвіт природи», використовуючи безсполучникові складні речення з різними смисловими відношеннями.

Сама собою річка ця тече

 II. Сформулюйте власне судження щодо стилістичної функції безсполучникових складних речень. Звірте з теоретичним матеріалом.

Прочитайте і запам'ятайте

Складне речення, що складається з двох і більше рівноправних між собою частин, з'єднаних за допомогою інтонації, називається **безсполучниковим**. Наприклад: 1. *Над тихим світом курилася зоряна імла, за татарським бродом на болотах бродив долинний туманець.* 2. *Хмара провисла над бродом, блиснула блискавка, в її маревному світлі гойднулося червоне поле пшениці (М. Стельмах).*

Безсполучникові складні речення виражають різноманітні смислові відношення, як-от:

1. Одночасність дій, процесів або станів	Світило сонце, парувала земля (Петро Панч).	[], []. одночасність
2. Послідовність дій, процесів або станів	Лягло сонце за горою, зірки засіяли (Т. Шевченко).	[], []. послідовність
3. Причинові відношення	Пора до двора: сходять місяць і зоря (Нар. творчість).	[]: [причина].
4. Пояснювальні відношення	Щастя не кінь: прямої дороги не визнає (Нар. творчість).	[]: [пояснення].
5. Умовні відношення	Згаєш хвилину — втратиш годину (Нар. творчість).	[умова] — [].
6. Часові відношення	Прийшов березень — минули й турботи (Нар. творчість).	[час] — [].
7. Наслідкові відношення	Весною сій — восени збереш (Нар. творчість).	[] — [наслідок].
8. Відношення зіставлення або протиставлення	Усе минеться — одна праця залишиться (Нар. творчість).	[], []. зіставлення

Основним засобом зв'язку в безсполучниковому складному реченні є **інтонація**, яка не тільки об'єднує частини речення, а й виражає смислові відношення.

Для безсполучникового складного речення характерна інтонація переліку, зіставлення — протиставлення, зумовленості, пояснення.

Інтонація переліку (незначна пауза між частинами, які вимовляються з посиленням голосу і невеликим спадом перед паузою) виражає логічну однорідність (одночасність, послідовність) і використовується здебільшого в безсполучникових складних реченнях, співвідносних із складносурядними. Наприклад: *Між туманними зорями ловили вітер вітраки, під туманними зорями лежала хліборобська сторона* (М. Стельмах).

Інтонація зіставлення характеризується виразною паузою між частинами, перша з яких вимовляється підвищеним тоном, а друга — зниженим. Однаковий логічний наголос робиться на зіставляваних словах. Наприклад: *Пора пройде — // інша прийде* (Нар. творчість).

Інтонація зумовленості виражає допустові, умовні, наслідкові, часові відношення тощо. Вона близька до інтонації зіставлення, але наголос у реченнях не такий симетричний. Наприклад: *Тут було вже зовсім видно — // місяць підбився вгору* (Ю. Збанацький).

Пояснювальна інтонація виражає причинові, з'ясувальні, пояснювальні відношення. Вона характеризується зниженням голосу і виразною паузою перед тією частиною, що пояснюється. Друга частина вимовляється швидким темпом. Наприклад: *Усяк розумний по-своєму: // оди́н — спершу, а другий — потім* (Нар. творчість).

Безсполучникові складні речення вживаються в усіх стилях мовлення, але майже не характерні для наукового, якому властива чітка логічність, підкреслена сполучниками сурядності й підрядності. Такі складні речення широко вживаються у стилі художньої літератури, публіцистичному стилі та розмовній мові, де важливу роль відіграє інтонація — один з основних засобів оформлення їх.

231. Накресліть і заповніть таблицю, використовуючи відомості про смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення. Запишіть номери речень у відповідні колонки таблиці.

Інтонація	Переліку	Пояснення	Зіставлення	Зумовленості
Смислові відношення				
Приклади				

1. На небі сонце — серед нив я. 2. Тихо пливе блакитними річками льон, ячмінь хилиться і тче з тонких вусів зелений серпанок (З тв. М. Коцюбинського). 3. Поруйнуєш гніздо лелек — зазнаєш страшного лиха. 4. Зважте самі: шлях із Південної Африки, туди й назад, нараховує п'ять тисяч кілометрів (З тв. О. Потапенка). 5. Застигли повні махрові жоржини, тут же духмяно пахнуть чорнобривці (А. Шиян). 6. Оглянешся — прожиті твої дні летять слідом за тобою (Є. Гуцало). 7. На широкій долині розлився довгий став — кругом нього біліє смуга з вишневих та черешневих садків (І. Нечуй-Левицький). 8. Між небом і землею якась таємна змова: якоюсь таємницею віє від них, од того необмеженого синього простору (М. Коцюбинський).

Подумайте і дайте відповіді

1. Які складні речення називаються безсполучниковими? Наведіть приклади.

2. До яких складних речень безсполучникові складні речення синонімічні? Доведіть це на прикладах.

3. Які смислові відношення характерні безсполучниковим складним реченням?

4. У чому особливість інтонування безсполучникових складних речень? Від чого залежить інтонація в цих синтаксичних конструкціях?

Зв'язне мовлення

Докладний переказ тексту публіцистичного стилю із творчим завданням

Краса врятує світ

232. І. Прочитайте текст. Визначте, що виражає заголовок — тему чи основну думку. Знайдіть у тексті і схарактеризуйте ознаки публіцистичного стилю.

БЛИСК І ВБОГІСТЬ ЛЕГЕНДАРНОЇ КАЧАНІВКИ

Палацовий ансамбль і парк дворянської садиби в Качанівці засновані в 70-х роках XVIII століття. Сьогодні ця садиба єдина в Україні, яка збереглася в комплексі. Спочатку вона належала графові Рум'янцеву-Задунайському. Тоді було побудовано розкішний палац у романському стилі і сплановано при ньому парк.

На початку XIX століття садиба пережила другий будівельний бум — за нових господарів: поміщика Григорія Почеки і його дружини Параски. Розширили територію, палац перебудували у стилі класицизму, заклали пейзажний парк.

Поміщики-меценати Тарновські вступили у володіння маєтком у 1824 році, і почався найцікавіший період, який приніс славу цьому чарівному куточку. Садина поступово стала своєрідним клубом для творчої інтелігенції. Яких тільки автографів не зустрінеш у Качанівському альбомі для гостей! Це ціла історія та культура України в обличчях. Наприклад, Михайло Глинка саме тут у 1838 році написав безліч своїх романсів, пісень, оперу «Руслан і Людмила». Кілька разів бував тут і Тарас Шевченко.

Свого розквіту Качанівка досягла при Василі Тарновському-молодшому. Парк, який він випестував, зараз є одним із найбільших пейзажних парків в Україні і Європі. Тут збереглися паркові мости, легендарні гірки Любові й Вірності, унікальні дерева. У колекції раритетів господаря були шабля Хмельницького, особисті речі Мазепи, Полуботка, Розумовського, козацькі клейноди, гетьманські універсали. Не випадково до Качанівки приїздив Ілля Рєпін, щоб попрацювати над картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Проте величезні витрати на добродійність і колекціонування, розкішний спосіб життя поставили Тарновського на межу розорення. І в 1897 році він змушений був продати рідну садибу меценатові Павлу Харитоненку. Цей мільйонер зробив значний внесок до подальшого облаштування маєтку, електрифікував і телефонізував його. Власне, у такому вигляді він і існує на сьогодні.

У різні роки в садибі селилися всілякі організації та служби, які менш за все поважали історичну пам'ять країни, а до 1981 року там працював санаторій для людей, хворих на туберкульоз. Аж до оголошення її заповідником Качанівка була жалюгідним видовищем: споруди руйнувалися, парк запустів. І лише останніми роками тут усе почало змінюватися. Качанівку включено до Державного реєстру національної культурної спадщини, до національної системи туристичного маршруту «Намисто Славутича». Зусиллями спадкоємців колишніх господарів садиби, які живуть у Великій Британії, Німеччині та Києві, створено міжнародне суспільство «Друзі Качанівки», що займається залученням коштів спонсорів і меценатів (Л. Білякова).

Комунікативний практикум

II. Напишіть докладний переказ тексту, виконавши одне із завдань (на вибір).

А. Доповніть переказ власними роздумами про роль держави, місцевої влади, людини у відродженні, реставрації національних історико-культурних заповідників.

Дворянська садиба в с. Качанівка, що на Чернігівщині

Б. Висловіть власні міркування про можливості відродження й збереження національних історико-культурних заповідників України.

В. Уведіть у текст переказу опис палацу за поданою фотоілюстрацією.

233. І. Прочитайте висловлювання. Визначте тип мовлення. Складіть план тексту.

НОВІ АФІНИ З ГУЦУЛЬСЬКОЮ ХАРИЗМОЮ

Сюди здавна ведуть три дороги: з півночі через Буковецький перевал, із заходу через Кривопільський перевал та з рівнішого буковинського сходу. Раніше приїзд сюди кожного літератора, зазвичай, завершувався оригінальними письмовими враженнями від колишньої природи і спілкування з гуцулами, тому Криворівня, як коштовний камінь, виблискує на сторінках вітчизняної класики найнесподіванішими гранями.

Місцевий парох Олекса Волянський, сучасник Франка, писав, що приїжджі захоплювалися не тільки «красою нашої гірської природи, а й не менше гарним положенням самого села, що розложилося в долині Черемошу, а довкруг оточене верхами гір, немов вінком». І, зрештою, Франковий погляд: «Ось Черемош під нами ізвився, як гадюка, він шумить, клекоче, мов скажений, під горбком гризе скелистий берег. Та над ним у святочному спокою гріється мале село гуцульське».

Спершу Іван Якович із сім'єю жив на правому березі Черемошу в оселі старого знахаря, котрий володів секретами лікування цілющими травами і знав безліч легенд, а потім перебрався на лівобережжя, в сучасний центр села, до замож-

ного селянина. Господар уславився на всю Австро-Угорську імперію витонченою різьбою по дереву, за що удостоївся від цісаря Франца-Йосифа чотирьох медалей на віденських виставках. У його хаті, що збереглася після незначної реконструкції, в післявоєнні роки й відкрився музей Івана Франка.

Перша письмова згадка про Криворівню належить до 1654 року. Коли насправді освоювали цю територію першопоселенці і як відбувалося їхнє проникнення вглиб Карпат, історики не знають. Можливо, малодоступні узбережжя гірських річок, куди не досягала рука збирачів податків, обживали передусім волелюбні селяни, які так уникали підневільної праці. За переказами старожилів, село нібито назване на честь утікача з Поділля, кривого на одну ногу чи пораненого, який оселився тут, у прирічковій долині. Сусіди так і казали: «Підемо до Кривого, що живе на рівні». За іншою версією, нелогічне нібито поєднання в назві села кривого і рівного утворилося від тутешніх крутих поворотів і рівних ділянок русла Черемошу.

Криворівня, як для віддалених гірських поселень, досить успішно розвивалася вже в XIX столітті. Цікаво, що тоді, як і тепер, у селі проживало близько 1800 мешканців, проте тодішні селяни мали незрівнянно більше бажання займатися домашнім господарством (*І. Крайній*).

Харізма — високий авторитет, який базується на вмінні підкоряти інших своїй волі. *Пáрох* — парафіяльний священик.

Комунікативний практикум

- II. Напишіть докладний переказ тексту, увівши в нього власну версію щодо назви села Криворівня.

Пізнай себе і світ

234. I. Прочитайте текст мовчки. Доведіть, що він належить до публіцистичного стилю.

ЛІВЕРПУЛЬ — КУЛЬТУРНА СТОЛИЦЯ ЄВРОПИ

У Великій Британії на роль культурної столиці претендували Брістоль, Бірмінгем, Кардіфф, Ньюкасл та Оксфорд. У підсумку журі віддало перевагу промисловому Ліверпулю перед його найближчим суперником — містом Ньюкасл — і подало на затвердження офіційним Брюсселем. Портовий Ліверпуль упродовж довгого часу мав лише одну туристичну принаду — музей групи «Бітлз», а в останні роки став стрімко розвиватися саме як культурний та туристичний центр Великої Британії.

У Ліверпулі відкрилися нові театри, культурні центри, готелі, зали для конференцій, ресторани. Рік культури дав потужний поштовх розвитку міста.

У місцевій філії лондонської галереї «Тейт» виставлено найбільші шедеври мистецтва — починаючи з робіт Пабло Пікассо та Енді Уорхола і закінчуючи «Поцілунком» Родена. Заплановано й окремі виставки Густава Клімта, Клода Моне та Каміля Піссарро. У Ліверпулі щороку відбувається фестиваль електронної музики під патронатом Бі-Бі-Сі та вручення європейських музичних нагород телеканалу MTV. Улітку проходять змагання з академічного веслування.

Усі «бітлівські» місця Ліверпуля можна об'їздити екскурсійним автобусом. Щороку наприкінці серпня на Метью-Стріт відбувається традиційний фестиваль «Бітлівський тиждень». Саме на цій вулиці розташовано клуб The Cavern («Печера»), у якому ліверпульська четвірка давала свої перші концерти.

Щороку Ліверпуль відвідують у середньому два мільйони туристів (О. Шиманський).

Ліверпульська четвірка

II. Як ви розумієте поняття *культурна столиця*? Які міста України, на ваше переконання, могли б бути претендентами на європейську культурну столицю?

Комунікативний практикум

III. Підготуйте докладний переказ прочитаного тексту, поширюючи його відомою вам інформацією про Ліверпуль як європейське місто культури. Зверніться до офіційного Інтернет-сайту www.liverpool08.com.

Пізнай себе і світ

235. Ознайомтеся з інформацією про «річкові» чудеса України. Об'єднавшись у групи, підготуйте презентацію одного з природних чудес України, використавши матеріал Інтернет-сайту «Сім чудес України» www.7chudes.in.ua.

«РІЧКОВІ» ЧУДЕСА УКРАЇНИ

1. Південний Буг — річка, яка зачаровує одним із двох своїх чудес: Бузькі пороги (Вінниччина), єдині в Центральній Європі, що збереглися у недоторканому природному стані; Перлина Побужжя (Миколаївщина) — унікальний долинний

ландшафт каньйону, над яким природа працювала мільярди років.

2. Річка **Оріль** (Дніпропетровщина) має гарну мінералізовану воду, вважається пташиним Ельдорадо: понад 170 видів птахів обирають саме її долину в різні пори року.

3. Природний комплекс долини ріки **Кам'янка** (Львівщина) — невеличка карпатська річка, у межах якої ціла низка природних див: скелі, печери, водоспади, мінеральні джерела.

4. «Надслучанська Швейцарія» (Рівненщина) — мальовничі кручі по берегах річки **Слuch** у Березнівському районі.

5. **Дунайський** біосферний заповідник (Одещина) — унікальна оаза живої природи серед розораних степів півдня України. Дельта Дунаю — це лимани, болота, очеретяні плавні, протоки, озера, заплавні ліси, луки.

6. **Дністровський** каньйон (Тернопільщина) — береги найкрасивішої річки Європи вважаються найгарнішими саме тут, вони є «підручником з геології».

7. Середньосеймський заказник (Сумщина) — заплавні ліси річки **Сейм**, її мальовничі луки й болота.

8. «Зачарована» **Десна** (Чернігівщина) вважається найчарівнішою особливо навесні, під час розливу, в районі Новгород-Сіверського. Тут Десна не зазнала жодної урбанізації, зберегла, на відміну від багатьох річок України, свою природність і майже недоторкану красу (З газ. «Україна молода»).

22. Кома і крапка з комою в безсполучниковому складному реченні

Я не знаю, чи там угорі наді мною
є життя, але я добре бачу, що вся
краса тут, на Землі.

Григорій Тютюнник

Краса врятує світ

236. І. Прочитайте уривок з оповідання Панаса Мирного «День на пастівнику». Зверніть увагу на особливості авторського стилю (інформативність, виразність, багатство інтонаційних переходів).

Кома, крапка з комою в безсполучниковому складному реченні
Смислові відношення одночасності й послідовності

Сонце піднялося вже височенько і, гаряче, іскристе, обливало і бурту, і хлопчика, і кругом широке поле своїм огнистим світом; горіла молода трава на бурті зеленим огнем; неопала роса світила і відбивала дорогим самоцвітним камінням; одежа хлопчика — лихі вибійчані штанці, закасані аж до колін, латана

сорочка і на голові з передраним козирком картуз — під тим світом губили свою злиденність, неохайність...

Картина була справді чудовна: з бурти, мов з високої гори, видно було на праву руч місто. Церкви підняли високо вгору свої круглі голови, сяяли у прозорому повітрі золотими банями, зеленіли їх залізні покрівлі, мов травою вкриті, білили білі боки, мов з крейди вистругані; поміж церквами хати, людські городи тонули в гущавині темно-зелених садків — он і річка блищала, звиваючись змією по жовтому пісочку і пускаючи легенький димок туману з себе... (За Панасом Мирним).

Бурта — невеликий горбок, насип, підвищення.

II. Виділіть безсполучникові складні речення. Укажіть на доцільність ужитих розділових знаків між їхніми частинами.

Культура мовлення

Збагачаймо мовлення граматичними синонімами!

Порівняльний зворот, як правило, приєднується до головного чи другорядного члена речення за допомогою сполучників *як, мов, мовби, наче, неначе, начебто, нібито* та ін. Проте порівняння може виражатися не лише порівняльним зворотом, а й іменником у формі орудного відмінка.

Роса світилася дорогим самоцвітним камінням — роса світилася, як дороге самоцвітне каміння.

Річка звивалася змією — річка звивалася, як змія.

Мовознавче дослідження

237. I. Виразно прочитайте уривок із вірша Олександра Олеся «Чари ночі». Дослідіть, яку функцію виконують *коми* (що вони відділяють, окрім частин безсполучникового складного речення).

Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмелій, впивайся
І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся.

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.

✓ (Відбились зорі у воді,
Летять до хмар тумани...
Тут ллються пахощі густі,
Там гнуться верби п'яні.

Чому ж стоїш без руху ти,
Коли весь світ співає?
Налагодь струни золоті:
Бенкет весна справляє. ✓

Олександр Олесь

II. Випишіть безсполучникові складні речення. Схарактеризуйте їх за алгоритмом на с. 190.

АЛГОРИТМ синтаксичного розбору безсполучникового складного речення

Зразок усного розбору

*Верби сплакували листям, їхні золоті сльози гнало за во-
дою (Григір Тютюнник).*

Речення розповідне за метою висловлювання, неокличне за інтонацією, складне за будовою, безсполучникове, складається з двох частин, які виражають смислові відношення одночасності, синонімічне складносурядному реченню; перша частина — умовно двоскладне речення, поширене непрямым додатком *листя́м*, неускладнене, прямий порядок слів; друга частина — умовно односкладне речення, безособове, поширене неоднорідними означеннями *їхні золоті*, прямим додатком *сльози*,

обставиною на пряму руху *за водою*, неускладнене, зворотний порядок слів (додаток стоїть перед головним членом у формі присудка).

Зразок письмового розбору

Верби сплакували листям, їхні золоті сльози гнало за водою.

Реч. розпов., неокл., складне; безсполучн., смисл. відн. одночасності; І ч. — умовно двоскл. р., неускл., пр. пор. слів; ІІ ч. — умовно односкл. р., безособове, пошир., неускл., зв. пор. слів.

[], []

одночасність

Пунктуаційний практикум

238. І. Проаналізуйте речення. З'ясуйте, у яких із них кома вживається між однорідними членами, а в яких — між частинами безсполучникового складного речення.

1. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. 2. Пахне огірками і хлібом, пахне болотом і травами, деś гукають деркачі й перепілки (З тв. О. Довженка). 3. Світло хвилями летється з неба, сповнює повітря, несито пожирає тіні на землі, заганняє їх під дерева, кущі, у гущину. 4. Ріс місяць і блід, росли скелі і блідли. 5. Якась добрість з'єднала берег і море, згоду і смуток (З тв. М. Коцюбинського). 6. Настав ранок, сонце вмило своє ще зелене від сну обличчя й розпустило промені (В. Пулип'юк).

ІІ. Випишіть безсполучникові складні речення. Визначте смислові відношення. Накресліть схеми.

Пунктограма

Кома в безсполучниковому складному реченні

Мерехтять у тумані огні, впали роси на заспані трави...
(В. Симоненко).

239. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

1. Квітне й радіє земля сонце мережить поля. 2. Променем грає ріка лине веснянка дзвінка (З тв. М. Сингаївського). 3. За літо у Світіязі прогриваються тільки поверхневі води у придонних його шарах температура цілий рік тримається від шести до восьми градусів (В. Мірошниченко). 4. Блискавка розпоролася

темне небо над землею прокотився грім.

5. Небо було суцільно чорне його розривали блискавки (З тв. Л. Первомайського).

6. Жінка тихенько наблизилася до квітки тієї самої миті пуп'янок розкрився

(М. Злотницький). 7. Пішов сніг на сливи яблука бурувато-зелені груші пурпур осіннього згасання спалахнув новими відтінками (Є. Гуцало).

придбаний
осінній
згасання

II. Укажіть спочатку на номери безсполучникових складних речень, для яких характерні смислові відношення одночасності, потім — послідовності (див. с. 195).

III. Назвіть орфограму в словах, зазначених у рамці. З'ясуйте, в яких словах відбувається подвоєння, а в яких — подовження.

Із секретів синтаксису

Безсполучникові складні речення, у яких уживається кома чи крапка з комою, як правило, синонімічні до складносу-
рядних речень з єднальними чи протиставними сполучника-
ми. Порівняйте: *Степ мов палав під тим світлом, зв'ялена трава хилилася додолю (Панас Мирний).* — *Степ мов палав під тим світлом, а зв'ялена трава хилилася додолю.*

Для цих речень характерна інтонація переліку.

Слово-диво

240. I. Трансформуйте подані складносурядні речення у безсполучникові. Запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Визначте смислові відношення.

1. Місяць зійшов над морем, і скелі стали ближчими.

2. Фіолетові зморшки лягли на обличчя, і якась тепла турбота нахилила скелі над морем (З тв. М. Коцюбинського).

3. Першими покуштували картоплю іспанські моряки, а потім вона потрапила до Італії (І. Вихованець).

4. Тільки купави жовтіють на дзеркальній гладі сонного озера, й бринить на їхніх вічно юних пелюстках далека пісня вірності

(В. Мірошніченко). 5. Море дедалі втрачало спокій, і чайки знімалися із одиноких берегових скель (М. Коцюбинський).

II. Поясніть уживання коми в безсполучникових складних реченнях за допомогою правил. Свої висновки звірте з теоретичним матеріалом на с. 195.

Пунктуаційний практикум

241. I. Прочитайте. З'ясуйте належність висловлювання до типу мовлення. Поясніть уживання коми і *крапки з комою* в безсполучникових складних реченнях. Визначте в них смислові відношення.

Будинок з химерами — окраса Києва

Будинок схожий на таємничий замок. Оздоблений він скульптурами з бетону. З кутів даху спускають свої вуса-щупальця потворні дельфіни, їхні хвости, переплітаючись, моторошно виглядають на тлі неба. На спинах дельфінів сидять жіночі фігури з тризубцями в руках; уздовж карнизів розмістилися величезні жаби; по стовбурах колон, обабіч парадного входу, вилазять ящірки; в орнамент горішньої частини колон уплетені голови носорогів (С. Далик).

Комунікативний практикум

II. Опишіть визначну пам'ятку архітектури вашої місцевості, використовуючи безсполучникові складні речення зі смисловими відношеннями одночасності й послідовності.

Пунктограма

Крапка з комою в безсполучниковому складному реченні

Густа тінь чорніла між гілками здорового садка, прикритого зверху сонячним сяєвом; з тієї темної гущавини доносилося нестямне щебетання соловейків (Панас Мирний).

Пунктуаційний практикум

242. І. Відновіть і запишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки. Який розділовий знак переважатиме між частинами безсполучникових складних речень: кома чи крапка з комою? Свій вибір обґрунтуйте.

1. Болота миттю всмоктували й поглинали все прокладене посеред їхніх непевних хитависьк високі береги обронювали кручі обсипаючи разом з ними й мостіння (За П. Загребельним). 2. По деяких ямках стежки блищала водиця тут ж валився пом'ятий явір збита різучка-трава осока через неї плигали здоровенні жаби у воді вони кумкали по тім боці в осоці щось свистало. 3. Непримітно час минав непримітно сонце пливло до спокою воно вже так низько осіло понад самою землею стоїть його іскристе коло розстилаючи аж червоний світ по траві. 4. З правого боку озера обложившись зеленим очеретом сидів Василь і щосили дудів у зелену дудку дудка ревла-хрипіла. 5. Колись невеличкі замлілі дубки клени бересточки липи тепер визирали такими здоровенними такими пишними велетнями гордо похитуючи своїми чубатими головами поміж ними пустилося молоднику як конопель (Панас Мирний).

посеред
поміж
понад

II. Визначте належність речень до типу і стилю мовлення.

III. З'ясуйте, чим ускладнені частини безсполучникових складних речень.

IV. Запам'ятайте наголос у словах, поданих у рамці. До якої частини мови вони належать?

Слово-гиво

243. І. Об'єднайтесь у пари і за поданими початками побудуйте моделі: а) простого речення з однорідними членами; б) безсполучникового складного речення.

З р а з о к. Біжать буруни по воді, докочуються до берега.
безугавне ремство прибою
заглушає людську мову.

1. Тиха хвиля озера влягається на теплий пісок, ... 2. Сто-ячи на березі, ловиш очима далеку лінію горизонту, ... 3. Сос-ни впереміш із березами й дубами підходять до самої води, ... 4. Вода у Світязі надзвичайно чиста, ... 5. Береги озера окрес-лено нечітко, ... 6. Озеро живиться тільки джерельною водою, ... (За В. Мірошніченком).

II. Визначте, яким сполучниковим складним реченням синонімічні побудовані вами безсполучникові складні.

III. Якими синонімами можна замінити виділені слова? Чи зміниться при цьому зміст речень?

Антисуржик

244. I. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність.

Закривати очі
Закривати підручник
Закривати вікно
Закривати двері

Закритий простір
Закривати світло

Заплющувати очі
Згортати підручник
Зачиняти вікно
Зачиняти двері
Замикати двері (на ключ)
Замкнений простір
Затуляти світло

II. Складіть і запишіть безсполучникові складні речення з висловами правого стовпчика.

Прочитайте і запам'ятайте

Між частинами безсполучникового складного речення, що виражають **одночасність** чи **послідовність**, ставиться **кома**. Наприклад: *Павуки снували павутиння, комарі дзижчали, мошка хмарами носилася (Панас Мирний).*

Крапка з комою вживається тоді, коли частини безсполучникового складного речення далекі за змістом або ускладнені однорідними чи відокремленими членами й **мають свої розділові знаки**. Наприклад: *Проміння перестало стрибати, дробитись, а рівенько і гладенько тяглося впродовж озера; чисте плесо, мов розтоплене озеро, палало-горіло; стоптана стежка, багна, оситняг, явір — усе те покрилося мов золотим серпанком (Панас Мирний).*

245. I. Об'єднайтесь у пари і складіть безсполучникові складні речення за поданими схемами. Виділіть у них граматичні основи. Здійсніть взаємоперевірку.

1. [], [].

одночасність

2. [], [].

послідовність

3. []; []; [].

одночасність

II. Випишіть із «Кобзаря» Тараса Шевченка 5—6 безсполучникових складних речень, у яких між частинами вживається кома чи крапка з комою. Визначте смислові відношення, накресліть схеми.

Погумайте і дайте відповіді

1. Які смислові відношення властиві безсполучниковим складним реченням, у яких уживається кома чи крапка з комою?

2. За яких умов між частинами безсполучникового складного речення ставиться не кома, а крапка з комою?

3. Яка інтонація характерна безсполучниковим складним реченням, у яких уживається кома чи крапка з комою?

4. Як граматично з'ясувати, що частини безсполучникового складного речення виражають одночасність чи послідовність?

5. До яких сполучникових складних речень синонімічні безсполучникові складні, між частинами яких уживається кома чи крапка з комою? Наведіть власні приклади.

Зв'язне мовлення

Доповідь на морально-етичну і суспільну теми в публіцистичному стилі

Пізнай себе і світ

246. І. Прочитайте текст. Знайдіть речення, що виражає основну думку висловлювання. Як ви розумієте зміст виділеного речення?

ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Слово не тільки вивільнило людину з кайданів тваринного життя, завдяки йому ми збудували міста, створили закони й осягнули мистецтва. Сила його така, що без нього не може виникнути нічого розумного. **Слово започатковує всі вчинки й наміри.**

Людина — єдина з істот, яка дістала від природи дар мови. Ще в IV столітті до нашої доби це зазначали давньогрецькі вчені. Серед них був неперевершений у своїй універсальності Арістотель. Тож для кожної людини природно прагнути, аби користуватися цим даром розумно. Врахуймо й те, що в сиву давнину промовці виступали переважно просто неба — на стадіонах, перед храмами, у театрі перед багатотисячною аудиторією. І, звичайно, без допоміжних технічних засобів. Отже, ораторське мистецтво — це насамперед майстерне володіння живим словом з метою бажаного впливу на аудиторію. Виникло воно ще в Стародавній Греції. Як і епос, драму, скульптуру й архітектуру, красномовність уважали мистецтвом, творчістю, величали царицею всіх мистецтв. Стародавні греки стверджували, що дар переконливого мовлення є таким самим, як і дар лікування, адже лікування допомагає тілові, а переконливе мовлення лікує душу.

І сьогодні всім, кому доводиться виступати публічно, ознайомлення з теорією античного красномовства може дати не лише почуття задоволення, а й реальну користь (О. Авраменко).

П. Назвіть відомих вам античних ораторів.

ІІІ. Випишіть визначення ораторського мистецтва. Який синонім до нього вжито в тексті?

247. І. Ознайомтеся з видами публічних виступів. Випишіть лише ті, що належать до публіцистичного стилю.

Повідомлення
Доповідь
Реферат
Виступ

Політична доповідь, наукова доповідь, звітна доповідь на зборах, лекція, проповідь, наукове повідомлення, ювілейна промова, адвокатська промова, парламентський виступ, ділова доповідь, мітингова промова, агітаційна промова.

ІІ. Зверніть увагу на слова, подані в рамці. З'ясуйте, чи можна їх уважати синонімічними.

Комунікативний практикум

ІІІ. Пригадайте, чи доводилося вам виступати з доповіддю. Визначте, за яких обставин це було, яку мету ви переслідували під час виступу і чи легко виступати перед аудиторією. Складіть діалог на цю тему.

ІV. Поміркуйте, чи будь-який виступ можна вважати доповіддю. Чим доповідь відрізняється від інших видів публічного виступу? Свої міркування зіставте з теоретичним матеріалом.

Увага! Мабуть, кожен зацікавлений у тому, щоб легко і швидко оволодіти мистецтвом ефективно висловлюватися. Найпоширенішою формою публічного виступу є доповідь.

Д о п о в і д ь (або повідомлення) — це прилюдне повідомлення на певну тему, наприклад, морально-етичну чи суспільну. Доповіді в публіцистичному стилі містять, як правило, теоретичні положення з актуальної проблеми чи питання, докази і факти, ілюстративний матеріал. На відміну від наукових доповідей, вони вимагають емоційно-експресивних доповнень з метою задіяти всі психічні можливості сприйняття й активізації уваги слухачів. Таким доповідям властива доказовість, логічність міркувань, вони здебільшого монологічні.

Виклад матеріалу в доповідях на морально-етичну чи суспільну тему має бути добре аргументованим, глибоким і об'єктивним, хоча бажано спиратися й на суб'єктивний досвід доповідача.

248. І. Прочитайте виразно текст. Доведіть, що висловлювання належить до публіцистичного стилю.

ГЛОБАЛЬНА ЗМІНА КЛІМАТУ — НЕ ТАК УЖЕ Й ПОГАНО ДЛЯ УКРАЇНИ?

За останнє століття середня температура на планеті зросла на 0,3—0,6 °С, а за деякими розрахунками — на 0,8 градуса. Достеменно не відомо, чи зміна клімату є наслідком людської

діяльності, чи має суто природні чинники. У науковому середовищі вже багато років точиться дискусія, що є причиною, а що наслідком у збільшенні вмісту двоокису вуглецю та інших «парникових» газів в атмосфері нашої планети. Які ж наслідки має цей процес для економіки України та її екологічного стану? Згідно з опитуванням Київського міжнародного інституту соціології, 66 % українців вважають, що глобальне потепління може стати загрозою їхнім національним інтересам у найближче десятиліття. 67 % — що проблему зміни клімату необхідно вирішувати, хоча по-різному оцінюють невідкладність дій.

Одні вчені, а разом із ними й широке коло журналістів і політичних діячів, діячів багатьох екологічних організацій, зокрема «зелених», вважають, що зростання концентрації вуглекислого газу в атмосфері є наслідком швидкої індустріалізації людства, яке супроводжується спалюванням усе більшої кількості нафти, вугілля і газу, а також розоренням великих площ степів та саван, розвитком зрошувального землеробства, вирубуванням лісів. Інші ж учені переконані: збільшення концентрації двоокису вуглецю в атмосфері нашої планети має космічні чинники. Загальне зростання температури призводить до нагрівання Світового океану.

Хто сказав, що глобальне потепління — це погано? Особливо для України. Теплі зими економлять велику кількість енергоносіїв. Наприклад, згідно з оцінками фахівців «Нафтогазу України», в опалювальному сезоні попередніх років витрати природного газу зменшилися. Дослідження та прогнози вказують на поблагливі зміни клімату саме для сільського господарства. Зокрема, зростання кількості опадів у посушливому степу, яке через кілька десятиліть досягне 10—15 відсотків від середньої багаторічної норми, і, навпаки, їхнє зниження приблизно на 5—10 відсотків у перезволоженому Поліссі позитивно впливатиме на врожайність сільськогосподарських культур. Зростання кількості опадів у степовій зоні призведе до подальшого зменшення площ зрошуваних земель, що скоротить не тільки енергоємність виробництва, а й обсяги викидів у атмосферу двоокису вуглецю з ґрунту.

Зростання тривалості та теплозабезпечення вегетаційного періоду відкриває нові можливості для використання широкого спектру пізньостиглих і, як правило, більш урожайних сортів зернових та технічних культур, з'являються певні перспективи для отримання двох урожаїв за рік. Багато нових сільськогосподарських рослин можна буде вирощувати на півночі країни, а на півдні будуть добре почуватися такі теплолюбні культури, як бавовник.

Без сумніву, для України перспективними вважаються спільні проекти з розвиненими країнами, коли впровадження за рахунок західного інвестора нових технологій призводить до зменшення або до повної ліквідації «парникових» газів. Іншим наслідком є створення Національної системи моніторингу емісії «парникових» газів, оснащеної сучасним устаткуванням. Одним із проектів державного агентства повинна бути повна утилізація шахтного метану, яка дала б змогу переробляти щорічно 250 млн кубометрів метану на паливо. Проте до повної реалізації цього проекту ще далеко (С. Чорний).

II. Значення незрозумілих вам слів з'ясуйте за словником наприкінці підручника.

III. Які мовні засоби використано доповідачем для привернення уваги слухача (читача)?

IV. Визначте мету виступу вченого-еколога Сергія Чорного. Якій проблемі (морально-етичній чи суспільній) його присвячено? Свою відповідь аргументуйте.

249. I. Проаналізуйте схему. Назвіть усі структурні частини доповіді з попередньої вправи.

Структура доповіді в публіцистичному стилі

Вступ	Зацікавлення, створення необхідного настрою, повідомлення мети й актуальності проблеми
Основна частина	Наявність доказів на користь власної позиції, наведення переконливих фактів, цифр, прикладів
Висновки	Узагальнення положень основної частини, спонукання аудиторії на суперечку, виголошення заклику тощо

II. Визначте, який спосіб привернення уваги аудиторії використав Сергій Чорний у вступі до своєї доповіді:

- а) наведення прикладу з власного досвіду;
- б) цитування мудрості, крилатого вислову, відомого афоризму;
- в) висвітлення того, що хвилює слухачів (читачів);
- г) демонстрація влучного і пристойного жарту, що одразу ж викликає людські симпатії;
- г) наведення якихось точних цифрових даних, документів тощо.

250. I. Прочитайте назви доповідей у публіцистичному стилі. Випишіть спочатку ті, що присвячені розкриттю морально-етичних проблем, потім — суспільних.

1. Благодійність — найбільший вияв гуманності. 2. Старшим — повагу, молодим — дозвілля. 3. Бережімо багатства планети! 4. Яка людина може бути по-справжньому щасливою? 5. Чи завжди ми додержуємося принципів толерант-

ності? 6. Чи кожен із нас іменує себе українцем? 7. Егоїзм — першопричина раку душі (*В. Сухомлинський*). 8. У чому сила держави? 9. Хто принижує оточуючих, той ніколи не буде великий сам (*Й.-Г. Зейме*). 10. Держава — це ми. 11. Без минулого немає майбутнього.

Комунікативний практикум

II. На одну із запропонованих тем підготуйте доповідь. Скористайтесь поданою схемою.

Схема підготовки доповіді

Пізнай себе і світ

251. I. Які морально-етичні або суспільні проблеми, на ваш погляд, турбують сучасну молодь? Сформулюйте їх у вигляді тез до майбутніх доповідей.

Комунікативний практикум

II. Виберіть 2—3 проблеми, якими зацікавлена більшість учнів вашого класу. Уявіть, що вам треба виступити з доповіддю перед однокласниками. Підготуйтеся до виступу, скориставшись пам'яткою на с. 201.

252. I. Прочитайте початок доповіді на тему «Телекомунікаційні технології: за і проти». З'ясуйте, чи актуальне питання порушує автор. Яке ви бачите вирішення цієї проблеми?

Мільйони людей дізнаються про світ через телебачення. Його особливість полягає в наочності: воно не лише коментує, а й показує події. Проте саме текст, а не відео виявляється ключовим у тонкому мистецтві телепереконавання. Споживачем рекламного продукту є практично кожний із нас. Тому важливість і глибину впливу реклами на сучасну людину важко переоцінити.

Телереклама в сучасному суспільстві вже не просто інформує про товар чи спонукає купити його. Вона формує образ сучасності, вмикає потаємні механізми впливу на масову свідомість. На нас із вами... (*За О. Карпенко*).

Комунікативний практикум

II. На основі поданого початку складіть доповідь на запропоновану тему, використовуючи мовні звороти й образні засоби, що привертали б увагу слухача.

Як зробити доповідь у публіцистичному стилі ефективною й цікавою

1. Виберіть тему, яка справді хвилює вас.
2. Чітко уявіть собі мету вашої доповіді й дотримуйтеся її.
3. Глибше пориньте в тему доповіді, опрацюйте не менше 2—3 джерел.
4. Обмежте обсяг матеріалу (доповідь не повинна бути задовгою й занадто короткою).
5. Систематизуйте свої думки заздалегідь до самого виступу з доповіддю.
6. Наповніть доповідь прикладами, фактами, цифрами, цитатами, які ілюстрували б те, про що говорите.
7. Ніколи не заучуйте доповідь слово в слово.
8. Прагніть розділити свої думки зі слухачами.
9. Говоріть виразно, правильно, доречно, ясно й доцільно, використовуючи образні вислови.

23. Двокрапка в безсполучниковому складному реченні

Наше життя — це своєрідний храм, цінний не тільки нашою працею, а й мудрістю попередніх поколінь.

Г. Бондаренко

Вугатні українці

253. І. Прочитайте виразно текст. Назвіть твори зарубіжної літератури, які ви читали в перекладах Миколи Лукаша.

ІІ. Яку роль відіграють у тексті безсполучникові складні речення? Які смислові відношення вони передають?

В історії українського художнього перекладу Миколі Лукашу належить місце особливе, виняткове. Вимовиш слова *перекладач, художній переклад* — мимоволі на думку спадає Микола Лукаш, так, ніби в його імені самі ці терміни персоніфікувалися. Перекладач такого діапазону — рідкісне явище не лише в українській, а і в будь-якій іншій літературі.

Суперником Лукаша-поліглота з українських письменників міг би бути хіба що Агатангел Кримський: він був орієнталіс-

Двокрапка в безсполучниковому складному реченні
Смислові відношення пояснення, доповнення, причини

том широкого профілю — водночас арабістом, іраністом і тюркологом. А Східний світ у сферу перекладацьких інтересів Лукаша не входив. Та Кримський був також і україністом, автором відомої української історичної граматики, лексикологом, одним з упорядників і редактором російсько-українського словника.

Лексикографом був і Лукаш: інколи він рецензував словники Інституту мовознавства. Ніколи він не читав без олівця: з читаних книжок старанно виписував на картки переважно фразеологізми, але не обминав і вартого уваги лексичного матеріалу. Цілком зрозуміло: вивчення української мови в такий спосіб позитивно відбилосся на перекладацькій праці Лукаша, збагатило його мовні ресурси (За Г. Кочуром).

Орієнталіст — фахівець зі сходознавства — наукової галузі, що вивчає історію, мови, культуру народів Сходу.

II. Випишіть безсполучникові складні речення, що відповідають поданим схемам.

1. []: [причина].
2. []: [пояснення].
3. []: [доповнення].

III. Користуючись схемами, сформулюйте правила вживання *двокрапки* в безсполучникових складних реченнях. Свої висновки звірте з теоретичним матеріалом на с. 205—206.

IV. Поясніть лексичне значення виділених у тексті слів. За потреби зверніться до тлумачного словника.

Слово-живо

254. I. Трансформуйте подані складні сполучникові речення в безсполучникові складні. Запишіть змодельовані речення, вживаючи потрібний розділовий знак між їхніми частинами. Накресліть схеми.

1. Ми прислухаємося до річки, і вона знову затріщала за верболозами (М. Стельмах). 2. Народ твердо вірив у те, що наполеглива праця на власній землі приносить не тільки багатство, а й задоволення та радість (Г. Тарасенко). 3. Геніальні твори Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Лесі Українки доводять, що українська мова є мовою великого й гордого народу (Б. Харчук). 4. Слова *Київ, Русь, Україна* з глибокою шанобою і гордістю промовляє кожний свідомий українець, бо виражають вони духовну близькість до землі своїх батьків, родоvodu українського, його славної і водночас трагічної історії (Р. Радішевський). 5. Українці пишаються своєю рідною землею, бо вони споконвіку люблять і шанують батьківський край (Г. Тарасенко). 6. Змієві вали не дійшли до нас у своїй первозданній величі, бо від часу спорудження їх минуло майже дві з половиною тисячі літ (М. Федоренко).

Пунктограма

Двокрапка в безсполучниковому складному реченні

Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно на синьому морі
(Леся Українка).

II. Виразно прочитайте записані безсполучникові складні речення. З'ясуйте, яка **інтонація** властива цим синтаксичним конструкціям.

Із секретів синтаксису

Безсполучникові складні речення, яким характерні смислові відношення пояснення чи доповнення, синонімічні, як правило, до складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними.

Порівняйте: *У давнину вірили: райдуга — це ніби міст, зітканий із нев'янучих свіжих і пахучих квітів (О. Потапенко).* — *У давнину вірили, що райдуга — це ніби міст, зітканий із нев'янучих свіжих і пахучих квітів.*

Пунктуаційний практикум

255. I. Спишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки. Визначте, які смислові відношення характерні цим конструкціям. Накресліть схеми.

1. Пам'ятайте наше життя це своєрідний храм цінний не тільки нашою працею а й мудрістю попередніх поколінь (Г. Бондаренко). 2. Ми знаємо води так багато на нашій землі (І. Падалко). 3. Нехай завжди оклично звучать взаємні побажання щоб нам жито родило! (В. Скуратівський). 4. Важливо пам'ятати людина має бути щирою привітною. 5. Привабливості людині надають особисті чесноти маючи добрий інтелект упевненість у своїх достоїнствах вона без сумніву швидко знайде спільну мову зі своїм співрозмовником (З тв. О. Корніяки). 6. Держімося землі вона нас держить (Нар. творчість). 7. Земля жива вона все чує і знає (Б. Грінченко). 8. Здавна існував звичай від'їжджаючи в далекі краї брати з собою грудочку рідної землі (Г. Тарасенко).

зі своїм — з собою

II. З'ясуйте, в яких безсполучникових складних реченнях їхні частини ускладнені. Поясніть уживання розділових знаків у цих реченнях.

III. Перебудуйте 1, 4 і 6 безсполучникові складні речення у синонімічні сполучникові. Дослідіть, чи до одного виду складнопідрядних речень вони належатимуть.

IV. Поясніть характер чергування прийменників, зазначених у рамці.

➡ 256. І. Змодельуйте й запишіть уривки з поетичних творів Василя Симоненка, дібравши їх продовження з другого стовпчика. Визначте, у яких із них між частинами вживається кома, а в яких — двокрапка. Доведіть це за допомогою правил пунктуації.

1. Я тут один, мов у чужому краї !..
2. Не розірвати цю холодну тишу !..
3. Не бажаю я нічого, хоч тільки одного !..
4. Осінній вечір морозом ди-хав !..
5. Сусіди кажуть !..
6. Дівчата кажуть !..
7. Лягли шляхи нові, широкі й вольні !..

3. Стуку серця дорогого біля серденька мого.
4. Ніхто мене, як друг, не привіта.
4. У небі місяць, немов п'ятак...
5. парубок нічого...
5. Степи, озера й ріки ожили.
6. хлопець так собі...
2. Вона міцна й похмура, мов граніт.

ІІ. Схарактеризуйте речення за алгоритмом, поданим на с. 190.

Культура мовлення

257. Запам'ятайте наголос у словах, поданих у рамці. Уведіть їх у безсполучникові складні речення.

батьківство
батьківський
батьківщина
Батьківщина

258. Гра «Третє зайве». Спишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки. Визначте, яка синтаксична конструкція в кожній групі речень є «зайвою». Вибір обґрунтуйте.

І. 1. У вічності перед порогом
Не пнишь і не в'юнишь вужем
Раніше ніж ставати богом
Живи звичайним споришем.

М. Руденко

2. Голос духа чути скрізь
По курних хатах мужицьких
По верстатах ремісницьких
По місцях недолі й сліз.

І. Франко

3. Волошко загадко велика
В тобі є вічна таїна
Ти водночас і скромно-дика
І незбагненно чарівна.

Д. Білоус

ІІ. 1. Хтось з великих ска-
зав Усе минає, а слово
залишається (М. Слабо-
шпицький).

2. Не бійтесь заглядати
у словник
Це пишний яр, а не сумне
провалля...
М. Рильський

3. Варто відзначити Яро-
слав Мудрий був людиною
всебічно розвинутою
(С. Махун).

II. Зробіть висновок про вживання двокрапки в простому і складному реченнях.

Пунктуаційний практикум

 259. I. Прочитайте. Відновіть текст, визначивши межі речень і поділивши його на абзаци. Запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Назвіть пунктограми.

Під час досліджень встановлено Світовий океан населений у всіх своїх підводних шарах виявлено дивовижні закономірності в розповсюдженні глибоководної фауни але до кінця 1959 року людське око не бачило безпосередньо життя тварин океанської безодні заважав тиск товстого шару води ця заповітна мрія біологів здійснилася лише на початку 1960 року Жак Піккар і Дон Уолт здійснили рекордне занурення на батискафі «Трієст» дослідники пройшли глибину дев'ять тисяч метрів почулася незвичайна тріскотнява учені побачили скло ілюмінаторів батискафа раптово вкрилося сіткою дрібних тріщинок у момент коли батискаф досяг максимальної глибини в променях світла від потужних прожекторів дослідники побачили кількох загадкових тварин яких вони спершу вважали рибами минуло кілька хвилин на освітлене дно лягла ще одна тіль це повз ілюмінатор пропливла якась дуже гарна глибоководна істота прийнята дослідниками за мурену Жак Піккар і Дон Уолт не були зоологами і зрозуміло їхня розповідь рясніла гіпотезами і здогадками та чи приміненшує це значення їхньої сміливої експедиції їм випала честь першими зазирнути в безодню вони чудово володіли технікою (За Н. Павлюк).

II. З'ясуйте стильову належність відновленого тексту. Свою відповідь обґрунтуйте.

III. До виділених слів доберіть синоніми.

Прочитайте і запам'ятайте

Двокрапка в безсполучниковому складному реченні ставиться тоді, коли друга частина його:

вказує на причину того, про що йдеться в першій частині	розкриває, пояснює або доповнює зміст першої частини в цілому чи одного з її членів
<i>Я гордо чоло підвела: весняная сила в душі моїй грає (За Лесею Українкою).</i>	<i>Із синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів (М. Коцюбинський).</i>
[:] причина.	[:] пояснення. [;] доповнення.

Для безсполучникових складних речень, що виражають причину, пояснення або доповнення, характерна пояснювальна інтонація: у кінці першої частини голос знижується, робиться виразна пауза, а друга частина вимовляється швидким темпом. Наприклад:

Чудовий краєвид прослався перед ним: // стави, лисніючи у сяєві нічнім один до одного горнулися пестливо (А. Міцкевич).

Безсполучникові складні речення, що виражають причину, синонімічні до складнопідрядних речень з підрядними обставинними причинами.

Порівняйте: *Тільки сосна та дуби зберігають свій колір: вони шорсткі, стійкі, неподатливі, уміють протистояти будь-яким вітрам (Панас Мирний).* — *Тільки сосна та дуби зберігають свій колір, бо вони шорсткі, стійкі, неподатливі, уміють протистояти будь-яким вітрам.*

Комунікативний практикум

260. За поданою фотоілюстрацією напишіть невеликий твір на тему «Біля ілюмінатора батискафа». Вживайте безсполучникові складні речення.

Незабутня зустріч на дні океану

Подумайте і дайте відповіді

1. Які смислові відношення властиві безсполучниковим складним реченням, у яких уживається двокрапка?
2. Яка інтонація характерна безсполучниковим складним реченням, що виражають причину, пояснення або доповнення?
3. До яких сполучникових складних речень синонімічні безсполучникові, між частинами яких уживається двокрапка? Наведіть власні приклади.

§ 24. Типе в безсполучниковому складному реченні

Типе в безсполучниковому складному реченні
Смислові відношення часу, умови, наслідку, зіставлення

Щоб бути великим, треба почувати себе малим.

Латинський вислів

261. І. Виразно прочитайте вірш. Випишіть безсполучникові складні речення, яким властива інтонація зумовленості й зіставлення. Визначте смислові відношення, накресліть схеми.

ПЧ

Лиже полум'я жовте череве,
Важкувато сопе димар,
Галасує від болю дерево,
Піднімаючись димом до
хмар.

Бубонять рогачі і кочерги —
Щось пригадують з давнини
І чекають покійно черги
Засмаглілі горшки й чавуни.

З тітки полум'я сон злизало,
Тітка гладить рукою глек,
Теплий ватяник зав'язала
На застуджений свій поперек.

Біга тітка із кухні в сени,
З-під повітки заносить дров —
З них струмує жовтаво-синя
Віковічна печаль дібров.

Звично грюкають мляві двері,
Піч гуде і димить у світ —
Скільки в пащу цієї ненажері
Тітка вкинула крапих літ!

Сновигають по зморшках
думи,
На щоках танцює вогонь,
Сажа в'їлася чорним глумом
У пелюстки її долонь.

Біля печі вона, мов бранець,
Слугувала під шурх спідниць,
Відавала дівочий рум'янець
Чистоті смачних паляниць...

Менше ми гіркоти нестимем,
Стане ближчою наша мета,
Як не будуть у небо димом
Підніматись жіночі літа.

В. Симоненко

П. Дослідіть, яких речень за будовою найбільше в тексті. Яку стилістичну роль виконує нагромадження таких конструкцій?

ПІ. Яку роль відіграє інтонація у безсполучникових складних реченнях цього вірша?

Безсполучникові складні речення, яким характерні смислові відношення зіставлення чи протиставлення, синонімічні до складносурядних речень з протиставними сполучниками.

Порівняйте: *Кішки гризуться — мишам привілля (Нар. творчість).* — *Кішки гризуться, а мишам привілля.*

Безсполучникові складні речення, яким характерні наслідкові відношення, можуть бути синонімічними до складнопідрядних речень з підрядними обставинними наслідку або до складносурядних речень з єднальними сполучниками.

Порівняйте: *Обізвався грибом — лізь у кіш (Нар. творчість).* — *Обізвався грибом, так що лізь у кіш; Зашелестіла висока трава — хитрий лисячий писочок мигнув вогником та й щез (За Є. Гуцалом).* — *Зашелестіла висока трава — і хитрий лисячий писочок мигнув вогником та й щез.*

Пунктуаційний практикум

262. І. Трансформуйте подані складні сполучникові речення в безсполучникові. Запишіть змодельовані речення, уживаючи потрібний розділовий знак між частинами (див. с. 210—211). Накресліть схеми.

1. Плеще веслами човен у морі, а з-під весел скачуть вогні, дрібні, маленькі, зелені (*М. Коцюбинський*). 2. Розумна людина завжди знайде спільну мову з іншою розумною людиною, а дурень ніколи не погодиться ні з розумним, ні з дурним (*Арістотель*). 3. Побачу цю ніжну, тремтливу вербу-красуню, і наринають світлі спогади дитинства (*В. Скуратівський*). 4. Озираюся довкола — і ми побачимо безліч символічних позначень-застережень, закликів (*Н. Бібік*). 5. Минула хвилина — і сталося чудо (*М. Коцюбинський*). 6. Коли ворог вибивав із наших рук шаблю, тоді на зміну їй приходило слово, могутнє і гаряче (*М. Горинь*).

Мовознавче дослідження

П. Яким трансформованим безсполучниковим складним реченням характерна *інтонація зіставлення*, а яким — *інтонація зумовленості*?

Пунктограма

Тире в безсполучниковому складному реченні

Умів помилятися — уміє і виправлятися (Нар. творчість).

Слово-живо

263. І. Із поданих пар простих речень складіть і запишіть безсполучникові складні. Виразно прочитайте їх. Яка інтонація властива побудованим конструкціям?

1. Стихла пісня. Тихо стало над степом (С. Скляренко). 2. За вихором продріботіла над самою землею одірвана од гурту хмара. З неї пішов лапатий, рідкий дощ (Г. Колісник). 3. Зникає мова. Народу більше нема (К. Ушинський). 4. Я не бував за дальніми морями, чужих доріг ніколи не топтав. В своїм краю під буйними вітрами щасливим я і вільним виростав (В. Симоненко). 5. Над лісом знялося сонце. Туман справді почав розступатися (Д. Міщенко). 6. Я ближче підходив до врочистого дуба-велетня. Він більшав у моїх очах, виростав у височінь, розпросторювався кроною (Є. Гуцало).

ІІ. Визначте смислові відношення між частинами безсполучникових складних речень. Накресліть схеми.

Мудрість народна

264. І. Прочитайте народні вислови й афоризми. Дослідіть, яку функцію виконує в них тире. Згрупуйте речення за правилами пунктуації: а) тире між підметом і присудком; б) тире в неповному реченні; в) тире в безсполучниковому складному реченні.

1. Дай язикові волю — заведе в неволю. 2. Добрий намір — то вже півсправи. 3. Дурний язик — голові не приятель. 4. Млин меле — борошно буде, язик меле — біда буде. 5. Не допомагай порадами, а краще — плечима. 6. Не спіши побалакати — спіши працювати. 7. Порожня бочка гучить, а повна — мовчить. 8. Пуста думка — зайва ноша. 9. Склав план — діло зробиш. 10. Слово без діла — гітара без струни. 11. Язик мій — часто ворог мій. 12. Чоловік у хаті голова, а жінка — душа. 13. Почнеш із розмови — балачкою й закінчиш. 14. Слово до слова — добра розмова, праця до праці — злиднів не бояться.

ІІ. Наведіть приклади 2—3 речень, у яких уживається тире при однорідних членах. Сформулюйте пунктуаційне правило.

Комунікативний практикум

265. І. Уявіть, що ви берете участь в обговоренні дискусійного питання щодо ролі слова в житті людини. Складіть невелику доповідь, проілюструвавши її прислів'ями і приказками, у яких уживається тире між частинами безсполучникового складного речення. ІІ. Об'єднавшись у пари, складіть і розіграйте діалог (12—14 реплік), поклавши в його основу один із народних висловів. Висловіть особисту позицію щодо обговорюваної проблеми.

266. I. За поданими схемами побудуйте або доберіть із художньої літератури безсполучникові складні речення.

1. [] — [наслідок]. 3. [умова] — [].

2. [час] — []. 4. [] — [].
зіставлення

II. Користуючись схемами, сформулюйте основні правила вживання тире в безсполучникових складних реченнях.

Мудрість народна

267. I. Прочитайте виразно текст. Визначте його тему. Доберіть заголовок. Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Знайдіть безсполучникові складні речення, укажіть на смислові відношення між частинами речень. Накресліть схеми.

Природа... Скільки думок викликає це слово скільки асоціацій породжується з ним. Найкращі моменти життя хочеться пережити з природою, в чудовому лісі посеред прекрасного саду сповненого різних таємниць.

Завдяки чарівному дивосвіту природи виникають цікаві вислови. Ластівки низько літають дощ обіцяють. Верещить вересень уже осінь. Листопад дерев не обтрусить зима довго бути мусить. Калина рано зачервоніла рання і люта зима буде. Осінь ясна зима холодна. Пригріло сонечко обсохла земля. Кричать сови спить діброва зіроньки сіяють. Сонце сховалось у вітах дерев річка дихнула прохолодою.

Які яскраві цікаві неймовірні явища ми можемо спостерігати за чарівним дивосвітом природи! (З нар. календаря).

II. Знайдіть умовно односкладні речення у складі безсполучникових складних. Визначте їх вид.

 III. Запишіть відомі вам народні прикмети у вигляді безсполучникових складних речень, що виражали б різні смислові відношення. Поясніть уживання розділових знаків.

Комунікативний практикум

 268. Поясніть, як ви розумієте латинський вислів, узятий за епіграф до параграфа (с. 207). Міркування оформіть у вигляді невеликого твору, використовуючи безсполучникові складні речення з різними смисловими відношеннями.

Прочитайте і запам'ятайте

У безсполучникових складних реченнях уживається тире, якщо:

у другій частині подано висновок або наслідок дії першої частини	→	<i>Землі кланяйся низько — до хліба будеш близько (Нар. творчість).</i> [] — [наслідок].
перша частина виражає умову або час того, про що говориться в другій частині	→	<i>Здобудеш освіту — побачиш більше світу (Нар. творчість).</i> [умова] — [].
зміст двох частин різко протиставляється або зіставляється	→	<i>Грати словом — долею грати (Г. Світлична).</i> [] — []. зіставлення

Для безсполучникових складних речень, що виражають смислові відношення зіставлення чи протиставлення, характерна **інтонація зіставлення**: виразна п а у з а між частинами, перша з яких вимовляється під вищеним тоном, а друга — з н и ж е н и м. При цьому однаковий логічний наголос робиться на зіставляваних словах.

Наприклад:

Ще сонячні промені сплять — // досвітні огні вже горять!
(Леся Українка).

Для безсполучникових складних речень, що виражають наслідок, умову або час, характерна **інтонація зумовленості**. Вона близька до інтонації зіставлення, але наголос у реченнях не такий симетричний.

Безсполучникові складні речення, що виражають умову або час, синонімічні до складнопідрядних речень з підрядними обставинними.

Порівняйте: *Приїхали до лісу — зійшло сонце* (Григорій Тютюнник). — *Коли приїхали до лісу, зійшло сонце; На столі лежить паляниця — буде продовження роду* (В. Скуратівський). — *Якщо на столі лежить паляниця, буде продовження роду.*

Пунктуаційний практикум

269. І. Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки. Поясніть уживання коми, тире і двокрапки в простому і складному реченні.

Прислів'я і приказки стислі крилаті вислови в них сконцентровано житейську мудрість і філософію народу. Своїм мовним багатством і змістовим розмаїттям українські прислів'я і приказки охоплюють усі аспекти життя людини її погляди на

світ суспільні явища громадські та родинні стосунки побут то-що. Люди кажуть «Посієш вчасно збереш рясно». І жодного слова звідси не викинеш тут сконцентровано багатовіковий досвід народу (З посібника).

II. Знайдіть безсполучникові складні речення. Зробіть синтаксичний розбір їх.

Погумайте і дайте відповіді

1. Які смислові відношення властиві безсполучниковим складним реченням, у яких уживається тире?

2. Яка інтонація характерна безсполучниковим складним реченням, що виражають наслідок, умову або час?

3. У чому особливість інтонування безсполучникових складних речень, що виражають смислові відношення зіставлення чи протиставлення?

4. До яких сполучникових складних речень синонімічні безсполучникові, між частинами яких уживається тире? Наведіть власні приклади.

Пунктуаційний практикум

270. I. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення з пропущеними розділовими знаками. Обґрунтуйте їх.

II. Випишіть безсполучникові складні речення, розставляючи розділові знаки.

У КАТЕРИНИ БІЛОКУР

Я підійшов до хати, зупинився. Відчинилася хвіртка вийшла жінка в темній терновій хустці заговорила м'яким голосом гостинно запросила ввійти.

На покуті темніли старі образи ледь помітно виблискували тьмяною позолотою німби святих недалеко від ікон висів портрет Шевченка. З простенької його рами розгорнуто звичайний рушник він нагадував гаптовані крила якогось дивного білого птаха або величезного метелика.

Уздовж стола лава. На довгому ослоні що на нього падало світло з двох невеликих вікон лежало причандалля художниці: тюбики фарб, саморобні пензлики. За палітру правив шматок скла він лежав поруч.

На стінах світлиці висіло кілька картин. Я замилювався квітами що жили на полотнах такою яскравою красою. Картини були в неоковирних рамах а деякі зовсім без рам. У цій пропахлій фарбами і живими квітами кімнаті художниця творила. Я мовчав тут не було навіть звичайнісінького мольберта. Був зачарований але й здивований життям цієї скромної і разом із тим такої талановитої та наполегливої жінки (За М. Сарма-Соколовським).

Ірен Роздобудько

Блеза Паскаля

Вольфі Моцарта

Ганса Андерсена

Катруся Білокур

Чарлі Чапліна

Ірен Роздобудько про Блеза Паскаля, Вольфі Моцарта, Ганса Андерсена, Катруся Білокур, Чарлі Чапліна. — К.: Грані-Т, 2008.

271. І. Прочитайте уривок із книги Ірен Роздобудько, що вийшла в серії «Життя видатних дітей». Як письменниці вдалося зобразити зародження таланту художниці Катерини Білокур? Визначте роль діалогу в тексті.

...Катруся вийшла з хати і завмерла від подиву. Вчора вона побачила, як набубнявіли бруньки на деревах, як на стеблинках під-

нялись угору зелені бутони. Але що робиться сьогодні!

У Катрусі аж подих перехопило: увесь садок укритися білорожевим маревом. Дерев зацвіли! Та так рясно, здавалося, вони понадягали мережані капелюхи! А на стеблинах сотнями розкритих пелюсток замерехтіли пурпурові, сині, білі, жовті зірки! Квіти! Півонії, троянди, мальви, ромашки, волошки!

Вони хитали своїми голівками, й Катруся ніби чула, як квіти перешіптуються поміж собою.

— Це — Катруся! — повідомляла іншим квітам Червона Півонія.

— Так... так... Це Катруся, наша господарка, — кивали у відповідь Ромашки. — Вона вийшла помилуватися нами!

— Та вона сама, мов квітка! А очі в неї, як у нас! — прошепотіли Волошки...

— Ото наївні нерозумні рослини! — почувся рипучий голос Будяка. — Не порівнюйте себе з людьми! Всі ви рано чи пізно відцвісте! Ваше життя — коротке...

Ой, як засмутилася Катруся, зачувши таке! Невже загине ця неймовірна краса?! Як зберегти її, як зупинити ці хвилини щастя?

У хаті всі ще спали; на подвір'ї тихо коливалися на вітрі випрані мамою рушники... Катруся тихо-тихо зайшла до хати і взяла зі столу слоїк із буяковим квасом. Потім вона взяла білий рушник, сіла на призьбі і обережно розстелила його на

колінах. Умочила палець у квас... І на білому полотні з'явився «портрет» Півонії!

...Дівчинка глибоко замислилася й не почула, як на поріг вийшла матуся.

— Ох ти, бешкетнице! — зарепетувала вона. — Ти замурзала рушника! Негайно біжи до річки і випери його!

Катруся знітилася: ох, і правда — на білому рушникові цвіла велика пурпурова півонія. Що ж вона оце накоїла!

Дівчинка побігла до річки. На березі ще раз поглянула на свій малюнок. Півонія була, мов жива! Катруся тяжко зітхнула і... занурила рушник у воду. По сріблястій поверхні попливли пурпурові хмаринки, а квітка розтеклася й зникла.

II. Визначте в тексті безсполучникові складні речення і зробіть синтаксичний розбір їх (усно).

III. Виділені складні речення трансформуйте в безсполучникові. Прокоментуйте розділові знаки в утворених реченнях.

Комунікативний практикум

IV. Подискутуйте з однолітками на тему «Як втілити в життя свою мрію?». Наводьте приклади із власного життєвого досвіду.

Слово-диво

272. I. Доповніть початки складних речень так, щоб утворилися безсполучникові складні речення, забезпечуючи типи смислових відношень, указані в дужках.

Основою мовленнєвої культури є грамотність ... (доповнення). Але цим поняття мовленнєвої культури не вичерпується. Будеш вслухатися в живе мовлення, користуватися словниками, вдумливо читати політичну, художню, наукову літературу, звертаючи при цьому увагу на особливо вдалі висловлювання, на побудову речень ... (умова-наслідок). Треба активно розвивати своє мовлення ... (пояснення).

Культура мовлення тісно пов'язана з культурою мислення ... (причина). Людина ясно, логічно мислить ... (зіставлення). І навпаки, в людини немає думок ... (наслідок). Мовлення тоді гарне, коли воно повно й точно передає думки чи відтворює образи, легко сприймається, усім зрозуміле.

Грамотне, багате мовлення — не тільки ефективний засіб передачі й сприйняття думок та образів. Це ще й вияв поваги до людей, до народу. Отже, висока культура мови не можлива без високої загальної культури ... (пояснення).

II. Визначте основну думку тексту. Доберіть заголовок. З'ясуйте стиль і тип мовлення.

III. Визначте мікротеми тексту, що розкривають загальну тему; використайте їх як пункти плану. Усно перекажіть висловлювання.

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

273. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Які ознаки характерні безсполучниковим складним реченням?
2. Які смислові відношення можуть виражати безсполучникові складні речення?
3. Яким складним сполучниковим реченням синонімічні безсполучникові складні речення? Доведіть це.
4. Чи всі складні сполучникові речення синонімічні безсполучниковим?
5. Чи може бути синонімічним просте речення до безсполучникового складного? Наведіть приклади.
6. Сформулюйте правила вживання коми, крапки з комою в безсполучниковому складному реченні. Наведіть приклади.
7. Сформулюйте правила вживання двокрапки в безсполучниковому складному реченні. Наведіть приклади.
8. Сформулюйте правила вживання тире в безсполучниковому складному реченні. Наведіть приклади.
9. Схарактеризуйте види інтонації в безсполучниковому складному реченні.
10. Яка взаємозалежність між інтонацією і розділовими знаками в безсполучниковому складному реченні?
11. Яка стилістична функція безсполучникових складних речень?
12. Яким жанрам художньої літератури властиві ці синтаксичні конструкції?

274. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

І рівень

Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Виділіть граматичні основи в безсполучникових складних реченнях. Накресліть схеми.

Нам важко обійтись без густих лісів безкраїх полів та садів без їхніх мешканців у нашій душі завжди жила часточка всього цього.

Іноді сидячи біля моря дивисься навколо чайки літають над головою десь у товщі води плавають медузи і риби. А як радісно легко буває часом на душі сидиш у садку слухаєш співи птахів та шум дерев. Хіба не чудово?

Але найдивніші найдивовижніші почуття переповнюють людину під час відвідування лісу. Спершу навкруги тихо. Ось

подув легенький вітерець, ураз зашуміли дерева почувлися віддалені голоси пташок. Обернешся і одразу підскочиш на місці щойно прямо перед носом пролетів шпак. Знову тиша... Аж раптом десь над тобою потріскують сухі гілки дуба прудка білка перескакує з дерева на дерево в пошуках їжі. Неймовірна краса! (К. Інгінова).

II рівень

Виберіть правильний варіант відповіді в тестових завданнях.

1. Визначте, який розділовий знак уживається в реченні *Сон ніжний змлю обійма за плечі я чую неньки колискову* (Г. Радецька).

А. Кома.

Б. Крапка з комою.

В. Двокрапка.

Г. Тире.

2. Установіть відповідність між безсполучниковими складними реченнями та їхніми схемами (розділові знаки випущено).

А. Сталось диво тоді камінець засіяв
і промінням ясним всіх людей

здивував.

В. Самійленко

Б. Мову зневажили корінь всиха.

Л. Гнатюк

В. Буде сонце в zenіті квітнуть

Буде небо, як цвіт, голубить.

Г. Шепітько

1. [умова] — [].

2. []: [причина].

3. []: [пояснення].

4. [], [].

одночасність

5. []; [].

одночасність

Г. Тебе ніколи, рідне слово,

Не забував я ти мені

Звучало, щире і чудове,

В мої ясні і в чорні дні...

В. Тарноградський

Г. І мріється з маленького дитяти

З літами виросте палкий співець.

С. Черкасенко

Д. Не полишай хоч ти мене ніколи

Без тебе, рідне слово, пропаду.

О. Завгородній

III рівень

І. Ураховуючи типи смислових відношень між частинами, зазначеними в дужках, доповніть початки речень так, щоб утворилися безсполучникові складні речення.

Мова наша є таємницею... (доповнення). Дивуєшся дорожності мови нашої... (пояснення). Простежимо коріння української мови... (умова). Людина створила мову... (протиставлення). Святі слова (рідна мама і рідний тато, рідна земля і рідна Україна, рідна мова і рідна школа) тримають нас на світі... (причина). Отже, найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова... (причина).

II. Виразно прочитайте відновлене висловлювання, додержуючись відповідної інтонації. Поясніть уживання розділових знаків.

В а р і а н т 2

I рівень

Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Виділіть граматичні основи в безсполучникових складних реченнях. Накресліть схеми.

Людина все найдорожче увічне у слові. З давніх-давен використовували слово не просто так, воно показує культуру народу, усплавлює націю. Подумати лише із маленького слова народжується могутня мова. Безперечно вона бере свій початок зі слова мати — найголовнішого й найріднішого в житті кожного.

Ми повинні збагачувати мову, плекати її, як мати своє дитя. Недарма кажуть, пташок упізнають по піснях, а людей по слову. Найкращий спосіб дібратися до серця людини — сказати щось прекрасне. А образиш — не чекай у відповідь доброго слова. Адже слово не горобець — вилетить, не спіймаєш.

Треба берегти слово у великій українській мові, як наші діди та прадіди. А не любиш рідного слова, святих звуків дитинства — не заслугуєш на ім'я людини! (А. Чекаренко).

II рівень

Виберіть правильний варіант відповіді в тестових завданнях.

1. Визначте, який розділовий знак уживається в реченні *Придивіться у рідному краї наша мова вкраїнська страждає* (Л. Таран-Пономаренко).

А. Кома.

Б. Крапка з комою.

В. Двокрапка.

Г. Тире.

2. Установіть відповідність між безсполучниковими складними реченнями та їхніми схемами (розділові знаки випущено).

<p>A. Звичайно, все за рік не відновити
Пошкоджено чимало поколінь.
<i>Є. Ссааві</i></p> <p>Б. Збирай, як діамант, оті слова
Твого народу в них душа жива.
<i>С. Черкасенко</i></p> <p>В. Літає радість щастя світить
Дзвенять пташки в садах рясних
Сміються знову трави, квіти...
<i>Олександр Олесь</i></p> <p>Г. Минули навіки дні чорних негрів
Живе Україна!
<i>Олександр Олесь</i></p> <p>Ґ. Усе збагнуть нічого не збагнуть
В тобі, велика українська мова.
<i>В. Галата</i></p> <p>Д. Ти у степах, наче воля, складалась
В казці, в житті, у легенді і пісні,
Скрізь ти, велика, дзвеніла, кохалась...
<i>І. Цитович</i></p> | <p>1. [], [], [].
одночасність</p> <p>2. [] — [наслідок].</p> <p>3. [] : [пояснення].</p> <p>4. [] — [].
зіставлення</p> <p>5. [] : [причина].</p> <p>6. [] ; [].
одночасність</p> |
|---|--|

III рівень

I. Ураховуючи типи смислових відношень між частинами, зазначеними в дужках, доповніть початки речень так, щоб утворилися безпосередні складні речення.

Весна — чудова пора року ... (пояснення). Змахне Березень своєю рукою ... (наслідок). А тут якраз поспіє йому на зміну невгамовний Квітень ... (пояснення). Справжній, чистий аромат землі почуваєш тільки тоді, поки не пішли в роси трави, не розпустилося на деревах листя, не розкрилися квіти. Травень — зелений, квітучий, гучний місяць ... (доповнення). А взагалі, весну відкривають птахи. Тільки зійде сніг ... (наслідок). Розтопить сонце лід на річках ... (висновок). Одні птахи залишаються тут, а інші летять далі на північ ... (причина). Наприкінці весни зовсім теплішає ... (доповнення).

II. Виразно прочитайте відновлене висловлювання, додержуючись відповідної інтонації. Поясніть уживання розділових знаків.

Бібліографічне бюро

Мищенко Н., Мищенко М. Слово батьків з усіх віків. — К.: Богдана, 2002.

Забіяка В. А., Забіяка І. М. Фразеологічний словник школяра. — К.: Освіта, 2007.

Український правопис. — К.: Наук. думка, 2007.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО І БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ

Складні речення з різними видами зв'язку становлять значну частину синтаксичних одиниць. Вони об'єднують речення зі сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком та речення, в яких наявний сполучниковий і безсполучниковий зв'язок між частинами.

Складні речення з різними видами зв'язку є ознакою книжного мовлення. Опрацювавши цей розділ, ви **навчитесь використовувати** складні речення з різними видами зв'язку для вираження розгорнутих, аргументованих думок у монологічних текстах наукового, художнього, публіцистичного стилів, за їх допомогою **будувати** усні висловлювання — доповіді, публічні виступи; **застосовувати** набуті знання в діловому спілкуванні.

25. Складне речення із сурядним і підрядним зв'язком

Земле, моя всеплодющая мати.

І. Франко

Слово-гиво

275. І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Поміркуйте, яку роль відіграють засоби образності в тексті. З якою метою їх використав автор?

Складне речення:
сурядність,
підрядність,
сполучники сурядності, підрядності,
сполучні слова,
безсполучниковий зв'язок

Верба... Ну що з неї візьмеш?! Груші на ній не ростуть. І не тільки груші, а, як свідчить підтекст народного прислів'я, на ній взагалі ніякі плоди не ростуть. Одне слово — верба, та й годі.

Але ж гляньте на неї ранньої весни, коли всі дерева ще стоять голі, а вона вже вкрита серпанком ніжних, молодесеньких, духмяних листочків — і не зможете відвести од верби очей, і в серце

ваше увійде радість, бо відчуєте, що, нарешті, настала довгождана весна. Підійдіть до верби ще раз через кілька днів, коли вона зацвіте своїм запашним жовтавим цвітом, послухайте діловий гул бджіл, які вирвалися з вулика після довгої зимівлі і збирають перший пилок та нектар для свого розплоду. Верба ж — перша з ранніх медодайних рослин, на яких бджоли беруть перший взяток, нарощуючи сім'ї. І тоді ваше серце знову

наповниться радістю від того, що красуня-верба ще й неабияка помічниця. І тоді збагнете, чому народ здавна оспівував вербу, ввів її у легенди та казки.

«Ой, вербо, вербо», «Ой, вербиченько, біле личенько», «В кінці греблі шумлять верби», «На городі верба рясна», «Ой, у полі верба» та багато інших пісень, у яких славиться верба, символізує дівочу красу, дівочий сум. У дуплі старої верби зимує й Мавка з «Лісової пісні» Лесі Українки. Верба — символ України. Великий Кобзар привіз із собою на заслання вербову гілочку, з якої розрослося велике дерево, назване вербою Тараса. З живців її насаджено цілий вербовий гай, що шумить серед пісків Косаралу. Близько 200 вербичок виростив з неї ще сам поет. А крім того, викопав криницю серед пісків, щоб свій гай поливати. Її й тепер звуть криницею Тараса (Г. Смик).

II. Визначте в тексті складні речення. Випишіть одне з них, що *складається з кількох частин*. Поміркуйте, як складні речення впливають на зміст і стиль тексту.

Комунікативний практикум

➡ III. Поміркуйте, чому Іван Франко називає землю *всеплодющою матір'ю*. Як ми, сучасне покоління, ставимося до нашої землі? Складіть діалог на цю тему.

Мудрість народна

🧩 IV. Пригадайте прислів'я про вербу і груші. Що воно означає? Побудуйте діалог з однокласником про роль прислів'їв у нашому житті.

276. I. Випишіть із тексту по одному складному реченню в такій послідовності: а) складносурядне; б) складнопідрядне; в) складне речення із сурядним і підрядним зв'язком. Дослідіть роль цих речень у тексті.

СТРИЛИ ВЕСНУ

Сонце **пригріло**, і над землею підіймається ледве помітний випарок. Далекий **горизонт** тепер вже зникається з небом і тоне в ньому. Мама на грядці. Все-все для мене тепер уже не інше, як великий світ за вікном теплої хати, а в цьому світі мама найстарша й найбільша, найважливіша і найщедріша, бо долонями двох рук не просто тримає, а гріє і голубить плодючу землю. Виймає з пазухи прогрітого вузлика; певно, для живого тепла городне насіння й поклала, аби почуло, набралось її, маминого, тепла. Коником схилену шворочку розв'язала, насінини розгорнула по білій ряднині вже на землі — тут прогріються ще й на сонці, вдихнуть свіжого повітря, загартуються. Поки промені **вершать** поспіль з повітрям **священну** і благодатну дію **осявання та очищення**, мама дбайливо

проорює-прогортає в розпушеній грядці рівні-рівні канавки-яружки. Тільки тоді, коли грядка борозенками списана, мама бере вузлика й починає висівати зернини. Зосереджено і спокійно потираючи пучками, не кваплячись, проте з увагою, аби до кожної борозенки впало насіння не менше й не більше, а рівно-рівно стільки, скільки тут може рослин-розсад вирости. Подумати можна б, що мама опускає в ґрунт не просто чорні насінини капусти, а коштовні перлинки. Грядка засіяна... (І. Чендей).

II. Які думки й почуття викликає в нас прихід весни? Як це передано в тексті?

III. Поясніть написання виділених слів, пригадавши відповідні орфограми. Об'єднавшись у пари, перевірте знання правил.

Мовознавче дослідження

 277. I. Прочитайте речення. Визначте їх будову і накресліть схеми. Доведіть, що в цих реченнях наявний *сурядний і підрядний зв'язок*.

1. Пахтять кульбаби золоті меди, і, ніби хмарка бурштинова, бджоли злітаються до мене знадокола і прозначають трачені сліди (В. Стус). 2. Зліва співали струмки, що збігали з гір, і кожен з них мав свій голос (М. Коцюбинський). 3. У повітрі дощ, і гречка пахне тепло, немов розлився бурштиновий мед. 4. Береги несподівано розступилися, відкриваючи широкі плеса заток, які густо позаростали лататтям, і здавалось, що на ньому можна було пройти від берега до берега, не торкаючись босими підощвами теплої води (З тв. М. Рильського). 5. Я знов пригадую весну свою хлоп'ячу, що квітла у вітрах в донецькій далині, і вчителя свого лице я бачу (В. Сосюра).

Культура мовлення

II. З'ясуйте значення слова *бурштиновий* і складіть словосполучення, де воно вживалося б у прямому й переносному значеннях.

III. Доберіть синоніми до слова *знадокола*. Визначте, яка це частина мови.

Слово-диво

278. I. З поданих речень складіть одне складне із сурядністю і підрядністю. Скористайтеся сполучниками і сполучними словами, що в дужках. Запишіть відновлені речення, поясніть розділові знаки.

1. Внизу ріка у скелях клекотить. Лежить село, укрите небесами. Ген у горах, де вітри з орлами, пастуша *ватра* мирно мерехтить (*і, та, а*). 2. У досвітню пору вийшли працювати. Потрудилися добре. Можна відпочити (*і, так що*). 3. Надхо-

дить вечір, повний таємниць. Ліс при світлі молодих зірниць стоїть над рікою. Стоїть сивий лірник (*і, мов, немов*). 4. Захрумтить шкоринка на зубах. Сколихнуться пам'яті підвали. Нам він у повсення пах, хліб, якого вдосталь ми не мали! (*і, як*). 5. Пропшумить вітрець у верховітті. Крикне диким голо-сом сова. Нараз подумаєш. Жива таїна усе-таки на світі (*і, та, що*). 6. Горять у степу вогні. Снуються тумани сиві. Добре. Ми одні і на самоті щасливі (*і, та, і, що*) (За М. Луківим).

II. З'ясуйте значення виділеного слова і доберіть синоніми.

III. Доведіть, що складні речення, створені автором, краще розкривають смисл висловленого.

Мовознавче дослідження

279. I. Ознайомтеся з опорним конспектом.

Зміст	Приклади
Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком можуть виражати розгорнуті думки, в них можуть поєднуватися різні за значенням смислові частини. Такі речення можуть мати в своєму складі односкладні і двоскладні речення, поєднані сполучниками сурядності й підрядності та сполучними словами	<p>Стоять ліси, у млі дримають, і сонно слухають вони, як солов'ї ляцять-співають... (М. Чернявський). [], і [], (як ...).</p> <p>А як сіли на поїзд і попливли за Козятином рідні ліси і переліски, аж лячно стало (М. Олійник). (як...) і (), [аж].</p> <p>І чим більше він роздумував над тим, що сталося, тим туманнішою ставала голова і страшніше йому робилося (П. Гуріненко). [], (що..), [] і [].</p>

Комунікативний практикум

II. Користуючись опорним конспектом і теоретичним матеріалом на с. 224—225, побудуйте розповідь про складні речення із сурядним і підрядним зв'язком. Тези розповіді запишіть.

Краса врятує світ

280. I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доберіть заголовок. З'ясуйте, якого він стилю і якими мовними засобами це виражено.

Гори починалися одразу за селом. Були вони, правда, невисокі й пологі, та все ж справжні гори. Окрім трав, на них нічого не росло, але що то були за трави! Перше, що робили Ігор з татком, потрапивши в гори, це заходили в улоговину чебрецю, зупинялися мовчки і вдихали пахощі гірського повітря.

Ніяким парфумам, казав татко, навіть знаменитим французьким, не зрівнятися з цим запашним духом, бо настоювався він на духмяному чебреці, гірському полині, різних квітах — блакитному льонку, рожевих гвоздиках, дрібненьких, але пахучих маках і колючих будяках, які теж приємно пахнуть.

Надихавшись удосталь упоєного травами повітря, вони сідали на якомусь горбочку й слухали тишу. Сюди, в улоговину, не проникали ніякі звуки. Спочатку навіть моторошно було від такої незвичайної тиші, аж у вухах дзвеніло, та минав час, і дзвеніння стихало, натомість з'являвся легенький шум, немовби до вух хтось прикладав велику морську мушлю. Потім і цей шум зникав, і тоді було чути, як і тут, в цій глибокій улоговині, вряди-годи десь дзюркотне коник.

— Живуть гори, синку! — усміхається татко, й вони йдуть далі (А. Давидов).

II. Випишіть складні речення, визначте їх будову й накресліть схеми. Дослідіть, як вони впливають на зміст тексту.

Комунікативний практикум

 III. Перекажіть текст, утворюючи, де можна, з простих речень складні із сурядністю і підрядністю. Поміркуйте, як це вплине на його зміст.

IV. Поясніть написання виділених слів. Пригадайте правила написання *не* і *ні*.

Пізнай себе і світ

281. I. Прочитайте текст. Висловіть свої міркування щодо прочитаного, свою згоду чи незгоду з авторами.

Сучасною наукою накопичено величезну кількість експериментальних фактів, що підтверджують існування інформаційного поля планети.

У цього поля є властивість — воно матеріалізує думки людей: якщо вони похмурі та злі — життя людини перетворюється на жах, а якщо світлі й добрі — на земний рай. Люди самі своїми думками творять світ, у якому живуть.

Стає очевидним, що в процесі поширення серед людей нового знання є певна критична точка, у якій приєднання тільки однієї людини до цієї сфери знання призведе до того, що воно стане доступним кожному, і з цього моменту воно стане надбанням усього людства.

Кожний може стати цією людиною — людиною, позитивна енергія якої відіграє вирішальну роль в еволюції людства.

Ви можете стати джерелом цієї свідомості, якої не вистачає для створення нового світу, сповненого любові і служіння Вищим Силам (В. Тихоплав, Т. Тихоплав).

 II. Складіть висловлювання в публіцистичному стилі на тему «Позитивна енергія — запорука розвитку суспільства». Використовуйте складні речення з різними видами зв'язку.

 III. Зверніться на сайт Інтернету <http://nauka.relis.ru/04/0409/04409092.htm> і отримайте докладну інформацію на цю тему.

 282. Гра «Хто швидше?». Об'єднайтесь у групи і побудуйте речення за поданими схемами. У змісті речень дотримуйтеся теми «Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий» (Т. Шевченко).

1. [], [], (що...).
2. [], (де), і [], (де).
3. [], [], але [], (якого).
4. [], (коли), [], (який), і [], (який).
5. [] і [], (якому), і [].

Прочитайте і запам'ятайте

Складні речення можуть утворюватися поєднанням простих частин за допомогою різних зв'язків — сурядного і підрядного, внаслідок чого виникають складні речення з сурядністю і підрядністю.

Щоб правильно зрозуміти смисл такого речення, треба встановити, із скількох простих речень воно складається і як вони пов'язані між собою. Наприклад: *Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт* (М. Коцюбинський). Речення складається з двох частин, перша з яких — складнопідрядне речення, а друга — умовно просте; поєднані між собою сполучником сурядності *а*, перша частина складається з головної та підпорядкованої їй підрядної частини, що приєднується сполучником підрядності *аж*.

[], (аж..), а [].

Складні речення із сурядністю і підрядністю бувають трьох типів і мають таку будову:

1. Складнопідрядне речення поєднується сурядним зв'язком із умовно простим. Наприклад: *За лісом широкі поля лагідно й поволі спускалися вниз, і віз усе котився вузькою невіждженою дорогою, що бігла кривулькою поміж озиминою до села* (М. Коцюбинський).

[], і [], (що...).

2. Два складнопідрядні речення поєднуються сурядним зв'язком. Наприклад: *Є прадавні скарби, що намертво лежать у землі, і є живі скарби, що йдуть по землі від по-*

коління до покоління, огортаючи глибинним чаром людську душу (М. Стельмах).

[], (що...), і [], (що...).

3. У двох і більше головних частинах, поєднаних сурядним зв'язком, може бути одна підрядна. Наприклад: *Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється* (М. Коцюбинський).

[] і [], (що).

Частини складних речень із сурядністю й підрядністю поєднуються відповідно сполучниками сурядності чи підрядності та сполучними словами, а відокремлюються одна від одної к о м а м и.

Речення такого типу вживаються в книжних стилях — науковому, художньому, публіцистичному й рідше — офіційно-діловому.

Краса врятує світ

283. Опишіть репродукцію картини Володимира Черватюка «Перші промені». Використовуйте складні речення.

В. Черватюк. Перші промені

Погумайте і дайте відповілі

1. Які види складних речень ви знаєте? Наведіть приклади.
2. Якими зв'язками поєднуються частини складних речень?
3. Яку роль у побудові складних речень відіграють сполучники?
4. Як називаються речення, в яких є сурядний і підрядний зв'язок?
5. Чому ці речення утворюють особливий вид складних речень?
6. Які розділові знаки вживаються у складних реченнях з різними видами сполучникового зв'язку?

Зв'язне мовлення

Твір у публіцистичному стилі на суспільну тему (письмово)

Краса врятує світ

284. І. Прочитайте виразно вірш Павла Тичини. Визначте жанр, стиль і тип мовлення.

НЕ БУВАВ ТИ У НАШИХ КРАЯХ!

Не бував ти у наших краях!
Там же небо — блакитні простори...
Там степи, там могили, як гори.
А весняні ночі в галях!..
Ах, хіба ж ти, хіба ж ти це знаєш,
Коли сам весь тремтиш, весь смієшся, ридаш,
Серце б'ється і б'ється в грудях...
Не бував ти у наших краях!

Не бував ти у наших краях!
Бо відтіль не таким би вернувся!
Чув про степ, що ген-ген простягнувся? —
Єсть там люди — й зросли у степах, —
Що не люблять, не вміють ридати.
Що не можуть без пісні і нивки зорати!
Тебе ж завжди я бачу в сльозах... —
Не бував ти у наших краях.

П. Тичина

II. Чому автор повторює фразу *Не бував ти у наших краях*? На чому він наголошує?

Комунікативний практикум

III. Перекажіть текст усно, побудувавши роздум у публіцистичному стилі на тему «Природа і характер українців».

Пізнай себе і світ

285. І. Прочитайте тексти. Визначте тему й основну думку кожного. Доберіть заголовки.

1. Третій день у горах горіли ліси. Ті, що знемагалися серед заповідних сосон над скелями, бачили тепер над собою лиш сонце, спотворене гарячим заімленим повітрям, — відомо ж бо, що під час лісових пожеж сонце в небі стає розбурханим, величезним...

Стихія не минає нічого, долає все на своїм шляху, підступить до скель, і скелі пашать, гірська лань, випорснувши з палаючих нетрів, летить кудись між крутояри наосліп...

І найдивніше, що серед тих, хто веде нерівний бій з вогнем у заповідних гірських лісах, всіма жилами надривається й він — винуватець пожежі, туристик мокрочубий, в зашмарованих джинсах, в окулярах від короткозорості, з міні-транзистором, що й тут недоладно бовтається йому через плече (*О. Гончар*).

2. Поміж липами, де блищить після зливи калюжа, двоє каченят прищухли, вчорашніх, тих самих, диких! Приблукалися звідкись, якимось десятим чуттям вловили, що їх тут ніхто не покривдить, і прижилися, обвиклись, знайшовши притулок біля людини. Як вони втямили, який інстинкт їм підказав, що людина, котрій болить, спроста не покривдить, бо в такому стані сама добрішою стає до всього живого? І механізатора ці дикунці не лякаються, тільки переглянулись про щось між собою, коли він зупинився неподалік від них. Тривогу виявили, але не втекли, не залишили обраного місця. А як же їх полохано там, у його краях, коли, бувало, хлопці, зібравшись цілим товариством, видобувались на полювання (*О. Гончар*).

II. Які думки викликали у вас прочитані тексти? Чому природа так реагує на вчинки людей?

Комунікативний практикум

III. Перекажіть тексти, доповнюючи своїми міркуваннями.

Пізнай себе і світ

286. І. Прочитайте текст. Доведіть, що він публіцистичного стилю. Доберіть заголовки.

Культивація степу виповнює всю історію українського народу. Це властивий зміст життя народу і його взаємин із довкіллям. Шукаючи у цій історичній дії напрямних для внутрішньої і зовнішньої політики, національно-державного відродження, ми знайдемо в першу чергу цей тісний, нерозривний, одвічний у своїй природності, здавалося б, надпри-

родний зв'язок народу із землею. Високі могили в Україні поставали подекуди ще в передісторичних часах і, можливо, з різних вірувань тих, що в них лягли. Та не збагнаний зв'язок їх із землею не підлягає найменшому сумнівові так, як піт і кров сучасних українських поколінь, що жертвують життя і кров за цю ж саму землю. Тому очевидно, що характер українського народу формувався під впливом чогось більше, ніж сама урожайність землі.

...Прикмети козацького роду, а не селяків, лицарства — товариства, а не товпи, — як ніде в світі стали прикметами всього народу, творячи цим його характер (Олег Ольжич).

Культивація — освоєння, обробіток. *Товпа* — натовп.

Комунікативний практикум

II. Складіть діалог про зв'язок вдачі українців із природою рідного краю.

III. Прочитайте на сайті Інтернету www.ukrlife.org/main/evshan/julinsk.html про видатного українця Олега Ольжича і складіть усну розповідь про нього.

Комунікативний практикум

287. Уявіть, що під час канікул ви побували на екскурсії в Криму. Ви милувалися краєвидами, морем. Але вас вразило сміття на пляжах, поліетиленові пляшки, що плавають біля берега, плями нафти. Які враження викликало у вас побачене і як би ви розповіли про це: а) своїм однокласникам; б) у статті шкільної газети. Яким стилем ви скористаетесь?

Комунікативний практикум

288. Складіть усний твір-роздум у публіцистичному стилі на тему «Сучасне й майбутнє у стосунках людини і природи». У творі використайте матеріал попередніх вправ, спирайтеся на пам'ятку.

Пам'ятка

Як писати твір на суспільну тему

1. Визначте тему й основну думку твору.
2. Пригадайте структуру роздуму як типу мовлення.
3. Поміркуйте над особливостями стилю майбутнього твору (публіцистичний) і пригадайте його ознаки.
4. Продумайте послідовність викладу.
5. Складіть план (простий чи складний).
6. Визначте кількість мікротем (абзаців).
7. Обміркуйте зміст кожної мікротеми.

289. І. Напишіть твір у публіцистичному стилі на одну з тем: «Природа в моєму житті»; «Екологія — основа життя сучасної людини»; «Краса природи і краса нашої душі»; «Неповторна краса рідного краю».

ІІ. Проведіть конкурс робіт і крапці з них опублікуйте в шкільній газеті.

§ 26. Складне речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком

Відчути дух рідненької землі —
То радість весняна, що полем грає.

В. Кулик

Слово-гиво

290. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте стиль тексту. Поміркуйте, з якою метою автор «оживляє» дуб, описує його як істоту. Які почуття викликає у вас прочитаний текст?

**Складні речення
змішаного типу
Сполучниковий
та безсполучни-
ковий зв'язок**

Сипнули сніги — і забіліли поля, забілів світ. Дуб не засинав; він чув, як угорі пропливають важкі хмари, як під землею в норах воруються ховрахи й миші, він вловлював проміння сонця й тоді, коли сонця не видно було протягом цілого тижня, він відчував, як під кригою замерзлої річки захлиналась без повітря риба, й скрушно зітхав, що не може нічим допомогти. Все його ество вловлювало, як солодко, зіщулившись, сплять у землі оті жолуді, порозтикувані хлопчачами, він знав, що сниться купці, схованій на пустирі під каменем, і що ввижається отим жолудям, що заховані за хатою, — бо хлопчачи так і не прибігли їх вигрібати. Дуб знав усе. Так само, як і те, що не вдовзі йому випаде стояти на узбіччі Чумацького Шляху, а попід його розпростертим гіллям, по затінках проїжджати-муть мажари, гарби, вози, а в передках сидітимуть дядьки, цьвохкатимуть батіжками, і коли колесо наїжджатиме на грудчасту зірку, то дядьки похилитуватимуться, а небесна зозуля куватиме і їм, і їхнім возам, і самому дубові довгі роки... (Є. Гуцало).

ІІ. Дослідіть, чому автор надає перевагу складним реченням. Як вони впливають на зміст тексту? Виписіть перше речення, накресліть схему. Дослідіть, чим воно відрізняється від складних речень, з якими ви вже ознайомилися (див. с. 234—235).

Мовознавче дослідження

291. І. Прочитайте виразно речення. Визначте кількість частин у кожному. Запишіть речення, накресліть схеми. Доведіть, що це *складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком*. Зверніть увагу на *інтонацію* речень.

1. Я древо твоє, Україно, як надійдуть сокира й пила — не стати мені на коліно, а впасти — й згоріти дотла. 2. Безсмертні всі: цей виховав дитину, той пісню написав, хоч і єдину, а той, що не зумів цього зробити, коло дороги посадив ялину. 3. Є люди, як дуби, і є дуби, як люди: безстрашно грому підставляють груди, щоб немічну берізку захистити, хоч знають добре — їм загибель буде. 4. Бувають дивні на землі діла — серед зими черешня зацвіла, я між дерев довідався докладно, що поетеса їхня то була. 5. Земля спічне в землі, вода збіжить з води, повітря у вітрах злетить під небозводи, а крихітка вогню, що я в собі ношу, перейде в людський дух полум'яної вроди. 6. Колись я думав: радощі — то путь незнаний із моїх покуть; тепер я знаю: радість — то дорога до яблунь, що в Стопчатові цвітуть (За *тв. Д. Павличка*).

ІІ. Поміркуйте над змістом третього речення. Які думки воно у вас викликає?

Комунікативний практикум

ІІІ. Напишіть замітку до журналу (газети) на одну з тем: «Ми часточка природи»; «Природа в кожному з нас».

Пізнай себе і світ

292. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок і визначте основну думку. З якою метою автор ділиться спостереженнями за совиною сім'єю? Які почуття викликає у вас прочитане?

Я відійшов від гнізда і сховався за чагарником глоду. Звідси за допомогою бінокля зручно було спостерігати за життям совиної сім'ї.

Поволі ліс «заговорив» пташиними голосами: завела свій хоровод зграйка шпаків-горобинників, пролунав весняний спів синиці, а десь на сухому сучку забарабанив строкатий дятел...

Моя знайома сова звелася на ноги, стрепенулася й полетіла на гілку біля гнізда; тут з'явилася ще одна сова й м'яко опустилась у гніздо.

Цієї миті на верхівку сусіднього дуба опустилися дві сороки; сова, що сиділа на сучку біля гнізда, спливла у повітря й подалася до верхівки дерева, де сіли білобокі. Ті, помітивши птаха, застрекотали. Та це не зупинило сову: з витягнутими вперед кігтями вона накинулася на одну з сорок — і скрекотуха врятувалася втечею.

Опустивши бінокль, я пригадав усе, що читав про поведінку сов під час догляду за потомством. Був випадок, коли одного разу полярна сова вступила у двобій з песцем, що підкрадався до її гнізда з пташенятами. Сова заступила йому шлях, та звір з оскаленою пащею накинувся на неї. Сова злетіла вгору, вп'ялася кігтями йому в спину і підняла хижакка. Трохи пролетівши, відпустила його, і той гепнувся на землю; цього виявилось достатньо, щоб прогнати хижакка (За А. Гузієм).

Слово-гиво

II. Випишіть із тексту складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Накресліть схеми. Переробіть речення, замінивши безсполучниковий зв'язок сполучниковим. Виразно прочитайте обидва варіанти і дослідіть, чи змінилася інтонація трансформованих речень. Чому? Доведіть, що варіанти речень синонімічні.

III. Поміркуйте, з якою метою автор у науково-популярному тексті використовує слова і вирази, характерні для художнього, розмовного стилів. Назвіть ці слова і вирази в тексті.

Мовознавче дослідження

293. I. Ознайомтеся з опорним конспектом.

Зміст	Приклади
Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком складаються з частин, що поєднуються різними смисловими відношеннями. Крім сполучників сурядності й підрядності та сполучних слів, частини цих речень одночасно поєднуються безсполучниковим зв'язком, що в усному мовленні виражається особливою інтонацією (паузами), а в писемному — різними розділовими знаками. Такі речення складаються з рівноправних та залежних частин.	<p><i>Ось день проминув, зник і вечір погожий, ніч криє і місто, і табір ворожий, і дивляться люба небеснії очі (Леся Українка).</i> [], [], [], і [].</p> <p><i>Він іще щось говорить, але я нічого не чую: думаю про своє (І. Муратов).</i> [], але [] : ().</p> <p><i>Ми туди часто бігали, щоб з вітряка глянути навколо: нас вабили левади, серед яких проступали білі хатки (Петро Панч).</i> [], (щоб ...) : [], (серед яких ...).</p>

Комунікативний практикум

II. Користуючись опорним конспектом і теоретичним матеріалом на с. 235, побудуйте міркування про особливості складних речень зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком (див. зразок на с. 232).

Зразок міркування

Наша мова володіє великими можливостями виражати людські думки. Для цього служать речення, різні за значенням і за будовою — прості двоскладні й односкладні, прості ускладнені, складносурядні й складнопідрядні, безсполучникові. Окрему групу складають речення із сурядним і підрядним зв'язком, сполучниковим і безсполучниковим.

Які ж особливості останнього виду складних речень? Яке їх значення й будова? Як поєднуються частини, що їх утворюють?..

Із секретів синтаксису

Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком мають складну пунктуацію: тут, крім коми, може ставитися крапка з комою, двокрапка і тире. Як і безсполучникові складні речення, цей різновид речень характеризується особливою інтонацією на межі частин, поєднаних тільки смисловими відношеннями.

Слово-диво

- **294.** І. Прочитайте і перекажіть текст, утворюючи із простих складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. 1—2 таких речення запишіть і накресліть схеми. Доведіть синонімічність простих і складних речень.

З ДОПОМОГОЮ ЛЮДИНИ

Стародавній Рим. Колізей ущерть набитий людом, який нетерпляче чекає кривавого видовища. Цього року хижі звірі мали шматувати раба Андроклеса, якого засудили до страти за втечу від господаря. І от на величезну арену випхнули приреченого. Ще мить — і з'явилися хижакі. Між ними справжній цар звірів: велетенського зросту і величної статури лев. Ось він став наближатися до Андроклеса. Раб із жаху заплющив очі і, притулившись спиною до стіни, покійно чекав смерті. Та замість того, щоб роздерти на шматки сердегу, хижак почав лащитися до нього, мов собака. Андроклес розплющив очі й, придивившись до лева, скрикнув від радощів і обняв його. В амфітеатрі глядачі отетеріли з подиву. Бачили вони всяке, але такого... Андроклеса помилювали, і він розповів...

Це трапилося, коли Андроклес був рабом у проконсула в Африці і втік від нього через жорстокість. Довго переховувався в одній печері в пустелі. Якось у печеру забрів величезний лев. Андроклес вирішив, що прийшов йому кінець. Але лев і не думав нападати. Він жалібно стогнав, піднімаючи закривавлену лапу. Опам'ятавшись трохи, Андроклес помітив у лева між пазурами велику скалку. І тут раб виявив неабияку мужність.

Чуття підказало йому, що лев дозволить це зробити. Він рішуче наблизився до скаліченого, обережно взяв його поранену лапу і витягнув шпичака. Так вони подружилися і стали жити в одній печері. Та скоро Андроклесу набридло таке життя. Він вийшов зі свого сховища і був схоплений римськими солдатами. Сталось так, що невдовзі було спіймано й лева. І от доля звела їх. Згодом Андроклес ходив із левом вулицями Рима, і народ щедро обдаровував їх (*За О. Губком*).

Амфітеатр — староримська будівля для видовищ еліптичної форми з ареною посередині. *Проконсул* — намісник імператора у провінції.

П II. Із художніх творів чи з власного досвіду наведіть приклади дружнього, дбайливого ставлення до «братів наших менших».

Пізнай себе і світ

295. І. З поданих текстів випишіть речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком у такій послідовності: а) складні речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком; б) складні речення із підрядним і безсполучниковим зв'язком; в) складні речення з усіма видами зв'язків. Накресліть схеми речень. Зверніть увагу на *розділові знаки*.

1. Імператорські пінгвіни вигодовують своїх пташенят кашоподібною речовиною, яка виробляється в стінках стравоходу і шлунку... «Пташине молоко» за своїм складом мало схоже на молоко будь-якого ссавця. І за зовнішнім виглядом воно більше схоже на сир, ніж на молоко. Та призначення в нього таке, як у справжнього молока: вигодовувати пташенят у перші дні їхнього життя (*І. Акимущкін*).

2. Скільки котів на Землі? Хіба хтось рахував? І статистики такої не існує. До цього часу ніхто й ніколи не проводив перепису свійських котів, проте хоч приблизну цифру все-таки назвати можна: на Землі зараз живе півмільярда котів. 500 мільйонів! Цифра, звичайно, величезна! Хто ж вони — ці свійські коти? Які вони? Звідки походять?..

Там, де зараз Східний Судан, між першим і шостим порогами Нілу, в сиву давнину виникла одна з найдавніших країн Африки — Нубія. Перші достовірні відомості про неї датуються трьома тисячами років до нашої доби, коли єгипетські фараони почали здійснювати на цю країну грабіжницькі походи. Вони вивозили звідти золото, слонову кістку, худобу. І от саме тоді було завезено в Єгипет і... kota. Це сталося 5 тис. років тому (3 кн. «Хрестоматія із зоології»).

3. У морях живе рак-самітник. Передня частина його тіла покрита твердим панциром, а задня частина панцира не має. Це небезпечно для такого забіяки: так і дивись, щоб противник не відкусив незахищену частину тіла! Але від такого

лиха рак оберігає себе дуже оригінально: знайшовши в морі порожню черепашку, він засовує в неї задню частину свого тіла і мандрує по дну морському разом із своєю «келією», звідси й назва його: рак-самітник. На черепашці самітника можна бачити актинію. Це поліп — дуже проста за будовою тварина. Актинія схожа на котушку для ниток: на верхній частині тіла — густий вінець довгих, рухомих щупалець, якими оточений рот, а нижня частина його дещо розширена (В. Лункевич).

II. Які думки викликають у вас прочитані тексти? Доведіть, що це науковий стиль мовлення.

III. Поглибити свої знання про природу ви можете, звернувшись на сайт Інтернету www.wikipedia.org. Найцікавіші факти повідомте однокласникам.

Культура мовлення

Уникаймо орфоепічних помилок!

Картóграф — картографія

Ківшовий — ківшевий

Пóзнань — познанський

296. Гра «Хто швидше?». Об'єднайтесь у групи і складіть речення за схемами.

1. [], [], (що...).

4. [], [], але [].

2. []; [], (який...).

5. [Якщо...], [то]; (якщо...), [то].

3. [], [] і [], (що...).

Мудрість народна

297. I. Запишіть прислів'я. Визначте будову речень і накресліть схеми. Визначте вид складних речень.

1. Як сніг упаде, то пастух устане. 2. Верба — як трава лугова: ти її покоси, а вона знову буде рости. 3. Казав ячмінь: кинь мене в грязь, то будеш князь. 4. Не тим крапля камінь довбає, що сильна, а тим, що часто падає. 5. Риба — вода, ягода — трава, а хліб — усьому голова. 6. Така в неї душа чиста, як тее сонечко навесні: не пече, а гріє. 7. Маємося як горох при дорозі: хто захоче, той скубне.

II. З'ясуйте значення 6 і 7 прислів'їв. Що повчального вони містять і як цим можна скористатися?

Прочитаєте і запам'ятаєте

Одним із різновидів складних речень є **складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком**. Особливістю

цих речень є те, що вони об'єднують три і більше частин із різними смисловими відношеннями. Щоб правильно зрозуміти смисл таких речень, треба визначити кількість частин, з яких вони складаються, за допомогою яких сполучників чи сполучних слів поєднуються, яку роль відіграє інтонація для вираження безсполучникового зв'язку. Зрозуміти зміст і будову цих речень можна за умови осмислення складносурядних, складнопідрядних та безсполучникових складних речень, оскільки їх ознаки виявляються в цьому типі складних речень. Наприклад: *Пекучий день, щебечуть птиці, де яворів шумлять ряди (В. Сосюра)*. Схема цього речення: [], [], (де...).

Складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком бувають трьох видів:

1. Складні речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком: *Тихі озера у небо зорять, ріки широкі сміються до його, і баобаби величні стоять, ждуть з ураганом змагання страшного (М. Чернявський)*; [], [], і [];

2. Складні речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком: *Лежать у лісі валуни, немов слони закам'яніли, повиростали ікла білі берізками (Д. Павличко)*; [], (немов...), [];

3. Складні речення із сполучниковим (сурядним і підрядним) та безсполучниковим зв'язком: *Пригадую: у світ хлоп'яти навіки владно входиш ти, а Українка — значить мати, в якій перше слово взате, вогонь негасний і святий (Р. Братунь)*; []: [], а [], (в якій...).

Можливі й інші комбінації видів зв'язку в таких складних реченнях.

Подібно до інших видів складних речень ці речення найчастіше вживаються у книжному мовленні.

Комунікативний практикум

298. І. Побудуйте твір-роздум у публіцистичному стилі на матеріалі телепередач про тварин на тему «Чи вдасться зберегти дику природу майбутнім поколінням?».

ІІ. У роздумі використайте складні речення за такими схемами.

[], [], і [].

[], (що...), але [].

[]: [], (якого...).

Подумайте і дайте відповіді

1. Чому складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком виділяються в окремий різновид складних речень?

2. Що є зовнішньою ознакою цих речень?
3. Яку роль в їхній будові відіграють сполучники і сполучні слова?
4. Яка інтонаційна особливість цих речень?
5. Назвіть різновиди складних речень зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Наведіть приклади.

§ 27. Розділові знаки у складному реченні з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку

Як же тебе не любити, мій рідний
прапрарідний краю?
Силу твоєї землі гордо несу — як Антей!
Яр Славутич

Пізнай себе і світ

299. І. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. З якою метою повторюється в тексті слово *Україна*? У чому співзвучність епіграфа і пропонованого тексту?

Україна — це тест на мудрість. Мудрі люди розуміють, що справжнє божевілля — гасити вогонь вогнем, повторювати вчинки, яких хочете позбутися, й утверджувати власну силу, принижуючи гідність інших. Зло перемагається не злом, а любов'ю. Українці знали це завжди.

Україна — це тест на ніжність. Той, кого дратують вібрації однієї з найчарівніших мов світу, має знати: у нього — проблеми.

Україна — це тест на духовність, який проходять сьогодні не лише українці. Разом із нами його проходить сьогодні Європа і весь світ. Чого варта наша цивілізація, якщо вона не здатна захистити землю, яка подарувала людству ідею безсмертя душі й ідею спасительства?

Україна — це нестримний потік творчої енергії, це експансія Духу, що «тіло рве до бою», це всеперемагаючий порив угору, до знань, до духовного пробудження.

Україна вічна, як вічні ті універсальні цінності, що сформували її від початку, — Любов, Справедливість, Свобода, Краса. Упродовж багатьох віків вони структурують психіку кожного, хто потрапляє в українське силове поле. І в цьому — розгадка феномена України (І. Новиченко).

Тест — завдання, перевірка знань. *Вібрація* — коливання голосу, звуку. *Структурувати* — оформляти, будувати, розташовувати в певному порядку. *Феномен* — рідкісне, виняткове явище.

II. Поясніть *розділові знаки* в тексті. Випишіть складні речення й накресліть схеми.

Пунктуаційний практикум

300. I. Спишіть текст, розставляючи розділові знаки.

Посеред степу, над високою могилою звелися два вікових дуби. Стоять степові богатирі поряд бо ростуть з одного кореня обнялися могутніми вітами як брат із братом...

На світанку коли ще ніжаться безкраї степи усяні голубими росами спить зеленокоса діброва й сторожко дрімають очерети над тихими озерами над дубами зринає вранішнє сонце й заливає їхні маківки тремтливим промінням. У цей ранковий час дуби нагадують закутих у золоті панцирі воїнів що стоять на варті привільного степу. Здавна називають їх люди Богдановими дубами.

Глибоко в землю пустили вони своє коріння і поїть їх земля цілющими соками. А як бува налетить буря упруться вони один в одного обнімуться руками-гілляками і ніяка сила не спроможна їх зрушити з місця і падає тоді знесилена буря на землю корчиться конає... (В. Лисенко).

Скільки ж років тобі,
дубе-отамане?..

II. Накресліть схему і зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

Краса врятує світ

III. Як авторові вдалося передати в тексті любов і повагу до природи? За поданою фотоілюстрацією складіть твір-роздум на тему «Свідок слави козацької».

Мовознавче дослідження

301. I. Спишіть речення, поясніть розділові знаки. Користуючись теоретичним матеріалом на с. 240, з'ясуйте правила вживання *краще з комою, двокрапки і тире* в складних реченнях.

1. Ти стоїш на землі, а здається: стоїш понад хмарами, ти сьогодні живеш, а здається: живеш з первовіку (П. Осадчук). 2. Хтось із філософів сказав: коли людина втрачає віру в товариша, вона втрачає віру в себе (В. Козаченко). 3. Мати вірила: земля усе знає, що думає чи говорить чоловік, вона може гніватись і бути доброю (М. Стельмах). 4. З добрим поживеш — добро переймеш, а з лихим зійдешся — того й наберешся (Нар. творчість).

II. Які почуття виражено автором першого речення? Висловіть свої міркування.

Культура мовлення

III. Доведіть, що слова *гомоніти, розмовляти тихцем, розповідати, подейкувати, шепотіти; вдача, характер, натура, норов, звичка, нахил, риса* — синоніми.

Пунктограма

**Кома, крапка з комою, тире, двокрапка
у складних реченнях зі сполучниковим
та безсполучниковим зв'язком**

Є такі люди, які на самоті гомонять лише з собою, а старий Горицвіт має багато щасливішу вдачу: думав про землю — розмовляв із землею, бачив зорі — говорив із ними (М. Стельмах).

Мудрість народна

302. I. Спишіть прислів'я, розставляючи розділові знаки. Назвіть пунктограми.

1. Говори мало слухай багато а думай більше. 2. Що край то звичай що сторона то й новина. 3. Обмова полова вітер її рознесе але й очі засипле. 4. Повзком де низько тишком де слизько. 5. Ти йому не вір бо то звір як не вкусить то зляка. 6. Розжалобився як вовк над поросям від'їв ніжки та й плаче. 7. Материн гнів як весняний сніг ясно випаде та скоро розтане.

II. Які поради сформульовано в першому прислів'ї? Доведіть їх доцільність на прикладах зі свого шкільного життя.

III. Яку рису вдачі українців відбито в останньому прислів'ї? Наведіть приклади творів українських письменників, що зображають материнську любов.

Пізнай себе і світ

303. I. Прочитайте текст мовчки. Що нового ви дізналися про розум людини?

РОЗУМ І ЙОГО СПРЯМОВАНІСТЬ

Найбільш звичне для нас, мабуть, поняття «розум». Здатність людини до осмислення певного кола явищ, до пошуку зв'язків між ними.

Зокрема, логічний розум — це і є розвинене почуття логіки. Іноді говорять: раціональний розум, раціональне мислення. Все це — псевдоніми почуття логіки, що мають більшу перевагу над рештою почуттів.

Але розум може мати й інше спрямування. Це може бути, за словами Шекспіра, «вищий розум любові». Це може бути

художнє мислення. Можна говорити про шаховий розум або про розум математичний. Або — ширше — про наукове мислення. Можна говорити про розум політичний чи поетичний, навіть про розум столярний або кулінарний.

Виходить, що розум — це застосування почуття логіки в особливому напрямі. При цьому гострий погляд у потрібний бік може мати більше значення, ніж логіка. Розумна людина не завжди виявляється раціоналістом (В. Кротов).

Логіка — наука про закони і форми мислення. *Раціональний* — який ґрунтується на законах логіки, розуму; доцільний; *раціоналіст* — той, хто розсудливо ставиться до життя.

- П. Поміркуйте над змістом останнього речення. Що ви ще додали б до цієї думки? Чи вважаєте ви себе раціоналістом?

Пунктуаційний практикум

- 304. І. Перебудуйте прості речення, щоб утворити складні різної будови (із сурядністю і підрядністю, сполучниковим і безсполучниковим зв'язком) і запишіть відновлені речення. Поставте відповідні розділові знаки і поясніть їх доцільність.

1. Парило. Нахмарило. Нахмурились дуби. Замовкли голуби. 2. Сіно покошено. Повзуть важезні гарби за стодоли. 3. І вмить розправили дуби кремезні крона. Голуби заворкували. В полях повисла райдуга на шлях. 4. Шуліка — птаха кровожерна. Її камінням проганяй із двору. Мені батьки в дитинстві говорили. 5. Не сумуйте. Степи! Я вернусь! Замокне жалоба чайна. 6. Кричить деркач у росяному житі. В литаври б'ють гучні перепілки. Тікає мла у виярок мілкий і залягає в лози красовиті. 7. Ржуть тарпани у нестямі великій чуючи ніздрями битву близьку. З бурого сходу як олені дикі скити в нестримному ринуть скоку. Скити летять як шуліки степами. Доли волають. Звірота втіка. 8. Звідусіль віє березіль. На бруньках вишень грає довше день. Це бусли весну принесли. З неба до землі рвуться журавлі (За Яром Славутичем).

Березіль — народна назва березня.

- П. Визначте односкладні речення, назвіть їх види.

Слово-диво

- ПІ. Наведіть приклади *авторських метафор*. Поміркуйте, як поет виражає свою любов до рідної землі.

- ІV. Про видатного українця Яра Славутича прочитайте на сайтах Інтернету http://prosvilib.ipsys.net/books/nemichenko/clavutyeha_vyvchenal.htm або www.ukrreferat.com/referats.php?p=11927 та обговоріть матеріал з однокласниками. Чим його доля вразила вас?

Прочитайте і запам'ятайте

Для складних речень, що включають три і більше частин, існують спеціальні правила пунктуації. Їх можна поділити на дві групи: речення, частини яких відділяються одна від одної комами, і речення, між частинами яких, крім ком, ставиться крапка з комою, двокрапка і тире.

На межі частин складних речень із сурядністю і підрядністю ставиться кома, як і в складносурядних та складнопідрядних реченнях. Наприклад: *Тієї весни жодна чайка не гніздилася на луках, а всі притулились на островах, хоч як було там тісно* (Г. Кримчук). Якщо між частинами цих речень збігаються сполучники сурядності, підрядності чи сполучні слова, а підрядне речення можна вилучити без усякої перебудови пояснюваної ним частини, то кома між ними ставиться. Наприклад: *Сонце зайшло, а відблиски неба ще живуть на стрілчастих блискучих ракетах, що, скільки зглянеш, височать по всьому степу, немов обеліски* (О. Гончар).

Між двома сполучниками кома не ставиться, якщо підрядну частину опустити не можна. Наприклад: *Рота пробивалась крізь вогонь, і де була найбільша небезпека, там бачили командира* (Я. Качура).

У складних реченнях зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, крім коми, ставляться крапка з комою, двокрапка і тире за тими самими правилами, що й у складносурядних і безсполучникових реченнях. Наприклад: *Серце закалатало Хариті в грудях з переляку; далі наче спинилось, і Харитя скаменіла на місці* (М. Коцюбинський); *Манекени шанують покору, до безумства вони слухняні: руками тримають вгору руки свої дерев'яні* (Д. Павличко); *Життя любить терплячих — вона пам'ятала цю батькову науку і внутрішньо приймала її, та все ж факт несподіваного творчого відкриття не минув для Інни безслідно* (О. Гончар).

Краса врятує світ

- ➡ 305. І. Прочитайте уривок із фантастичного роману Марини і Сергія Дяченків «Ритуал». Розгляньте репродукцію картини Олександра Мурашка «Дівчинка в червоному капелюсі». Порівняйте за вдачею та зовнішністю героїнь прозового твору і картини.

Шістнадцятирічна принцеса Май відступила ще на крок, труснула темними кучериками й щасливо розсміялася. Задоволено всміхнувся капелюшник, прихильно кивнули дві швачки, а покоївка схвально щось пробурмотіла під ніс.

Бірюзова зі сріблом сукня зграбно облягала витончену фігурку принцеси. Крихітні, розшиті коштовностями черевич-

ки дрібно вистукували від радісного нетерпіння, ясні блакитні очі сяяли під щонайтоншою вуаллю, а капелюшок... Капелюшник кркнув і вкотре вдоволено потер руки.

Капелюшок маленької принцеси Май мав стати справжньою подією майбутнього капелюшного карнавалу. Виготовлений з неймовірною майстерністю, він відтворював бурю на морі — по широченні краях котилися голубі оксамитові хвилі з мереживними баранцями піни на гребенях; одна хвиля, найвища, здіймалася над наголовником, підносячи рибальський човник під білим накрохмаленим вітрилом — крихтний, не більший за табакерку. В човнику боровся зі стихією порцеляновий рибалка — придивившись, можна було порахувати гудзики на його курточці, яку шарпав невидимий вітер. Коли Май похитувала головою, вітрильник гойдався то вправо, то вліво, колихалося вітрило, вигравали блискітки на поверхні оксамитового моря, і всім перехоплювало дух від мужності порцелянового рибалки.

— Казково, принцесо, — озвалася покоївка.

Її подруги — а в просторій вітальні їх було видимо-невидимо — схвально закивали головами.

Маленька Май зовсім ще не вміла приховувати своїх почуттів — забувши, що принцесі лічать самовладання й гідність, вона радісно закружляла по кімнаті.

II. Поясніть розділові знаки у складних реченнях тексту. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення (див. алгоритм на с. 252).

О. Мурашко. Дівчинка в червоному капелюсі

Комунікативний практикум

III. Уявіть, що у вашій школі — капелюшний карнавал. Пофантазуйте: опишіть капелюшки, які були б до лиця вашим однокласникам. Використовуйте складні речення.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які розділові знаки вживаються у складних реченнях із трьома і більше частинами?

2. Чи завжди ставиться кома між частинами складного речення, пов'язаними єднальним сполучником? Яку роль у цих реченнях відіграє спільна обставина?

3. У яких випадках у складному реченні ставиться крапка з комою? Наведіть правила й прокоментуйте їх.

4. Доведіть, що двокрапка й тире в складних реченнях ставляться між частинами з різними смисловими відношеннями.

5. Пригадайте правила вживання двокрапки у складному реченні. Наведіть приклади.

6. У яких випадках ставиться тире у складному реченні? Аргументуйте прикладами.

Зв'язне мовлення

Оповідання на самостійно обрану тему

306. І. Прочитайте текст. До якого стилю він належить? Визначте основну думку й жанр.

Я занедужав і, як усі хворі, прислухався до найменшого шереху за вікном моєї кімнати. Починалась весна, і я чув, як усе дзвінкіше й дзвінкіше лунає капіж, тануть бурульки і крапля за краплею падає з даху. Мені уявився червоний камінь — це на нього з року в рік падають свердлячі краплі, і він мовби почервонів од обурення й болю. Я знаю: мине багато весен і ці краплі розіб'ють камінь. Але вони не навівали на мене смутку, бо, як тільки починалася їхня ніжна музика, у двір виходила малеча і майже цілий день — з ранку до вечора — я слухав невгамовний дитячий щебет.

Але якось серед цих звичних звуків мені почулося щось незвичайне, по-справжньому весінне. То кричали дикі гуси, які поверталися в рідні місця. Клич цей кілька разів повторився й умовк, квапливий, тривожний, і я собі яскраво уявив гусячу зграю, що перетинала небо. Я від душі вітав сміливців — хіба мало лиха зазнали вони на своєму шляху, перш ніж провістити весну над рідними озерами! Мені стало радісно, легко, тепер я знав: настала весна і зимі більше нема вороття.

Я видужував і майже з дитячою цікавістю підходив до вікна. Мені хотілося ще почути радісний клич диких гусей. І я почув його...

У сусідньому дворі розгулювала пара звичайних домашніх гусей, одвічних мешканців тісних міських сараїв. Це й тоді, першого разу, вони сповістили про весну. Звичайні гуси... Сповістили, щоб потім гордовито крокувати до недалекого озера і лише восени на якусь мить згадати, що в них також є крила, коли їхні дикі родичі наповнять небо прощальним криком... (В. Земляк).

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

- ❓ 1. Визначте, що лягло в основу розповіді автора.
2. Чому цей текст можна віднести до жанру оповідання?

3. Визначте його структуру: зав'язку, розвиток дії, кульмінацію, розв'язку.
4. Запишіть речення, що містять кульмінацію.
5. Які частини тексту містять зав'язку і розв'язку? Зачитайте.
6. Чим схвилював вас текст?
7. Що вражає вас найбільше, коли ви спостерігаєте за природою (тваринами, рослинами, краєвидами)?

III. Складіть план і перекажіть текст.

 307. I. Ознайомтеся зі словником. Що нового ви дізналися про жанр оповідання та його будову?

Жанр — вид творів у галузі якого-небудь мистецтва, що характеризується певними сюжетними і стилістичними ознаками; система творчих робіт, передбачених шкільною програмою.

Оповідання — один з оповідальних маленьких жанрів; невеликий за розміром художній твір про одну чи кілька подій у житті людини.

Сюжет — ланцюг пов'язаних між собою подій, відображених у художньому творі; показ персонажів художнього твору в дії.

Сюжетна лінія — ряд подій, через які розкривається художній образ, його вчинки, стосунки з іншими персонажами.

Композиція — побудова літературного твору, зумовлена його основною думкою; компонентами композиції є експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка.

Кульмінація — важливий елемент сюжету, що розкриває найвище напруження в розвитку змальованих у творі подій.

Образ — яскрава картина людського життя, змальована письменником за допомогою мови; герой художнього твору (персонаж).

II. На матеріалі тексту вправі 306 дослідіть наявність цих елементів художнього твору.

308. I. Складіть оповідання на самостійно обрану тему. Можна скористатися такими темами: «Найсильніше моє враження від зустрічі з морем (горами)»; «Як я почуваюся у великому місті (селі)»; «Цікава зустріч (з людиною, твариною)»; «Моя поведінка в незнайомому товаристві». У побудові оповідання дотримуйтеся послідовності його компонентів (зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка).

II. Ознайомтеся з пам'яткою і використовуйте її, пишучи оповідання.

Пам'ятка

Як будувати оповідання

1. Оберіть тему оповідання, визначте предмет розповіді (про що, про кого будете розповідати).

2. Визначте основну думку майбутнього оповідання (що ви хочете довести своєю розповіддю, у чому хочете переконати слухача (читача)).

3. Визначте тип (типи) мовлення майбутнього оповідання.
4. Продумайте структуру тексту (складіть план оповіді).
5. Дотримуйтеся стилю мовлення (художній, науковий, публіцистичний).
6. Використовуйте різноманітні виражальні засоби для розкриття образу (образів) оповідання (в художньому стилі).

§ 28. Стилістичні особливості складних речень з різними видами зв'язку

Дякую Богові, що дав мені народитися українцем.

О. Гончар

Слово-гиво

309. І. Прочитайте текст мовчки. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль і тип мовлення.

У Яремчі, неподалік від водоспаду, сидів гуцул у кептарикі, в брилику, у вишитій сорочці і палив люльку. По асфальтній дорозі проїжджали автобуси й вантажні автомобілі, неподалік снували ватаги екстравагантних туристів, що їхали з усіх усюд і роїлись ген в отому розцяцькованому під місцевий колорит пансіонаті, а сивовусий вуйко сидів на траві під ялицею і спочивав. Поряд лежали полотняні бесаги з якимось надібком, купленим у Яремчі на ярмарку, біля бесагів витяглись ноги в білих гачах. Вуйко сидів спокійний і був такий незворушний, як зелена гора в нього за спиною. Дивлячись перед собою, він, либонь, нічого не бачив, а тільки свою душу й те, що в душі звершувалось.

Здавалось, сидить тут не з певної хвилини, навіть не певного дня, а завжди отак сидів, бо такий самий був тут необхідний, як смерековий ліс, як водоспад на річці і як горбаті спини гір. І здавалось, якби сюди навідатись завтра чи позавтра, то він так би й човпів задивлений не в довколишню суєту суєт, а в себе, заворожений не плином часу, а сокровеним життям своєї душі... (Є. Гуцало).

Кептáр — тепла шкіряна безрукавка. *Ву́йко* — дядько. *Беса́ги* — сакви, сумка з двома відділеннями, перекинута через плече. *Га́чі* — сукняні або полотняні штани. *Наді́бок* — потрібні предмети, речі. *Човпі́ти* — стовбичити.

II. Випишіть друге речення. Накресліть схему й зробіть усний синтаксичний розбір (див. алгоритм на с. 252). Дослідіть, як складні речення впливають на текст, його стиль і тип мовлення.

III. Доведіть, що виділені слова — діалектизми. Запам'ятайте їх значення. З'ясуйте, з якою стилістичною метою автор їх використовує.

Краса врятує світ

310. I. Прочитайте виразно текст, дотримуючись правильної інтонації на межі частин складних речень. Визначте стиль тексту та його ознаки. Доберіть заголовок. З'ясуйте, з якою метою автор використовує складні речення з різними видами зв'язку і як вони впливають на зміст і стиль тексту. Які почуття викликав у вас прочитаний текст?

Тимко, косячи шовк трави, одного разу на повному розгоні зупинив косу і, кинувши її на землю, присів навпочіпки і обережно, лагідно розгорнув пальцями густий кущик трави: у зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова царця — ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша у світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря сталльної голки, росинкою. Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають «невісточкою»; і те, що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало його, і він, присівши, дививсь на неї, не зводячи очей, усміхаючись, як до гарненького маляти, і все шепотів: «Невісточка, невісточка», і йому хотілося доторкнутись до неї хоч пальцем. Але він утримався, щоб не збити з неї росинки, не зняти дорогої краси, дарованої природою. Він так і залишив квітку разом із густим кущиком трави в її зеленому храмі і, обережно обкосивши, пішов далі (*Григорій Тютюнник*).

II. Перекажіть текст, зосередившись на описі ромашки. Запишіть опис і порівняйте з оригіналом. Зробіть висновок про силу авторського художнього слова.

III. Усно проаналізуйте перше речення, накресліть схему. Схарактеризуйте кожну його частину як умовно просте речення.

Культура мовлення

Уникаймо орфоепічних помилок!

Лікарські рослини — лікарські турботи
Господарський син — господарський розрахунок
Копчений в олії (дієпр.) — копчений язик (прикм.)
Пересічний (звичайний, середній) випадок —
пересічний (перехресний) рух

- **311.** Побудуйте розповідь про лікарські рослини в науковому стилі, вживаючи складні речення різної будови. Дотримуйтеся правильної інтонації на межі частин складних речень. Використайте слова, що в рамці.

боліголов
гвоздіка
горіцвіт
деревій
матерінка
конюшина
чебрець

Слово-гиво

312. І. Прочитайте уривки і перебудуйте їх, утворивши текст. Доберіть заголовок, що був би його темою. Визначте тип і жанр мовлення. Доведіть, що це науковий стиль.

1. Але природа змінюється на наших очах, і ми повинні передбачити об'єкти, які треба вже сьогодні, поки ще не пізно, перевести в заповідні.

2. Для того щоб раціонально використовувати природні ресурси, треба всебічно вивчати не тільки зміни ґрунтів під впливом агротехніки та хімізації, а й усі зміни тваринного і рослинного світу, водного режиму, клімату.

3. Завдяки заповідникам збагачується природа нашої країни: по-перше, дикі тварини, які розмножуються в заповідниках, поступово розселяються за їх межами без втручання людини, по-друге, заповідники є джерелом племінного матеріалу для розселення цінних тварин і рослин.

4. Однією з важливих проблем, що стоять перед людством у галузі охорони навколишнього середовища, є охорона певних еталонів природних ландшафтів, а також рідкісних, зникаючих видів рослин і тварин, збереження найцікавіших геологічних об'єктів та інших пам'яток природи.

5. У заповідниках розглядають процеси, що відбуваються без втручання або з незначним втручанням людини. Заповідники допомагають створювати оптимальні умови, щоб уникнути шкідливих явищ у природі (За О. Ющенком).

II. З'ясуйте, яку роль у тексті відіграють складні речення. Визначте складні речення з різними видами зв'язку, схарактеризуйте їх. Одне речення випишіть і зробіть усний синтаксичний розбір (див. алгоритм на с. 252). Поясніть розділові знаки.

III. Випишіть слова-терміни, з'ясуйте їх значення і роль у тексті.

Із секретів синтаксису

У великих текстах книжних стилів речення різної будови чергуються, що дає змогу уникнути одноманітності у вираженні думок і почуттів.

313. Побудуйте невеликий роздум на тему «Складні думки потребують складного вираження». Приклади-аргументи використайте з текстів попередніх вправ. Поміркуйте, яким стилем ви скористаєтесь. (Див. «Бібліографічне бюро» на с. 255.)

Мовознавче дослідження

314. І. Порівняйте речення в лівому і правому стовпчиках. Дослідіть, які з них точніше, повніше й докладніше передають думку. Зробіть висновок про *стилістичну доцільність складних речень*. У яких стилях вони можуть використовуватися?

1. Колишеться м'ята.
Тремтить далина. Доріг тих
багато. Вітчизна одна.

2. Вранці сніг заблищав.
Зима жменями насипала
блискіток. Вони всі сяяли і
промінилися.

3. День був сонячний. З хат
посипали діти. Коло воріт
стояли купками дівчата.
Чомусь здавалося. Сьогодні
неділя.

4. Ставлять нову хату. Ду-
же важливо обрати «чисте»
місце. Було в родині затиш-
но, спокійно. Не полишали
домівку добробут, мир і
злагода.

5. Хліборобська праця
звично панує тут. Все відбу-
вається в ніби неквапливо-
му, розміреному ритмі.
Насправді спішать. Треба
встигнути. Із вирощеного
ні зернини не втратити.
Відомо. Нива раз на рік
родить.

1. І колишеться м'ята, і
тремтить далина, і доріг тих
багато, а вітчизна одна
(А. Малишко).

2. Вранці сніг заблищав так,
ніби зима жменями насипа-
ла блискіток, і вони всі
сяяли і промінилися (О. Іва-
ненко).

3. День був сонячний, з хат
посипали діти, коло воріт
стояли купками дівчата, і
чомусь здавалося, що сьо-
годні неділя (І. Багмут).

4. Коли ставлять нову хату,
дуже важливо обрати «чис-
те» місце, аби було в родині
затишно, спокійно, щоб не
полишали домівку добро-
бут, мир і злагода (Л. Ар-
тюх).

5. Хліборобська праця звич-
но панує тут, все відбуваєть-
ся в ніби неквапливому,
розміреному ритмі, а на-
справді спішать, щоб устиг-
нути, щоб із вирощеного ні
зернини не втратити, бо ж
відомо: нива раз на рік ро-
дить! (О. Гончар).

II. Зверніть увагу на виділені слова в реченнях правого стовпчика. Поміркуйте, якими засобами пов'язані частини складних речень (сполучники, сполучні слова, співвідносні слова). Чому деякі одно-

складні частини не можуть виступати самостійними реченнями? Аргументуйте прикладами з лівого стовпчика.

III. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення. Накресліть схему й поясніть розділові знаки.

Культура мовлення

➡ IV. Випишіть дієслова, вжиті в переносному значенні. Доведіть, що в реченні вони виступають у складі метафор.

Із секретів синтаксису

Складні речення з різними видами зв'язку можуть виступати синонімами до простих. Частину такого речення можна перетворити на окреме самостійне речення. Таке перетворення не буває стилістично нейтральним, воно супроводжується змінами в змісті й стилістичному забарвленні. Це особливо стосується речень з підрядним і безсполучниковим зв'язком. Часом таке перетворення неможливе. Порівняйте: *Ледь зблисне сонце, з'явиться первоцвіт — і джижчать благовісно бджілки-трудівниці в повітрі, віщують весну (Є. Колодійчук).* — *Ледь зблисне сонце. З'явиться первоцвіт. Джижчать благовісно бджілки-трудівниці в повітрі, віщують весну. Але: Споконвіку в народі побутує думка: хто першим побачить цвіт ліщини, тому весь вік посміхатиметься щастя (П. Стефанов).* Якщо перша частина складного речення може виступати самостійно, то дві наступні виділити в окремі речення не можна.

Слово-гиво

315. I. Прочитайте вірш Віктора Кочевського. Визначте його тему й основну думку. Поміркуйте, для чого автор повторює фразу *я — українець?*

Я — українець, а не малорос,
Пишаюсь родом **тисячокорінним...**
Тарас за мене мучився й боровсь,
Щоб я зродився зерням України.
Співоче поле — ось моя земля,
Доглянута **пісенністю** полільників,
І нині пізнають мене здала
По жесту слова: мовить українець.
А це ж говорять тиша і гроза,
Зі струн бандури **красно воскресають**
Кушнерик-чарівник із Вересаєм,
Із ними моя дума воскреса.
І збіжжя наливається моє,
І злаком кожним пружиться і чує:
Зозуля сива над Дніпром кує

І слава предків кошем козакує.
 Я — хлібороб на батьківських ланах,
 В краях співдружних свій, а не приبلуда.
 У молодому житі й полинах
 Я українське слово спеленав
 І йду із ним довірливо між люди.
 Нехай ніхто себе не потіша,
 Що зраджу я сім'ю свою велику.
 Я — українець, і моя душа
 Ні з ким не розмежована довіку.

В. Кочевський

- II. З'ясуйте значення виділених слів та їх роль як засобів образності.
 III. Випишіть 1—2 складних речення з різними видами зв'язку та проаналізуйте їх.

Комунікативний практикум

- IV. На основі вірша побудуйте прозовий текст, доповнюючи своїми думками, міркуваннями про почуття патріотизму в кожного з нас. Переказ напишіть у публіцистичному стилі, використовуючи складні речення з різними видами зв'язку.

Мудрість народу

- 316. I. Відгадайте загадки. Які явища природи, географічні та інші назви відображено у відгадках? З'ясуйте будову кожного речення загадки.

1. Синьо-сизі плоди всяк гризе, тільки б треба змінити у них с на з, щоб росли вони кращі, щоб родили рясніш під дощами, що тим кращі, чим зліш. 2. Я скрізь расту — у лісі і у полі, та переставиш букви у мені — і я себе поїсти вже готова, а ще — курців я скоро всіх поїм. 3. О за ч стоїть із буквами зерна (зерно): назвати кращий ґрунт — ось думка головна; і він із нею справляється. Так як ґрунт називається? 4. Без тих, що з літер *драм* і *н*, ніколи і нічого не знайдеш; і це не тільки географії стосується — потрібні подорожі скрізь, де хто тусується. 5. Ми букви пана (*пан*) й лоба (*лоб*) так складемо, що одного з картографів назовем, француза, одного із перших, що карту України звершив. 6. Додати *р* до літер віча (*віче*) — і на ту пору готуйте свічі, бо вже стемніло, і наступає та, що спати всіх вкладає. 7. У картах танцями хтось бавиться, і з того гори називаються, що Дністр і Вісла на їхніх схилах. 8. Хтось каже, що буква ця сива, як старість, а я про затоку кажу, що назвалась, її іще морем таким називають, що з літер *лина*, які в букві бувають (II. Щербак).

- II. Гра «Хто швидше?». Об'єднайтеся в групи, виберіть із тексту вправи по 2 речення і схарактеризуйте їх: уточніть будову й смислові зв'язки між частинами, поясніть розділові знаки.

➡ 317. Побудуйте розповідь у публіцистичному стилі на тему «Трійця, або Зелені свята», використавши в тексті подане речення.

... У селі прибрана кожна хата: гілки над дверима й вікнами, біля воріт берізка чи осичина вкопана, а зайди до хати — пахне лісом і травами, бо на долівці зілля, букети на вікнах, клечання на покуті й стінах...

Прочитайте і запам'ятайте

Складні речення з різними видами зв'язку вживаються в текстах к н и ж н и х с т и л і в — художнього, наукового, публіцистичного, але їхні функції не однакові.

У науковому стилі складні речення з різними видами зв'язку слугують засобом вираження складних думок, допомагають чітко й послідовно викласти матеріал. Найчастіше тут використовуються речення інформативного характеру з підрядним і сурядним зв'язком.

У художньому й публіцистичному стилях складні речення з різними видами зв'язку, крім інформативної, виконують образну функцію. Вони найчастіше трапляються в описах природи, портретних характеристиках, в авторських роздумах тощо. Наприклад: *Ми повинні бути сильними, вільними і багатими, щоб нас поважали; ми повинні бути миролюбними, щоб нас не боялись; ми повинні бути розумними, підприємливими, щоб з нами шукали співробітництва; ми повинні бути справді демократичними, щоб допомагати своїм прикладом здобувати свободу іншим (Л. Кравчук).* Наведене речення містить корисну інформацію, бо це ніби орієнтири для нашого подальшого життя. Разом з тим речення створює піднесений настрій, містить певний пафос, що властиве текстам публіцистичного стилю. Речення складається з чотирьох частин, кожна з яких є складнопідрядним реченням і може функціонувати самостійно. Ці частини являють собою смислове ціле, а зв'язок між ними — сполучниково-безсполучниковий.

Приклад речення з художнього стилю: *Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у траві комахня, розітнулось у гущину голосне щебетання й полинуло високо — туди, де небо міниться, де небо грає усякими барвами (М. Коцюбинський).* Наведене речення впливає не тільки на наш розум (розповідь про світанок у лісі), а й на почуття. В уяві виникає картина пробудження природи перед сходом сонця.

Уміле використання складних речень з різними видами зв'язку, поряд із простими та іншими типами складних

речень робить мовлення наукових, художніх, публіцистичних текстів багатим, гнучким, виразним, а в художньому й публіцистичному стилях — образним.

Антисуржик

318. І. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність.

Кафе під відкритим небом
Вечором світять фонарі
Вулиця ярко освічена
Село в трьох кілометрах

*Кав'ярня (кафе) просто неба
Ввечері світять ліхтарі
Вулиця яскраво освітлена
Село за три кілометри*

ІІ. Складіть і запишіть складні речення з різними видами зв'язку, вводячи в них вислови правого стовпчика.

➡ 319. І. Прочитайте текст. До якого стилю він належить? З якою метою азербайджанський письменник Мехті Гусейн використовує речення різної будови? Доберіть заголовок до тексту.

У моєму уявленні Тарас Григорович Шевченко — один із безсмертних синів людства, бо він — справжній син свого мужнього, волелюбного і талановитого українського народу, геніальний виразник його сподівань, дум і прагнень.

Великий поет дорогої всім нам української землі жив повним життям у багатій стихії народної поезії. Могутня сила цієї поезії ввійшла як органічна складова частина до його геніальних творів, які справляли значний вплив на дух і мислення українського народу, підносячи його до розуміння своєї великої історичної місії. І це цілком закономірно: силою джерела завжди визначається сила потоку! (М. Гусейн).

Комунікативний практикум

ІІ. Поміркуйте, яка основна думка тексту. Доповніть розповідь, зробивши власний висновок з прочитаного.

ІІІ. Розгляньте алгоритм на с. 252 і запам'ятайте порядок розбору складного речення з різними видами зв'язку. Зверніть увагу на особливості усного й письмового розбору. Розберіть 2 речення з тексту.

Зразок усного розбору

Місяць уже вклався спати¹, а спокійна земля з хвилюванням прислухалась і прислухалась², як журавлі на своїх крилах несли їй весну і розсівали той срібний перелив³, по якому сьогодні ж людськими надіями посіється нове зерно⁴ (М. Стельмах).

Речення розповідне, складне, із сурядним і підрядним зв'язком, складається із чотирьох частин; перша і друга з'єднані сполучником *а*, третя приєднується до попередньої

сполучником *як*, а четверта — сполучним словом *по якому*. Між частинами складного речення ставиться кома.

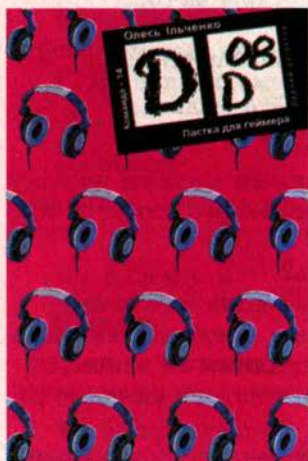
Перша частина — умовно просте, двоскладне, поширене, повне речення, друга, третя і четверта частини — складнопідрядне речення з послідовною підрядністю: друга частина — головне речення, третя — підрядне з'ясувальне, четверта — підрядне означальне.

Зразок письмового розбору

[], а [], (як), (по якому...).

АЛГОРИТМ розбору складного речення з різними видами зв'язку

Ільченко О. Пастка для геймера.— К.: Грані-Т, 2008.

320. І. Прочитайте уривок із детективної повісті Олеся Ільченка «Пастка для геймера». З'ясуйте значення слова *геймер*. Спрогнозуйте, що трапилося з героєм твору. Чому повість має таку назву?

Вова заціпеніло сидів і дивився крізь вікно на будівельний кран, який саме піднімав розчин нагору. Там його приймали, кудись зливали, й міцна основа будинку потроху зростала. Вові здалося, що він навіть бачить, як монолітний каркас будівлі

вищає, тягнеться до неба. Ураз хлопцеві подумалося, що за цим зростанням криється якийсь знак для нього — слід бути вищим над усім: над собою, над своїм минулим, над дитячим захопленням мультфільмами чи старими фільмами, які так шанували його батьки, а в тих фільмах лише хтось повчає когось, весь час повчає і не дає сказати жодного слова у відповідь. Зрештою, слід вивищитися над іншими людьми і стати мужнім воїном, стати справжнім лицарем, увійти в чудове таємниче коло обраних.

Вова відчув дивну задуху. Він підвівся, походив по кімнаті, відчинив вікно. Але щось відтепер було не так. Щось змінилося. Небо насупилося, немов збиралося на дощ. Стало темно і в кімнаті, яка враз наче повужчала й видавалася відтак незатишною. Меблі враз постаріли й здавалися неоконирними, недоречними в квартирі, що давно не знала ремонту. Тільки комп'ютер сяяв дорогоцінною, привабливою річчю серед звичайного кімнатного мотлоху, який лише незграбно грав роль чогось справжнього, недолуго удавав із себе щось вічне.

Вова торкнувся кутика монітора, поводив пальцем над клавіатурою, не торкаючись її, потім знову сів на стілець перед комп'ютером і заплющив очі...

II. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення. З'ясуйте його стилістичну роль у тексті.

П III. Чи вважаєте ви себе залежним (залежною) від комп'ютера? Чим він є для вас: джерелом інформації чи засобом спілкування? Яких «пасток» у користуванні комп'ютером вам вдалося уникнути? Подискутуйте з однокласниками на тему «Комп'ютер: друг чи ворог?».

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

321. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- ?**
1. Які види складних речень ви знаєте?
 2. Чи можна складні речення з різними видами зв'язку назвати складними реченнями змішаного типу? Якщо можна, то чому?
 3. Яка будова таких складних речень?
 4. На які групи поділяються речення змішаного типу?
 5. З текстів підручників з будь-якого предмета наведіть приклади речень із сурядним і підрядним зв'язком.
 6. З яких простих речень може утворюватися складне речення?
 7. Як поєднуються частини складних речень з різними видами зв'язку?
 8. Якими граматичними засобами поєднуються частини речень із сурядним і підрядним зв'язком?
 9. Яку роль у складних реченнях відіграє безсполучниковий зв'язок і якими засобами виражається?
 10. Які є різновиди речень із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком і від чого це залежить?
 11. Які розділові знаки вживаються в складних реченнях змішаного типу?
 12. У текстах яких стилів мовлення найчастіше вживаються складні речення з різними видами зв'язку?

322. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть письмовий синтаксичний розбір речення.

Мудрий не все каже що знає а дурень не все знає що каже
(Нар. творчість).

II рівень

Визначте, з якої групи простих речень можна побудувати складне речення із сурядним і підрядним зв'язком. Запишіть утворене речення.

А. Навкруги тихо. Розмовляли з собою. Жита стиха шурхотіли довгими колосками. Легко й мило було дихати.

Б. Повітря ставало по-материнськи м'яким. Небо бризнуло на землю живою блакиттю. Барвінок зацвітав. Дитячі очі дивились на тебе довірливо.

В. Загальновідомо. Хто одцурався своїх традицій. За душею в безбатченків немає нічого.

Г. Не будь солодкий. Проковтнуть. Не був гіркий. Проклянуть.

III рівень

Напишіть твір-роздум у науковому стилі «Чому в спілкуванні не можна обійтися без складних речень».

Варіант 2

I рівень

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть письмовий синтаксичний розбір речення.

Треба врятувати духовну спадщину бо геній народу зів'яне треба врятувати самий народ бо спадщина пропаде (*А. де Сент-Екзюпері*).

II рівень

Виберіть групу простих речень, з яких можна утворити складне речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Запишіть утворене речення.

А. Не навчив батько. Хочу працювати. Не навчить і дядько.

Б. Нічого не забудь. Весна пахне яблуками. Настає добра година. У селі прибрана кожна хата.

В. Хто ходить по землі. Кожна людина народжується для якоїсь справи. Кожна людина має свої обов'язки в житті.

Г. Хтось із філософів сказав. Людина втрачає віру в товариша. Вона втрачає віру в себе.

III рівень

Напишіть твір-розповідь на тему «Які розділові знаки вживаються у складних реченнях з різними видами зв'язку».

Бібліографічне бюро

Вихованець І. Р. У світі граматики.— К.: Рад. школа, 1987.

Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо.— К.: Академія, 1994.

Пономарів А. Д. Культура слова. Мовностилістичні поради.— К.: Либідь, 1999.

Коломієць М. П., Молодова Л. В. Словник іншомовних слів.— К.: Освіта, 2006.

Складне синтаксичне ціле — одиниця, більша за речення. Воно утворюється кількома реченнями і є одиницею тексту. Речення, з яких утворюється складне синтаксичне ціле, об'єднуються в тексті між фразами зв'язками. Кожне з речень здатне актуально членуватися, що забезпечує їх смисловий зв'язок у тексті, його цілісність, єдність теми й основної думки висловлювання. Складне синтаксичне ціле разом з абзацом є ознакою книжного монологічного мовлення та функціонує в текстах наукового, художнього, публіцистичного й офіційно-ділового стилів.

Засвоївши матеріал цього розділу, ви будете **легше сприймати** складні тексти і **вдосконалите вміння будувати** власні висловлювання.

29. Поняття про складне синтаксичне ціле

Мистецтво — це окрема дійсність, яка викликає у нас переживання.

Б.-І. Антонич

Краса врятує світ

323. І. Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту. Виділіть у ньому *мікротеми* й запишіть їх назви у формі простого плану. Дослідіть, як кожна мікротема відображає загальну тему висловлювання.

Складне синтаксичне ціле (ССЦ)

Абзац

Міжфразний зв'язок

Актуальне членування речення
Способи і засоби зв'язку речень у тексті

Культурний набуток українського народу давно увійшов до скарбниці світової цивілізації. Одне з **найпочесніших** місць у ньому належить писанкарству, в якому розкрились висока духовність та **небуденний** талант нашого народу.

Мистецтво розпису яєць дуже давнє, відоме багатьом народам світу, але в Україні воно найдовше збереглося і розквітло справжнім самобутнім шедевром.

Історія **походження** писанок своїм корінням сягає далеких часів і пов'язана з язичницьким культом **уславлення** весни, пробудження сил природи. Християнство наклало на обряди й символи новий зміст, і писанка стала символом найчистішого свята Великодня, свята **воскресіння** Ісуса Христа, торжества віри, правди.

Справжнє життя писанки починалось після її **освячення** в церкві: її дарували дітям, сусідам, хворим, несли на могили

рідним. Дівчата дарували червоні писанки парубкам на знак **освідчення** в коханні. Водю, в яку клали червону писанку, дівчата вмивались, аби розцвітала їхня врода. Писанку із **зображенням** півня ховали під стріху як оберег, аби блискавка не запалила хату.

Після білих снігів настає весна, і ми знову беремо в руки писанку, аби закодувати на ній наші надії і **сподівання** тим **прадавним** письмом, яке дісталось нам у спадщину від пращурів і яке в Європі називають «Українською мініатюрою». Витвір творчого генія нашого народу, писанка випромінює радість, красу, тепло людських рук — і весь світ схиляється перед цим високим мистецтвом (Т. Глушенюк).

II. Випишіть із тексту **ключові слова**, що забезпечують розуміння тексту.

III. Перекажіть текст, користуючись складеним планом.

IV. Пригадайте правила написання виділених слів. Назвіть орфограми.

Мовознавче дослідження

324. I. Об'єднайтеся в пари. У пропонованому уривку прочитайте спочатку перше речення, а потім — останнє, далі — друге й передостаннє і т.д. Що ви зрозуміли? А тепер прочитайте всі речення спочатку й до кінця. Доведіть, що це текст і зробіть висновок про **зв'язок між реченнями** (див. с. 260—261). Визначте тему й основну думку.

Збагнувши батьків настрій, стараючись підбадьорити його, відвернути від невеселих гадок, від холоду й темряви за вікном, Василь узяв цимбали, сів на лаву і злегка торкнувся струн. Спершу то були розрізнені звуки, неоднакові за силою і тональністю. Та ось вони полилися плавніше і привільніше. Лук'ян тим часом присувався то ближче, то віддалявся, щоб ще раз оцінити інструмент. Він втішився, бо ще такої повноти гармонії не відчував. Говорив синові, що інструмент вийшов не гіршим за інші (М. Яновський).

II. Поміркуйте, що об'єднує речення в текст. Який зв'язок між ними (**за змістом, граматичний**) допомагає читачеві сприймати настрій сина й батька, стосунки між ними? Яку роль при цьому відіграє музичний інструмент і музика?

III. Випишіть складні речення і зробіть синтаксичний розбір.

Вугатні українці

325. I. Прочитайте уривки. Доведіть, що кожен із них є **складним синтаксичним цілим** (див. с. 260—261). Назвіть тему й основну думку кожного уривку. Доберіть заголовки.

1. Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. У складках моєї одяжі **приносив**

запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сідав десь на ганку подорожнього дому й дивився, як **будувала-ся** ніч. Як вона **ставила** легкі колони, **заплітала** сіткою тіней, **зсувала** й **підносила** вгору непевні тремтячі стіни, а коли все це **зміцнялось** і темніло, **склепляла** над ними зоряну баню (М. Коцюбинський).

2. Музичну грамоту Микола Леонтович опанував легко і швидко. Тепер перед ним розкривався новий світ. Скільки, виявляється, цікавого в музиці. Спочатку ноти, ключі. Тривалості звуків. Потім гами, акорди. Про все це він раніше вдома чув, але якось не звертав уваги. А тепер... Тепер він щоразу згадує знайомі пісні, бо в них знаходить приклади на всі справи, які розповідає в класі вчитель (Л. Бас).

➡ II. З'ясуйте, як впливає на читача кожен текст (викликає замилювання красою рідної природи, почуття любові до рідної землі, співпереживання з автором; містить інформацію про дитячі роки видатного українського композитора, його любов до музики, народної пісні). Зробіть висновок про роль різних видів мистецтва в житті кожного з нас.

III. Випишіть із першого тексту словосполучення з виділеними дієсловами і визначте їх *образно-художню функцію в тексті*.

Слово-гиво

326. I. Прочитайте вірш Володимира Сіренка. Які асоціації викликала поезія? Визначте її основну думку.

МИ ВСІ НА «КО»

Ми всі на «ко», як у вірмен на «ян».
Є, правда, ще Напийводи і Сали.
Залізом і вогнем нас витинали,
та ростемо, як хліб і як євшан.
Ми всі на «ко». Це значить: на коня
й до кошового в збратану когорту!
З тих, що хотіли нас продати чорту,
розвіялася навіть порохня.
Гарячі ми на руку, на слова.
Але якщо ти брат — тобі братання.
На «ко» у нас ще «кобза» і «кохання»,
«колосья», «коломийка», «корогва».
Усі, у кого в душах не слизьке,
йдіть до нас. Ось вам серця і хати!
Ми всі на «ко». Нам все на «ко» близьке,
крім — «на коліна» та іще «конати».

В. Сіренко

II. Доведіть, що поезія є складним синтаксичним цілим.

327. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку. На скільки складних синтаксичних цілих ви поділили б текст? Назвіть межі кожного й обґрунтуйте своє твердження.

Колись Олександр Довженко зауважив: щоб вразити, треба бути самому враженим. Оцей подив, висока напруга, емоційний спалах не повинні ніколи полишати актора. Така вже ця професія: мистецтво не прощає байдужості й глухоти. Ми начеб знаємо все про Дон Жуана й Отелло, Леді Макбет, Ріголетто. Знаємо... І однак ідемо в театр. Розчаровуємось, коли наші сподівання на нове прочитання спектаклю, цікавий ракурс, якісь штрихи до знайомого образу не справдилися. Радіємо, коли поглибилося пізнання характеру героя, коли вистава обарвилася в якісь нові, несподівані тони. У житті світло й тінь, дія і протидія, як відомо, співіснують. Їхнє відлуння знаходимо в творах мистецтва (О. Мельник).

Ракурс — точка зору; нове сприйняття чогось відомого.

II. Запишіть назви мікротем у формі плану.

Комунікативний практикум

III. Об'єднайтеся в пари й побудуйте діалог на тему «Які види мистецтва мені (тобі) подобаються і чому».

328. І. Прочитайте уривки. Перебудуйте їх так, щоб вийшов текст. Дайте йому заголовок. Виділіть у ньому частини, кожна з яких утворює складне синтаксичне ціле. Аргументуйте правильність виконання (див. с. 260—261).

1. До складу групи колядників входили також «міхоноша», «кінь», музиканти, танцюристи. «Конем» була людина веселої вдачі, витівник і жартун. До обов'язків «міхонош» входило збирання подарунків і пожертвувань...

2. Часто вони ходили з «вертепом» — моделлю лялькового театру. У XVIII—XIX століттях великого поширення набуло колядування з участю ряджених — перевдягнутих у «цапа», «козу», «діда», «бабу», «запорожця», «ведмедя» тощо. Перевдягалися парубки, рідше дівчата, які розігрували народні вистави. Реквізит колядників складався із зірки.

3. Кожен куток села визначав свого ватажка — «березу», або «отамана». Майже всюди підготовка до колядування починалася ще задовго до зимових свят, найактивніше брала участь неодружена молодь. Ватажком міг бути тільки той, хто знав найбільше колядок і міг вести колядування згідно з давніми звичаєвими вимогами (За М. Глушком).

- II. Об'єднайтеся в три групи й підготуйте колективні повідомлення з тем: «Як колядують у нашій місцевості», «Чи можна колядки назвати фольклорним мистецтвом», «Що народ оспівує в колядках і щедрівках».

Краса врятує світ

329. Розгляньте репродукцію картини Феодосія Гуменюка «Нова радість стала». Поміркуйте, наскільки авторові вдалося відтворити народний звичай колядування, яких персонажів дійства зображено і з чим вони асоціюються. Складіть розповідь у публіцистичному стилі на тему «Святе Різдво. Коляда». Компонуючи текст, використовуйте текст попередньої вправи і включіть у нього 1—2 складні синтаксичні цілі.

Ф. Гуменюк. Нова радість стала

Прочитайте і запам'ятайте

У мові, крім простих і складних речень, є одиниці, що об'єднують два-три і більше речень. Ці речення тісно пов'язані між собою й утворюють своєрідну синтаксичну єдність — складне синтаксичне ціле (ССЦ).

Щоб повно висловити думку, одного речення замало. Найчастіше думка виражається кількома реченнями, об'єднаними спільним змістом і будовою. Наприклад: *Смеркало. Вітер*

утомився цілоденною борнею, ізнемігся, заблудився серед вулиць і в безладді тихо крутить пил і сміття і, плазуючи, питає: що ж робити? Де тут вихід? Вищу мороз, одлига дише, і важка юга зависла у потомленім повітрі (Дніпрова Чайка).

У наведеному уривку чотири самостійні речення, об'єднані спільним змістом — описом сумного пейзажу міста, що втомилося від цілоденного холодного вітру. В одне синтаксичне ціле вони пов'язані за допомогою дієслів-присудків *утомився, ізнемігся, заблудився, крутить, питає, вищу, дише, зависла*. Важливу роль у цьому уривку відіграють риторичні питання *Що ж робити? Де тут вихід?* Вони ніби підсилюють загальну думку безвиході, сумного настрою, навіяного самою природою.

Це і є **складне синтаксичне ціле** — сполучення двох і більше речень, поєднаних між собою в одне ціле за змістом та будовою, що виражає якесь одне розгорнуте повідомлення.

За змістом складне синтаксичне ціле характеризується єдністю думки, теми, тісним змістовим зв'язком речень. Складне синтаксичне ціле може складатися з різних за будовою речень, що окремо взяті не утворюють смислової єдності.

Складне синтаксичне ціле використовується в книжному мовленні, найчастіше — усних і писемних формах художнього, наукового, офіційно-ділового й публіцистичного стилів.

Комунікативний практикум

330. Побудуйте текст у публіцистичному стилі на тему «Чарівна сила мистецтва», використовуючи подані слова і словосполучення. У тексті вживайте прості й складні речення, уведіть 1—2 складних синтаксичних цілих.

Шедеври мистецтва, розмаїття видів і жанрів, пам'ятки, кінофільми, художні твори, ілюстрації в книжках, притягальна сила, велике враження, талант, дар Божий, таємниці творчості, духовний світ людини.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які види складних речень ви знаєте?
2. Чим відрізняється складне синтаксичне ціле від складного речення?
3. Чому не можна повно виразити думку одним реченням?
4. Чому складне синтаксичне ціле утворює синтаксичну єдність?
5. Які речення утворюють складне синтаксичне ціле? Наведіть приклади із текстів вправ.
6. Чи може в тексті складне синтаксичне ціле становити одну з мікротем? Доведіть прикладами із попередніх вправ.

§ 30. Складне синтаксичне ціле, абзац

Митець здатний відтворити не лише свої спостереження, а й найінтимніші переживання.

П. Білецький

Слово-диво

331. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте його основну думку. Які почуття викликає у вас прочитане? Якими засобами впливає автор на читача?

Ми матір називаємо святою,
Хоч німбу і нема над головою,
А є тривога і безмежна втома
Й найбільша радість, коли діти вдома,
Коли щасливі і коли співають,
Якщо здоров'я і достаток мають.
І на колінах стане тільки мати
У Бога долі для дітей бламати.
Не приведи, Господь, забути дітям
На цім тривожнім, на цім білім світі,
Що мати перший хліб нам простягає
Й від нас шматка останнього чекає.
Ви з ніжністю до мами пригорніться,
Уважно ви до неї придивіться,
Тоді побачите, як німб той сяє
Над серденьком, що спокою не має.

Л. Чижова

П. Виділіть у вірші складні синтаксичні цілі, назвіть мікротеми, виражені ними.

Культура мовлення

III. Знайдіть у словнику значення слова *німб* і з'ясуйте, з якою метою автор вживає його як ключове.

Мовознавче дослідження

332. І. Прочитайте. Доведіть, що подані уривки — текст. Доберіть заголовок. Чому кожен уривок починається з *абзацу*? Назвіть і запишіть мікротеми, виражені абзацами. Поміркуйте, яку роль відіграють абзаци в тексті (див. с. 267). Чи можна кожен абзац вважати складним синтаксичним цілим?

І ось настав наш час!

Від Романових яблук на стовпцях польова доріжка змінюється невпізнанно: сіра, буденна, в пилюці, вона стає зовсім інакшою — лежить між стернями вже весела, празни-

кова, до самої Тернівщини вся просто засвітилася від тих яблук! Кожна межа вимагала познаки, межових стовпчиків уподовж дороги стояло багато, і такі ж вони були однаково низенькі, як і ці, що, несучи вже іншу службу, миготять зараз понад хайвеєм, увінчані червоними телефонними апаратами...

Перед тим як зовсім зникнути за пагорбом з наших очей, дядько Роман із ледь помітним, зовсім поменшалим вузликом у руці затримується ще біля одного стовпця, затримується трохи більше звичайного і, обернувшись, якийсь час дивиться на дорогу, вквітчану яблуками.

Весь степ сьогодні наче повен радості, повен серпневого світла й простору. Лише коли дядько Роман зникає за пагорбом, ми пружко зриваємось разом на ноги, щасливо зшаленілі, мчимося чимдуж від стовпа до стовпа, на льоту, як вершники, схапуючи те, що для нас так розкішно вродило на голих цих стовпчиках придорожніх!..

Хоч як нам кортить, а ми довго тих яблук не їмо, тільки милуємось або, стряснувши яблуком біля вуха, слухаєм, як торохтять усередині зернятка. Десь там, в самій душі яблука, торохтять. Спіле до краю! Та ще барву дала йому природа — під цвіт зорі... Полягаємо кружком на межі і знову, мов заворожені, — дивимось, надивляємось кожен на своє: бо ж таке воно гарне, наче й виросло тільки для краси...

І дивна річ: ніколи за ті Романові яблука ми не бились, не пригаду ю випадку, щоб ми коли пересварилися між собою за них... Тож не інакше, що були й вони піддані чарам: приховано жила в них сила якихось Романових характерницьких тайнощів (О. Гончар).

Хайвей — швидкісна автомобільна траса.

II. Поміркуйте, яку роль відіграють абзаци для виділення складного синтаксичного цілого. Наведіть приклади з тексту. Знайдіть у перших двох абзацах речення, що розкриває тему кожного, й випишіть їх.

III. З'ясуйте, у чому художня сила авторського слова. Запишіть кілька слів і словосполучень, що, на вашу думку, найбільше впливають на нашу уяву й почуття.

Із секретів синтаксису

Найчастіше складне синтаксичне ціле збігається з абзацом, але ототожнювати їх не можна. Якщо складне синтаксичне ціле — одиниця синтаксису, то абзац є засобом членування письмового тексту залежно від його будови й стилю мовлення.

 333. І. Прочитайте. Пригадайте, що ви чули про абзац раніше. Порівняйте, що нового ви дізналися про нього.

А б з а ц (*нім.* уступ) — частина тексту, що являє собою, як правило, єдність тематично об'єднаних речень, в одному з яких називається тема або основна думка абзацу. Найявність тематичного речення в кожному абзаці важлива як для читача, так і для того, хто пише. Таке речення дає змогу читачеві й мовцеві ясно визначити тему і строго дотримуватися її розвитку в інших реченнях, а читачеві або слухачеві воно допомагає визначити предмет мовлення й утримувати його в пам'яті доти, поки він не зміниться іншим предметом мовлення.

об'єднання
пам'ять

Коли пишемо, ми повинні починати кожний абзац, дещо відступаючи від основної лінії, з якої починаються рядки. Це привертає увагу читача й показує йому, що відбувається перехід від однієї думки або теми до іншої (*За В. Мещеряковим*).

II. Знайдіть і запишіть *тематичне речення* в кожному абзаці тексту.

III. Пригадайте правила вживання апострофа. Аргументуйте, за якими правилами пишуться слова, що в рамці.

Із секретів синтаксису

Т е м а т и ч н е р е ч е н н я а б з а ц у — це речення, що виділяє в ньому предмет мовлення й окреслює межі теми. Найчастіше воно містить слово, словосполучення або частину речення, що вимагає поширення, деталізації.

334. І. Прочитайте текст. Поділіть його на абзаци. Доведіть правильність виконання. Скористайтеся пам'яткою.

Коли іконописець завершував свій твір, він не знав його дальшої долі. Майстер вкладав у роботу всю свою душу, досвід, уміння і пускав у світ, не відаючи його майбутнього. А це майбутнє, як відомо, багато в чому залежить не тільки від художніх переваг твору, від обставин, випадковостей, а здебільшого від людей. До ікони Миколи з київського Подолу доля була прихильною. Ікона дійшла до наших днів, побувавши не в одному іконостасі, не одну дерев'яну церкву змінивши. Чийсь добрі руки рятували її від пожеж, які часто нищили дерев'яну забудову Подолу, оберігали під час руйнування храмів «за ветхістю». Мимоволі думаєш, що мистецькі твори, як і самі митці, вимагають постійної турботи про них. Тоді їхній вік може бути довгим і вони довше даруватимуть радість людям (*Л. Пляшко*).

П. Виділіть у тексті складні синтаксичні цілі. Дослідіть, чи вони збігаються з абзацами. Якщо ні, то спробуйте з'ясувати чому.

Пам'ятка

Як виділяти в тексті абзаци

1. В абзаци має викладатися тільки одна тема.
2. В абзаци включається все, що стосується розгортання його теми.
3. Розташування речень у середині абзацу має бути продуманим: з тематичним реченням усі інші перебувають у тісному зв'язку.
4. Абзаци будується так, щоб тематичне речення було на першому плані.
5. Початок і кінець абзацу мають підкреслювати головну думку.
6. Будуючи абзаци, треба прагнути, щоб головна думка виражалася першим або останнім реченням.

Краса врятує світ

335. Розгляньте репродукцію ікони «Святий Миколай». У чому сила цього виду мистецтва? Об'єднайтеся в групи і побудуйте висловлювання, використовуючи один із типів мовлення (розповідь, опис, роздум). Запишіть, виділяючи абзаци.

Святий Миколай.
Ікона XIX ст.

Комунікативний практикум

336. Продовжіть текст, доповнивши його ще двома абзацами, кожний з яких становитиме складне синтаксичне ціле. Доберіть заголовок.

З цієї хвилини все те, що Тимко бачив навколо себе, чув і відчував, повнилося для нього новим змістом. Йому ніби вставили інші очі, і він ними бачив тепер те, чого раніше не помічав, йому ніби підмінили душу, і він тепер відчував те, про що раніше й не здогадувався. Навіть звуки він сприймав по-іншому. Він косив повагом, раз за разом махаючи косяю і майже не відчуваючи її в руках — така вона була легка.

Раніше з кожним рухом коси...

... Тепер же земля під ногами була тепла, ласкава, як дихання паруючої ріки (За Григорієм Тютюнником).

337. І. Прочитайте текст. Поділіть його на абзаци і запишіть. Потім порівняйте свій запис із записом однокласника. Чи однаково вийшло? Якщо ні, то поміркуйте разом, у кого краще і чому. Зверніться до пам'ятки на с. 265.

ЯК КУЇНДЖІ ВІДТВОРИВ МІСЯЧНЕ СЯЙВО

Можна з великою вірогідністю відтворити у краєвиді будь-які ефекти світла. Коли Архип Куїнджі дав на виставку свою картину «Місячна ніч на Дніпрі», деякі глядачі звинуватили художника в тому, що десь за полотном він заховав... ліхтар. Не могли збагнути, як це зроблено, що місяць світить, як справжній. І серед живописців були такі, котрі не вірили, що ефекти світла Куїнджі відтворює звичайними фарбами, дорікали йому, чого, мовляв, приховує від товаришів свій «секрет». А фарби-таки були звичайні, жодних таємниць. У місячному сяйві виблискує гладінь дніпрових вод, і вона не тільки нічим не підсвічена, а навіть темніша за білий папір. Заради того, щоб «місячна доріжка» сяяла на картині, як у природі, художник відкинув безліч подробиць, гранично обмежив шкалу світових і кольорових відтінків, які можна спостерігати при місячному світлі. Ніч Куїнджі «така місячна, зоряна, ясна» саме тому, що на березі нічого не видно: ні

А. Куїнджі. Місячна ніч на Дніпрі

стежечки, ані пенька, не кажучи про якісь голки... Якби все це було, не пощастило б відтворити місячне світло, яке художник обрав «лейтмотивом» свого чудового «ноктюрна». Лише однієї подробиці вистачило художникові, щоб перенести глядача в Україну: на тлі сяючої річки при першому погляді на картину впадає в око чіткий силует вітряка (П. Білецький).

Лейтмотів — основний мотив (тема), що повторюється, підкреслюється в чому-небудь. *Ноктюрн* — невеликий музичний твір ліричного характеру.

II. Визначте стиль тексту та з'ясуйте найголовніші його ознаки.

III. Доведіть, що в тексті 2 складних синтаксичних цілих, які збігаються з абзацами.

Краса врятує світ

338. Розгляньте репродукцію картини Архипа Куїнджі «Місячна ніч на Дніпрі» й усно опишіть її, спираючись на текст вправи 337.

Прочитайте і запам'ятайте

Складне синтаксичне ціле тісно пов'язане з абзацом, який виділяється в письмовому тексті. Відомо, що кожен новий рядок у тексті починається з відступу — абзацу.

Абзац — це відносно закінчена і пов'язана змістом частина тексту від одного відступу до другого. Абзаци вимовляються з довшими паузами, ніж два речення, що стоять поруч.

Поділ тексту на абзаци полегшує його сприйняття і розуміння, надає йому певного забарвлення.

За будовою складне синтаксичне ціле й абзац дещо відмінні.

Складне синтаксичне ціле має **з а ч и н** (початок думки, теми), що зосереджений у першому реченні, **с е р е д н ю** ч а с т и н у (розвиток теми) і **к і н ц і в к у** (підсумок усього вислову).

Наприклад: *Жили ми в певній гармонії з силами природи. Зимой мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна плывла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку (О. Довженко).*

У наведеному прикладі **зачин** — перше речення, **кінцівка** — останнє, а **середня частина** розкриває тему складного синтаксичного цілого — розповідь про прихід весни і початок повені.

Абзац містить тематичне речення, що виділяє предмет мовлення (у наведеному прикладі: *Весна пливла до нас з Десни*), про що автор доводить усім змістом абзацу.

Слово-гиво

339. І. Прочитайте вірш Володимира Коломійця «Хто чим співає?». Об'єднайтеся в групи й побудуйте висловлювання в художньому або публіцистичному стилі за змістом поезії, що складалося б з 2—3 абзаців, об'єднаних спільною темою, а кожний абзац був би складним синтаксичним цілим, яке включає 2—4 речення.

Косар співа косою,
рубанком — тесля...
А рінь співа росою,
а човен — веслами.
Ніч тьохкає зірками,
криниця — відеречками.

Піч піє цвіркунами,
а бджолами — гречка...
Спів лине дивоцвітом
так радісно, так щиро...
Зелом співає літо.
Разом з пташиним співом.

В. Коломієць

II. Поясніть значення виділених слів. При потребі скористайтеся словником.

III. Назвіть засоби образності, якими автор змальовує процеси праці та явища природи.

IV. Поміркуйте, з якою метою у вірші використано неповні речення.

Погумайте і гаїте вігновігі

1. На які частини поділяється текст?
2. Що таке складне синтаксичне ціле?
3. Як будується складне синтаксичне ціле?
4. Як пов'язуються речення, що входять у складне синтаксичне ціле?
5. Що таке абзац?
6. Що треба пам'ятати, будуючи абзац?
7. Чому в абзаці наявне тематичне речення?
8. Як визначається основна думка абзацу?

Зв'язне мовлення

Усний вибіркоий переказ тексту художнього стилю

Слово-гиво

340. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку. Доведіть, що текст належить до художнього стилю.

Далі вже нічого нема — самий простір, саме безмежжя. Зализень суші — вузька коса, відділившись від степу, простяглась у відкрите море, крізь обрій, крізь небо пронизалася й далі пішла — не видно їй кінця.

Загубилася в імлах.

Коса довга, вузька, з вимоїнами. Взимку під час штормів косу цю й хвиля перехлюпне, а зараз вона суха, в сухих палаючих пісках, в колючій рослинності, у лементі птаства.

Безліч пташиних гнізд, яких ніхто не руйнує; океан повітря, не отруєного нічим; гармонія буття, де відчуваєш себе тільки часткою чогось великого — часткою цього безмежжя, цієї синьої вічності.

Найкрайніший край землі, заповідність, чистота.

Стоїть людина на самім краю, на межі реального — кільцює птахів. Маленька дівоча рука один по одному бере з кошика легкі алюмінієві персні, надіває на пташину ніжку, ловкенько пристібає на ній — як амулет, як знак спілки людини і птаха... Лети!

Закільцьованих пускаєш з руки в роздолля моря й небес, в оту безкордонну синяву та блакить, пускаєш і таке маєш враження, що не буде їм смерті, твоїм птахам, що злітають вони з твоєї долоні на вічне життя.

Ніщо тут не обмежує тебе, ніхто нікуди не підганяє. Інший плин часу, інші виміри, інші абсолюти. Є тут вічність. Вічність у вигляді чистих, ніким не запльованих пісків, вловлюєш її в струмуванні вітру, і в спокійному леті птахів, і в неквапливих вишумах моря, що і вночі не змовка (О. Гончар).

П. Які почуття викликає у вас прочитане? Поміркуйте, як природа впливає на душевний стан людини.

Комунікативний практикум

III. Виберіть із тексту абзац, що найточніше відображає тему висловлювання. Докладно перекажіть, використовуючи речення з різними видами зв'язку. Переказане запишіть.

341. I. Прочитайте уривки, доведіть, що це складні синтаксичні цілі. Визначте мікротему кожного.

1. Зовсім малим, у віці посівальника, будила мене мати зимовим ранком і посилала посівати до сусідів, це недалеко, через дорогу лише перейти. Заходив я до хати вісником свята, мені раділи, підводили до покуті, я сипав із жмені пшеничне зерно і промовляв поздоровлення з Новим роком, як мене навчила мати. З радісним відчуттям виходив я з хати, обдарований кількома монетами грошей та жменькою цукерок із бубликом, бо я порадував сусідів: і тітку, і дядька, і дітей їхніх.

2. А то в якусь неділю серед звичних дитячих розваг почуєш раптом звуки гармошки, пісенні вигуки, парубоцьке висвистування — весілля! Яка то радість для очей стояти десь при дорозі і дивитися, як вулицею проходить весільний натовп! Люди

у святковому одязі ніби знайомі, але і якісь інакші, так їх невідомо перетворив і одяг святковий, і настрої весільний. Попереду весільної процесії парубок із гільцем, що має кольоровими стрічками та дзвониками видзвонює, а за ним: молода і молодий. Які ж вони гарні, ніби з пісні якоїсь вишли!

3. Коли усе це є — і звичаї, і традиції, і пісні, то сприймаєш їх як щось цілком природне, як бути чорнявим чи білявим, а коли це зникає чи від власного недбальства, чи з примусу, то починаєш докопуватися до причин зникнення того, що раніше тобі здавалося незникненням, хочеш зв'язати ту перервану нитку, яка тягнеться із глибини віків, хочеш, щоб і далі ткнувся той рушник із неповторними узорами, й далі... (В. Голобородько).

Комунікативний практикум

П. Доберіть спільний заголовок до всіх уривків. Перекажіть зміст одного з них, підпорядкувавши спільній темі «Наші звичаї».

342. І. Прочитайте текст. Пригадайте, про який собор іде мова (див. вправу 29). Визначте тему, стиль і тип мовлення. Доберіть до тексту заголовок, щоб відповідав його основній думці.

Як шалено, із швидкістю сновидінь, пролітає час! Не такий уже й довгий вік мистецтва, витвореного людиною. Тридцять чи сорок тисяч років тому невідомий митець при відблисках вогнища зробив у своїй печері перші контури мамонтів, на яких він удень полював... Після того була Нефертіті, був Парфенон, була Мона Ліза... І тепер ось бачиш сучасний модерний витвір, де безладною купою перемішалися людські вуха, очі, носи, а на зміну гармонії виступив хаос, на зміну фарбам Рафаеля приходить консервна бляшанка і мавпа з квачем... Виродження? Самозаперечення? Дух людський вичерпав себе? Чи це тільки криза минула, після якої ще буде в мистецтві і юність, і весна, і сонячна гармонія нових ліній, нових барв?

Кажуть, що поезії передують подвиг. Інших життя кидало на великі випробовування, а що тебе жде серед цієї буденності, серед плину сірих днів, що деколи справді здаються «мов осінні пляжі...»? І яка вона є, сама природа подвигу? Чи здатен його вчинити той, хто заздалегідь готує себе до цього, чи, може, ближчий до істини той, для кого подвиг — це акт миттєвий, блискавичний, майже рефлекторний? Він, певне, як спалах, його вічність вкладається в мить, він там, де йдуть на смертельний ризик, без вагань кидаються на двобій із злом...

Чуєш у собі поклик поезії, але хто навчить тебе її чародійницьких тайн? Собор оцей? Горда поема степового

козацького зодчества, вона щоразу хвилює тебе, щось навіває, відлунням далеких подій входить у твою молодість. І не треба тут руїни, чуєте ви, генії руйнівництва? Невже не доходить до вас оцей дух обжитості планети, певності, злагоди, який живе у таких витворах, в їхній гармонійності,— дух, що єднає людство?

Життя проклало свої русла повз цей собор, будні ідуть повз нього нескінченними чередрами, нові покоління на цих селищах освідчуються в коханні, проносять Широкою старих металургів на вічний спочинок, а півкулі бань все пливуть над Зачіплянкою, як образ нескінченності, все височить на майдані ця сива скеля віків. Собор завжди несе в собі певний настрій, але найбільше любить Баглай його уночі, в розшумілі вітряні ночі, коли налетілий східняк рве листя з по-нічному грізних дерев, і навкруги місячно й вітряно, і собор стоїть серед такої видної ночі увесь якийсь наповнений, біліє фантастично, мов вітром напнутий парус... Є в ньому своя пластика, є ритми свої, тільки йому властиві... Але ж є щось таке і в твоєму теперішньому житті? Хай інакше, нове, але є! І ти шукатимеш ці ритми. Може, Зачіплянка для того тебе й народила, щоб відкрив ти свою, Баглаєву, музику барв, що її, може, таять у собі оці спалахи вічно живого заводського неба, оці соборно-білі зачіплянські ночі...

Місяць підбився високо; садки блищать, не шелехнуть; відпочиває після трудового дня Зачіплянка, віддавшись в обійми своїм серпанковим снам... (О. Гончар).

Пластика — мистецтво ліплення скульптур; гармонія, узгодженість рухів і жестів.

II. Знайдіть у тексті опис собору і перекажіть близько до тексту.

III. Поміркуйте над тим, як різні види мистецтва впливають на стан душі людини. Які почуття виникають у вас під час споглядання пам'яток архітектури?

IV. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання за текстом.

? 1. Чим вам сподобався текст?

2. Який смисл вкладає автор у фразу *горда поема степового козацького зодчества*? З'ясуйте значення слова *зодчество*.

3. Які почуття викликає собор у героя роману Олеса Гончара «Собор»?

4. Як ви розумієте вираз *соборно-білі зачіплянські ночі*?

5. Зіставте два речення: авторське і спрощений варіант (с. 272). Чим вони різняться? У чому перевага оригіналу?

*Життя проклало свої
русла повз цей собор, будні
ідуть повз нього нескінчен-
ними чередами, нові по-
коління на цих селищах
освідчуються в коханні,
проносять Широкою ста-
рих металургів на вічний
спочинок, а півкулі бань
все плывуть над Зачіплян-
кою, як образ нескінчен-
ності, все височить на
майдані ця сива скеля віків
(О. Гончар).*

Повз собор рухається
життя, людей полонять
будні й турботи, молоді
люди освідчуються в
коханні, ховають старих
металургів, а бані собору
височать над Зачіплян-
кою, ніби нагадують про
наше минуле.

Комунікативний практикум

V. Підготуйте усний вибірковий переказ тексту з описом природи, характеристикою персонажа. Скористайтеся пам'яткою на с. 46.

31. Вуги і засоби міжфразного зв'язку

І в епіцентрі логіки і стресу,
Де все змішалося — рідне і чуже,
Цінує розум вигуки прогресу,
Душа — скарби прадавні стереже.

Л. Костенко

Пізнай себе і світ

343. I. Прочитайте текст. Доведіть, що кожний абзац становить складне синтаксичне ціле. Доберіть заголовок, визначте тему й основну думку тексту.

Міжфразний зв'язок:

послідовний,
паралельний

Засоби виразності:

повтори, займен-
ники, синоніми,
вставні слова, спо-
лучники, частки

Мистецтво — це окрема дійсність, яка
викликає в нас переживання, потрібні
для нашої психіки, котрих не може дати
нам реальна дійсність.

З цього такий висновок: мистецький
твір є тоді й лише тоді вартісний, коли
викликає вартісні переживання і пере-
дусім такі переживання, яких інша
ділянка не могла б у нас спонукати. Твір,
що не сповнює цих умов, властиво годі
назвати мистецьким твором.

Кожний митець виявляє свою спроможність. Це виявлення
дає йому почуття сили, а почуття власної потуги приносить, як
відомо, внутрішнє задоволення, повну насолоду, інакше кажу-

чи — щастя. Чим більше вкладає він себе в твір, тим більше він задоволений.

Мистецькі переживання потрібні й вартісні, тому мистецтво — це суспільна вартість. Але, окрім цього, сповнює воно ще одну суспільну дію. Мистецтво вчить, так, усюди і завжди вчить. Вчить не гаслами, моральними науками, проповідями. Вчить саме собою. Мистецтво викликає своєрідні переживання, що їх не може дати ніяка інша дійсність (За Б.-І. Антоничем).

Психіка — душевна організація людини; робота головного мозку.
Суспільство — сукупність людей, жителі певного краю, держави;
суспільний — такий, що стосується суспільства, належить суспільству.

II. У кожному абзаці виділіть тематичне речення або ключове слово чи словосполучення. Доведіть, що саме вони забезпечують змістову цілісність тексту.

III. Зробіть синтаксичний розбір першого речення другого абзацу. Накресліть схему.

Вигатні українці

344. I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Доберіть заголовок. Виділіть складні синтаксичні цілі.

Особисте наше знайомство відбулось уже по війні. Був Малишко на той час редактором журналу «Дніпро», надрукував у цьому журналі дещо з моїх фронтових творів, і ось ми зустрілись, міцно тиснемо руку один одному, Малишко говорить щось привітне, — багато хто знає цей його дар з першого слова, з першої зустрічі викликати прихильність, зачаровувати людей. Отож сидимо в затишному подвір'ячку Спільки письменників України під плакучою вербою, яка вже стільки наслухалася різних історій, довірялось їй тут безліч літературних інтимностей... Малишко раптом пропонує: «Хочеш, підемо до мене обідати?» Вдома у нього в маленькій квартирці тільки мати, лагідна, моторна жінка з ясным обличчям, вбрана, ніби в неділю: у святковій вишиваній на рукавах сорочці. Малишкова мати. Вже знана була з його поезій, і ось вона в житті. Почувалось внутрішнє, чисто народне благородство цієї людини, доброта душі. Ласкавою співучістю приваблювала мова, з якою мати зверталась то до сина, то до мене. Гостинна була, уважлива, її цікавило, хто це прийшов із сином та звідки родом... Мабуть, від матері та родинного оточення передалося поетові глибоке відчуття народної пісні, у цій сфері він був тонкий знавець і цінитель, саму його творчість не уявити без фольклорних джерел. Малишко, як мені здається, зумів досягнути саму душу народної поезії, внутрішні закони її розвитку (О. Гончар).

Слово-гиво

- II. Визначте в кожному абзаці смислові зв'язки між реченнями. Дослідіть, як автор розгортає свою розповідь про відомого українського поета Андрія Малишка, переходячи від однієї мікротеми до іншої. III. Зверніть увагу на виділені в тексті слова. Як вони впливають на зв'язок між реченнями й абзацами?

Мовознавче дослідження

345. I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доберіть заголовок. Доведіть, що текст наукового стилю.

Зв'язок між реченнями складного синтаксичного цілого, главами та іншими частинами тексту, який організовує його змістову і структурну єдність, називається **м і ж ф р а з н и м**. Він може полягати як у виявленні логічних відношень, так і в послідовному розгортанні змісту. Міжфразні зв'язки бувають **к о н т а к т н і** (якщо пов'язані елементи розташовані поряд) і **д и с т а н т н і** (якщо вони знаходяться на більшій чи меншій відстані один від одного). Контактні зв'язки бувають не тільки між реченнями, а й між складними синтаксичними цілими. Дистантні зв'язки «прогнозують» увесь текст, зв'язують початок і кінець висловлювання (За В. Мельничайком).

Культура мовлення

- II. Випишіть нові для вас терміни і за текстом з'ясуйте їх значення. III. Проведіть дослідження за поданим планом, перечитуючи текст.

П л а н

1. Види і способи зв'язку речень у складному синтаксичному цілому і в тексті.
2. Різниця між видами і способами зв'язку.
3. Вплив видів і способів зв'язку на зміст і будову складного синтаксичного цілого і тексту.

Слово-гиво

346. I. Прочитайте виразно уривок із поеми Андрія Малишка «Прометей».

Як зараз бачу: з-за ріки —
Дві кручі, наче маяки;
Одна зелена, чорна друга.
Чи літне сонце, чи зав'юга, —
Вони стоять собі віки.

На чорній кручі чорний дуб,
Як добрий воїн-вітролюб,
Весь посмагнілий, обгорілий,

Стоїть на кручі потемнілий.
Кому б сказати все? Кому б?

А тиха пристань ожива:
В артілях виспіли жнива,
Вантажать динь багряні
кулі,

І кавуни лежать послулі.
За човном човен підплива.

II. Виділіть складні синтаксичні цілі. З'ясуйте види речень в останній строфі. Використовуйте теоретичний матеріал на с. 278—279.

III. Зробіть синтаксичний розбір першого речення у першій і третій строфі. Накресліть схеми. Яку стилістичну роль виконують ці речення?

Пізнай себе і світ

347. I. Прочитайте висловлювання відомих українців.

1. Колись я, навчений, як і інші, у школі, що Японія — це лише концерни «Міцуї» чи «Міцубісі», самураї та страхобіси, по війні почув японську пісню. Ніжну, як сонця схід погожої днини. І тепер усвідомлюю, що ця острівна країна сягнула таких висот технічних і духовних ще й тому, що кожен її школяр та абітурієнт повинен знати й проспівати від 60 до 300 (!) японських пісень! (В. Юхимович).

2. Людина — це духовна істота. Саме тепер на часі звернення до традицій і духовності рідного народу. Чесність, щирість, мудрість — ось що вимагається від нових людей України. Потрібна Нова Січ — Духовна Січ! (О. Бердник).

Комунікативний практикум

□ II. Поміркуйте над змістом кожного тексту і подискутуйте з однокласниками. Що ви використали б для свого духовного розвитку?

Вигатні українці

348. I. Прочитайте текст. Доведіть, що кожний абзац є складним синтаксичним цілим. Заголовок тексту — його тема чи основна думка?

■ II. Які почуття викликає у вас прочитане? З'ясуйте, кого зображено на фотоілюстраціях на с. 276.

ОСЯЯНІ КРАСОЮ І ТАЛАНТОМ

Між датою народження Марії Башкирцевої і смертю Катерини Білокур майже сто років. Спільне — краса, талант, рідна Полтавщина й слава та визнання в Парижі. Обидві об'єднані росянинами ранками чарівного полтавського дитинства зі щедрим сонцем і бентежним вітровієм, тихим усміхом квітів і сумом осінніх дерев, бездонною вічністю синьо-прозорих небес і терпким життєдайним подихом українського степу.

І все ж таки більше в їхньому житті й творчості — різного, часом навіть полярного. Перша — дворянка, аристократка, поліглот (володіла вісьмома мовами), майже все життя прожила в Італії, Франції. Друга — звичайна селянка, жодного дня не вчилася у школі, порівняно коротке життя прожила, не виїжджаючи з рідної Богданівки.

Але обидві стали визначними художницями, уславили Україну, їхні картини й сьогодні захоплюють світ. Марія Башкирцева і Катерина Білокур — чарівні окраси Полтавського краю (П. Матвієнко).

Мовознавче дослідження

III. З'ясуйте, які речення в складному синтаксичному цілому пов'язані способом *послідовного* зв'язку, а які — *паралельного* (див. с. 278—279).

IV. Поміркуйте, з якою метою на початку другого і третього абзацу вжито сполучники *і, але*. Як вони впливають на смисловий зв'язок складних синтаксичних цілих у тексті?

Комунікативний практикум

V. Ознайомтесь із сайтом Інтернету www.peoples.ru/art/painter/bashkirtceva/history.html і напишіть замітку до шкільної газети на тему «Талант дивовижної українки Марії Башкирцевої».

349. I. Прочитайте й доведіть, що це складне синтаксичне ціле. Перебудуйте текст, розширивши його і додавши ще 1—2 складні синтаксичні цілі.

Яка сила, яка міць залізокутих слів! І се чоловік писав не під безпосереднім подихом України, не на руїнах Січі, а в далекім Косаралі, серед пустинь киргизьких, і се, власне, сильно підкреслює, як глибоко були заложені в душу Шевченка основи українського слова, коли він на чужині потрапив ткати з них таку чудову ткань (Г. Хоткевич).

II. Накресліть схему другого речення і назвіть його вид.

III. Гра «Хто більше?». Доберіть синоніми до виділених слів.

350. І. Прочитайте обидва стовпчики. Дослідіть, у якому з них є складне синтаксичне ціле, а в якому — набір речень.

А йдеться ж про видатного письменника драматичної і трагічної долі, романіста і повістяр, нарисовця і публіциста, критика й перекладача, майстра психологічної прози, одного з кращих знавців рідної мови, автора понад двох десятків оригінальних книжок. Звідки їм було знати про цього майстра слова, якщо переважна більшість його творів, написаних і опублікованих у 20-ті роки, а серед них і такі відомі свого часу, як «Смерть», «Синя волошка», «Тук-тук» та низка інших, були силоміць вилучені з літературного процесу й зачинені в спецфондах як «ущербні», «ідейно шкідливі». З багатьох причин ім'я Б. Антоненка-Давидовича сучасному читачеві, особливо молодому, донедавна було маловідомим. І в цьому не вина, а біда й самого письменника, і його потенційних читачів. І згодом протягом кількох десятиліть його твори не видавалися, а саме ім'я його було піддане анафемі з негласною, але суворою заборонаю згадувати.

З багатьох причин ім'я **Бориса Антоненка-Давидовича** сучасному читачеві, особливо молодому, донедавна було маловідомим. І в цьому не вина, а біда й самого **письменника**, і його **потенційних читачів**. Звідки їм було знати про цього **майстра слова**, якщо переважна більшість його творів, написаних і опублікованих у 20-ті роки, а серед них і такі відомі свого часу, як «Смерть», «Синя волошка», «Тук-тук» та низка інших, були силоміць вилучені з літературного процесу й зачинені в спецфондах як «ущербні», «ідейно шкідливі». І згодом протягом кількох десятиліть його твори не видавалися, а саме ім'я його було піддане анафемі з негласною, але суворою заборонаю згадувати. А йдеться ж про **видатного письменника** драматичної і трагічної долі, романіста і повістяр, нарисовця і публіциста, критика й перекладача, майстра психологічної прози, одного з кращих знавців рідної мови, автора понад двох десятків оригінальних книжок (О. Бандура, Н. Волошина).

Потенційний — можливий, передбачуваний. *Спецфонди* — грошовий чи інший фонд спеціального призначення; т у т: спеціальне сховище забороненої літератури. *Анафема* — прокльон, відлучення від церкви, прокляття.

II. Зверніть увагу на виділені в тексті слова і поміркуйте, яку роль вони відіграють для зв'язку речень у складному синтаксичному цілому. Чи можна ці слова назвати засобами міжфразного зв'язку?

III. Користуючись підручником з української літератури, історії тощо, наведіть приклади послідовного і паралельного зв'язку між реченнями у складних синтаксичних цілих.

Прочитайте і запам'ятайте

У складному синтаксичному цілому, як і в тексті, між реченнями існує тісний зв'язок, що забезпечує чіткість, логічну послідовність, правильність його змісту та мовне оформлення. Цей зв'язок має назву — **міжфразний**.

Міжфразний зв'язок у складному синтаксичному цілому і в тексті може виражатися двома способами — **послідовним** (ланцюговим) і **паралельним**. **Послідовний** зв'язок полягає в тому, що думка в мікротемі розгортається поступово: певний елемент попереднього речення стає своєрідним стартом для наступного. Наприклад: *Ішов лугами, полями і лісами юнак. Залюблено задивилося на нього сонце і кинуло йому під ноги пригощу сонячних зайчиків. А вони торкнулися землі і перетворилися в золоті ключики (Ф. Мамчур).*

Слова на нього прив'язують друге речення до першого (юнак), а слово вони конкретизує зміст другого речення (сонячні зайчики). При послідовному зв'язку речення перебувають у певній залежності: без розуміння змісту попереднього речення не можна сприйняти зміст наступних.

Паралельний спосіб зв'язку полягає у рівнозначності речень у складному синтаксичному цілому чи в тексті. Зміст речень при цьому зв'язку розкриває якийсь один факт, називає ознаки того самого предмета, явища. Наприклад: *Місяць із-за лісу піднявся ящербком пригаслим і світить, мов з давнини. Степові царства бачив, коней татарських... Скільки віків соталося в плавнях його примарне світло... Дуби, наповнені темінню, стоять безшелесно, в мовчанні, в якійсь шляхетній величі (О. Гончар).*

Друге, третє і четверте речення цього уривка відіграють однакову роль у тексті: вони конкретизують, уточнюють персоніфікований образ місця, що як господар, споконвіку порядкує в нічному просторі.

Види і способи зв'язку в складному синтаксичному цілому, як і в тексті, виражаються низкою мовних засобів. Це лексичний повтор, синоніми, займенники, сполучники і частки, обставини, неповні речення, називні речення, риторичні питальні речення та ін. Наприклад: *Сонячний Київ і бульвар Шевченка... Буйні каштани стоять безкінечною*

шпалерою й тримають на сонці чудесні свічі — свічі своїх квіток. Каштани, наче великі паникадила, парадно розставлені на вулицях, встромлені в чорну, зволожену травневим дощем землю. Вони стоять і тріумфально кадять у небо золотим пилом, пахощами, буйним пафосом цвітіння, а на містках і на свічках квіток мерехтять дощинки, діаманти краплин, випромінюючи веселки. А по вулиці йде, пританцьовує, сміхом заливається молодість (І. Багрянний).

У цьому тексті зачином виступає називне речення. Повтор слова *каштани* в наступних реченнях, займенник *вони* слугують для зв'язку між фразами. Сполучник *а* в останньому реченні використано для зіставлення картини буяння весняної природи з радісним настроєм молодих людей. Усі ці засоби забезпечують логічність викладу думок і цілісність будови складного синтаксичного цілого.

Види і способи та засоби зв'язку речень використовуються в текстах усіх стилів мовлення, але функції їхні різні: в одних випадках вони забезпечують смислову логічність, послідовність, інформаційну конкретність, в інших — емоційно-експресивне забарвлення, художньо-образне змалювання дійсності.

Слово-диво

351. І. Прочитайте виразно вірш Івана Драча. Яке враження він на вас справив і які думки викликав? Чому автор дав таку назву творіві?

ВИКЛИК

Скиньте з Шевченка шапку. Та отого дурного кожуха,
Відкрийте у нім академіка. Ще — одчайдуха-духа.
Ще — каторжника роботи. Ще нагадайте усім:
Йому було перед смертю всього лише сорок сім.
А то підробили діда — і шкутильгаєте з дідом.
Старечу свою недолугість за ним пускаєте слідом.
А він вибухає і шпетить всю вашу дурну макітру,
І молодю круговертить. Молодо! Проти вітру!
А він все шукає до пари — наймичку з сиротою.
А він пропада за manoю — не вашою, а отою.
І горне гору роботи, бо в нього роботи гора.
Гори до нього горнутьсЯ. Сонце — на вістрі пера.
Він пильно у нас вдивляється. Вільний свавільний самум.
Здається, ядерно вибухне з отих непокірних дум.
А то регоче і тішиться, наче хлопчисько радий.
Шевченко був молодим. Шевченко — завжди молодий.

І. Драч

II. Перебудуйте вірш у прозовий монолог-роздум, що включав би 3—4 складних синтаксичних цілих, висловіть своє розуміння змісту вірша. У монологі використайте паралельний і послідовний зв'язки речень у складному синтаксичному цілому та різні засоби міжфразного зв'язку.

Подумайте і дайте відповіді

1. Як ви розумієте поняття *міжфразні зв'язки* у складному синтаксичному цілому?
2. Які види зв'язків ви знаєте?
3. У чому особливості контактного і дистантного зв'язку?
4. У яких випадках використовуються послідовний (ланцюговий) і паралельний способи зв'язку речень?
5. Які засоби зв'язку речень використовуються в побудові тексту і складного синтаксичного цілого?

32. Актуальне членування речень у висловлюванні

Незнані вміння у тобі таяться...
Людино, розцвіти!

І. Коваленко

Видатні українці

352. І. Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту. Виділіть у тексті складні синтаксичні цілі й з'ясуйте способи зв'язку речень. Який тип мовлення переважає в тексті?

Послідовний, паралельний зв'язок

Актуальне членування:

тема (відоме) — рема (нове)

Фразовий (логічний) наголос

Порядок слів у реченні

Скільки пам'ятає себе Дмитро Федорович, і в хаті, і в невеличкій робітні завжди щось майструвалося. Тато, коли не було невідкладних клопотів на господарстві, — творив. Дуже любив те заняття. Насолоду давав сам процес творення, народження нових узорів, форм. Він старався, аби й син пройнявся таким ставленням до праці, аби вона стала його найпершим захопленням.

Водночас оберігав його, щоб не перепрацював. Зважав на його слабе здоров'я. Майбутнє, говорив, покаже, якою дорогою Дмитро піде.

...У праці на якусь часину забував Шкрібляк-старший, що гасне каганець і нема чим засвітити у хаті, що треба купити збіжжя на зиму, вбрати дітей. Лиш не забував, що дітям кожен день треба давати кавалок хліба. А хліб — то важка праця.

З восьми років почав учити малого Дмитрика читати і писати, навертати його на різьбярський плай. Іти цим плаєм — ще не значить стати майстром...

Дмитро почав свою дорогу з ретельністю хлопця, що не відзначався опришківським здоров'ям. Ця робота підходила йому, лагідному, мрійливому, саме враз (За М. Яновським).

Робітня — майстерня. *Кав'алок* — шматок. *Плай* — гірська стежка. *Опришківське* — тут: міцне.

II. Випишіть із тексту ключові слова і з'ясуйте їх значення. Як вони впливають на розуміння змісту висловлювання?

III. Пригадайте, який буває *порядок слів у реченні* (див. с. 284). Виділіть у тексті речення з непрямым порядком слів і поміркуйте, як вони впливають на сприйняття його змісту.

Вигатні українці

353. I. Прочитайте виразно вірш Івана Немченка. Доберіть інший заголовок. Виділіть слова, на які падає *фразовий (логічний) наголос*. Зверніть увагу на те, як виділення в тексті таких слів впливає на сприйняття його змісту.

«БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІСТ»

Інтелігент, палкий українофіл,
Він думав про народ, а не про себе.
Академіст із вітчизняних ФіВ
Науку рухав і просвітницькі потреби
Над краєм звів духовності палац
Енергією серця і словесних праць.
Чекав, щоб рабський дух навіки зник
У малоросів, щоби дзвін весни
Й свободи завше чувся голосний.

I. Немченко

Українофіл (українофіл) — прихильник українців і українського народу. *Академіст* — високоосвічена людина.

II. Чиє ім'я і прізвище автор назвав у акровірші? Що ви знаєте про цю людину? Чому автор узяв у лапки назву вірша?

III. З'ясуйте, що означає і яку роль у тексті відіграє вираз *дзвін весни й свободи завше чувся голосний*.

Із секретів синтаксису

Текст складається з речень, кожне з яких містить певне повідомлення. Для сприйняття змісту речення використовується *фразовий (логічний) наголос*. Він ніби цементує речення в інтонаційну одиницю. Здебільшого фразовий наго-

лос падає на кінець речення. Але може переміщуватися на початок чи середину фрази, якщо переміщується слово, що має найбільшу смислову вагу. Таке переміщення властиве емоційно-експресивному мовленню. Порядок слів у таких реченнях найчастіше непрямий. Наприклад: *Могутній володар Володимир повернувся з переможного походу на греків. Повернувся не сам, а з дружиною Анною, сестрою візантійського імператора. І повернувся християнином. Здійснилася мрія його бабуні Ольги (О. Копач).*

Мовознавче дослідження

354. І. Прочитайте речення. Визначте в кожному реченні слово, що містить *відоме*, і слово, що несе *нове*, позначає щось досі невідоме (див. с. 283—284). Виділіть у кожному реченні слово, на яке падає фразовий (логічний) наголос.

1. Стежка до маминої хати петляє через город. 2. Усе довкола живе неньчиною присутністю. 3. Спить натружене село, тільки в нашій хаті допізна поблискує вогник. 4. Колискові, як високопоетичний жанр народної творчості, здавна привертати пильну увагу дослідників. 5. Нещодавно на полицях книгарень з'явилась оригінальна книжечка «Ой зацвіла черемшина». 6. На околиці Циганового саду росла єдина на все село черешня. 7. Вузька, поросла споришем вулиця стьобнула за околицю села. 8. Знати свій родовід, зберігати про нього нетлінну пам'ять означає любити свою Вітчизну (В. Скуратівський).

ІІ. Визначте порядок слів у реченнях. Зверніть увагу, як він впливає на зміст речень, на фразовий наголос у них і місце слів, що містять нове повідомлення.

Культура мовлення

 355. І. Прочитайте обидва тексти. Доведіть, що в першому тексті послідовний (ланцюговий) спосіб зв'язку речень, а в другому — паралельний. Якого стилю кожний текст і які типи мовлення в них використано?

1. Винятково мальовнича природа південно-західного Криму. Особливо чарівні долини, скелі й укриті лісами гірські вершини. Саме до цього відтинку Кримського передгір'я і тяжіють оригінальні крутостінні долини — ущелини річок Чорна, Бельбек, Кача, Бодрак, що їх один із першохідців Тавриди, петербурзький академік П. Паллас, описуючи у XVIII столітті Кримські гори, згадував як глибокі улоговини (В. Єна).

Відтінок — частина певної обмеженої території, відрізок. *Улоговина* — западина, заглиблення між скелями.

2. Україна здавна славиться народним мистецтвом. Дівоче вбрання й козацька люлька, топірець гуцула і спинка саней, бабусина скриня і мисник на стіні, вишитий рушник і звичайний віконний наличник — будь-яка ужиткова річ під рукою невідомого художника чи художниці ставала витвором мистецтва. І водночас творилася пісня, з'являвся народний живопис, бриніла бандура, ця українська арфа... Людина оточувала себе красою, знала в ній смак, художньо оздоблювала життя, заповнена одвічним бажанням творити (О. Гончар).

II. Спираючись на теоретичний матеріал на с. 284, здійсніть актуальне членування речень у кожному тексті. Аргументуйте, чому в першому тема і рема чергуються, а в другому тема одна, а рем декілька. Від чого це залежить? Виділіть засоби зв'язку речень у текстах.

Комунікативний практикум

III. Об'єднайтеся в групи й побудуйте діалог на тему «Краса природи й краса творіння людини», використовуючи зміст наведених текстів. Створені діалоги запишіть, дотримуючись правил пунктуації.

Відатні українці

➡ 356. I. Продовжіть розповідь 2—3 складними синтаксичними цілими в публіцистичному стилі, дотримуючись послідовного зв'язку та актуального членування кожного речення в тексті.

Захоплюючись малярством Марії Приймаченко, цивілізована Європа схилила голову перед талантом жінки зі звичайного українського села... (О. Ольхіна).

💻 II. Доповніть свої знання про художницю Марію Приймаченко, звернувшись на сайт Інтернету www.uk.wikipedia.org/wiki.

III. У розповіді використовуйте слова і словосполучення: *незнищенна сила духу народу, світосприймання, народна художниця, фантазія, розписи в кераміці, кольорова гама, образи птахів і звірів, момент істини, пракорені, вікові традиції українського народу, світовий скарб*.

Прочитайте і запам'ятайте

Для розуміння змісту речення і всього тексту важливим є **актуальне членування**, що включає дві частини — **тему і рему**.

Тема (відоме, дане) — це частина повідомлення, у якій міститься те, про що повідомляється, з чого виходить мовець. Тема відома з попереднього речення або з контексту. Вона при прямому порядку слів займає місце на початку речення. Наприклад: *Човен поплив вільно, без весла, течія сама понесла його* (О. Гончар). Виділені слова називають предмет і явище природи, про які повідомляється в реченні, тобто є темою повідомлення.

Інша частина повідомлення — **рема (нове)** — містить здебільшого щось нове, головну мету повідомлення. Вона часто збігається з присудком і відповідає на питання присудка. Рема є найбільш важливим у повідомленні, становить його центр. Наприклад: *Сміливі й волелюбні козаки **стали гордістю України*** (М. Слабошпицький). Рема (нове) в цьому реченні *стали гордістю*, бо відповідає на питання присудка й характеризує тему (*козаки*).

Основними засобами актуального членування є порядок слів та інтонація.

При прямому порядку слів тема здебільшого виражається підметом або групою підмета, а рема — присудком або групою присудка. Рема може виражатися як головними, так і другорядними членами речення. Наприклад: *Дев'ятикласники поїхали на екскурсію* (а не на пікнік, змагання). *Дев'ятикласники* (а не десятикласники) *поїхали на екскурсію*. *Дев'ятикласники поїхали на екскурсію до Києва* (а не до іншого міста). Виділені в реченнях слова є ремою, а всі інші — темою.

Ремою в реченні буває слово, на яке падає фразовий (логічний) наголос.

Порівняйте: *Дзво[→]ном гула ріка*. — *Дзво[→]ном гула ріка*. — *Дзво[→]ном гула рі[→]ка* (Віра Вовк). У кожному з цих речень ремою є виділене слово, на яке падає наголос і яке вимовляється з підвищеною інтонацією.

Актуальне членування тісно пов'язане із послідовним і паралельним зв'язком речень у тексті. При послідовному зв'язку рема попереднього речення стає темою наступного і т.д. Якщо ж у тексті переважає паралельний зв'язок, то тема в ньому одна, а реми ніби нанизуються, бо кожна містить нове повідомлення про тему. Порівняймо:

Послідовний зв'язок	Паралельний зв'язок
Багато років тому в одній далекій країні жив маленький хлопчик, якого звали Давид (рема). У Давида (тема) було сім братів (рема), старших і сильніших за нього. Коли вони (тема) працювали, то не хотіли (рема), щоб хто-небудь був їм на заваді (М. Лешбрук).	Звідки походить Купала? (тема) Можливо, від того, що в давнину у слов'ян була прекрасна богиня літнього сонця і води (рема) — Купала. А може, від чарівної легенди нашого дитинства про те, що сонце в цей день купається... (рема) (Л. Іванникова).

Актуальне членування слів відрізняється від граматичного, де ядро речення становить граматична основа (підмет і присудок), які відповідно утворюють групу підмета і групу присудка (поширене речення). При актуальному членуванні,

як видно з наведених вище прикладів, темою і ремою можуть бути, крім підмета і присудка, групи членів речення, сполучення слів, що містять повідомлення про вихідну, відому смислову частину речення (тема) і ту частину речення, яка містить нову інформацію (рема).

Членування речень на тему і рему має важливе значення для спілкування, взаєморозуміння співрозмовників.

Краса врятує світ

357. Розгляньте репродукцію картини Марії Приймаченко «Небачений звір» і складіть опис з елементами роздуму в художньому стилі. Використайте паралельний зв'язок речень у тексті. Запишіть і підкресліть слова, що називають тему і рему.

М. Приймаченко. Небачений звір

Подумайте і гаїте вігновігі

1. Дайте визначення актуального членування.
2. Схарактеризуйте тему. Наведіть приклади.
3. Розкрийте роль реми у вираженні змісту речення (ССЦ). Наведіть приклади.
4. Яку роль відіграє фразовий наголос і порядок слів при актуальному членуванні?
5. Як визначається тема і рема в текстах із послідовним і паралельним зв'язком?
6. Чим відрізняється актуальне членування від граматичного?

Заява. Автобіографія

Мовознавче дослідження

358. І. Прочитайте текст. Визначте стиль. З'ясуйте його функцію.

Літературна мова становить систему стилів. Структура, кількість, характер і співвідношення їх змінюються з розвитком суспільства. Під стилями літературної мови розуміють її різновиди, які обслуговують різноманітні сфери суспільного життя. Усна форма літературної мови має лише один стиль — розмовний. У писемній мові виділяються науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній стилі.

Офіційно-діловий стиль
Ділові папери
Документ
Заява
Автобіографія

Офіційно-діловий стиль має підстили: інформаційний, дипломатичний, законодавчий, адміністративно-канцелярський. Ним написані найважливіші документи,

в яких відбивається історія народу. Це стиль Конституції країни, законів, постанов, статутів, програм, наказів, звітів та інших ділових паперів. Документи відображають події, зберігають пам'ять через роки, пов'язуючи минуле з сьогоденням.

Тексти в офіційно-діловому стилі повинні бути змістовними, точними. Для офіційно-ділового стилю характерні усталені мовні звороти, стандартні початки і закінчення документів, поділ на частини. У ньому закріпилося чимало специфічних термінів, традиційних форм. Цей стиль позбавлений образності й емоційності. Побудова речень відзначається лаконізмом. Речення чіткі й нескладні (Н. Тоцька).

ІІ. Пригадайте, які ви знаєте жанри або різновиди офіційно-ділового стилю. Наведіть приклади.

ІІІ. Розкажіть про особливості офіційно-ділового стилю (мету, функції, жанри, структуру тексту, мовні ознаки).

359. І. Ознайомтеся з пам'яткою. Зверніть увагу на ті поради, що пов'язані з мовним оформленням документів.

Пам'ятка

Як оформляти ділові папери

1. Ділові папери складаються за єдиною формою.
2. Діловим паперам властиві ясність, точність, стислість викладу. В них не вживаються розмовна, діалектна лексика, жаргонізми.
3. Дієслівні форми в цих паперах часто замінюються віддієслівними іменниками (замість *прошу дозволити* — *прошу дозволу*).

4. Числівники пишуться цифрами, за винятком грошових документів — рахунків, розписок, доручень.

5. Непохідні прийменники нерідко замінюються похідними прийменниками *внаслідок, у зв'язку з, згідно з* (замість *за наказом — згідно з наказом; замість через недостатчу — у зв'язку з недостатчею*).

6. Особовий займенник *Ви* як форма ввічливого офіційного звертання до однієї особи пишеться з великої букви.

7. Порядок слів у простих реченнях прямий.

8. Часто вживаються неповні і безособові речення із значенням наказовості (*необхідно сприяти; доручити членам гуртка*).

9. У складних реченнях підрядні частини із значенням причини й наслідку замість сполучника *тому що* приєднуються звичайно сполучниками *внаслідок того що; у зв'язку з тим що*.

 II. Спираючись на пам'ятку, відредагуйте речення.

1. Прошу дозволити мені пропустити заняття у зв'язку з сімейними обставинами. 2. Усі вчителі багато працювали по лінії організації дозвілля школярів. 3. Працівника звільнили з роботи згідно з наказом керівника фірми. 4. Прошу зарахувати мене у червні місяці у шкільний оздоровчий табір. 5. До вашого відома доводжу, що усі заходи виконано за планом. 6. На зборах постановили: розробити нові заходи організації літнього відпочинку дітей. 7. Доручаю Юлько Г. М. одержати в касі 750 грн моєї зарплати.

Антисуржик

360. I. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність. Поміркуйте, чим спричинені помилки в лівому стовпчику.

Ухвала за клопотанням
Знайомство за листуванням

Відсутній за хворобою
(по хворобі)

Виписати справку
Виписка з протоколу
Оформити довіреність
Подача документа
Його розпис завірено
Пояснююча записка

Ухвала на клопотання
Знайомство шляхом
листування
Відсутній через хворобу

Дати довідку
Витяг із протоколу
Оформити доручення
Подання документа
Його підпис засвідчено
Пояснювальна записка

II. Які з висловів стосуються ділового мовлення? Складіть із ними речення (усно).

361. І. Прочитайте зразок заяви і текст. З'ясуйте, як відповідає зразок заяви характеристиці цього документа.

Зразок.

1.

Директорові Харківської
гімназії № 6
п. Завадському М. В.
учня 9-А класу
Олексенка С. А.

Заява

Прошу видати мені документи про закінчення 9 класу
у зв'язку зі вступом до Академічного ліцею при Харківсько-
му державному університеті імені В. Каразіна.

15.06.200..

(підпис) С. Олексенко

2.

Директорові Херсонського
професійно-технічного
училища № 5
Ситченку Іванові Петровичу
випускника Чорнобаївської
середньої школи
Гайового Михайла Сергійовича,
1995 року народження,
освіта 9 класів, що проживає
за адресою:
село Чорнобаївка Білозерського
району Херсонської області

Заява

Прошу прийняти мене в училище за спеціальністю ма-
ляр-штукатур з однорічним строком навчання.

До заяви додаю:

1. Автобіографію.
2. Свідоцтво про освіту.
3. Довідку про стан здоров'я (форма 086У).
4. Довідку про склад сім'ї.
5. Фотокартки (4 шт.) розміром 3 × 4.

01.06.200..

(підпис) М. Гайовий

З а я в а — це офіційне повідомлення в усній або письмовій формі, в якому викладається певне прохання.

Заяви бувають від організацій, установ та особисті.

У складній заяві також подаються відомості про те, які саме документи додані до заяви на підтвердження правомірності висловленого в ній прохання (документи перелічуються після основного тексту під підписом).

Заява пишеться від руки в одному примірнику (С. Шевчук).

П. Складіть і запишіть складну заяву про вступ на навчання до гімназії або коледжу.

Увага! Складна (мотивована) заява відрізняється від простої тим, що в ній не лише викладається прохання, а й дається його обґрунтування, вказується на причини, мотиви.

У складній заяві може бути зазначено, які саме документи до неї додаються. Перелік документів подається після основного тексту заяви перед підписом.

Слово-гиво

362. Прочитайте уривок із гуморески Остапа Вишні. Визначте стиль тексту та його ознаки. Знайдіть помилку в назві гуморески. З якою стилістичною метою автор «припустився» такої помилки?

МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ

У мене нема жодного сумніву в тому, що я народився, хоч і під час мого появилення на світ білий і потім — років, мабуть, із десять підряд — мати казали, що мене витягли з колодязя, коли напували корову Оришку.

Трапилася ця подія 1 листопада (ст. стилю) 1889 року, в містечку Груні, Зіньківського повіту на Полтавщині.

Власне, подія ця трапилася не в самому містечку, а в хуторі Чечві біля Груні, в маєткові поміщиків фон Рот, де мій батько працював у панів.

Умови для мого розвитку були підходящі. З одного боку — материні груди. Трішки поссеш, трішки поспиш — і ростеш собі помаленьку.

Так ото й пішло, значить: їси — ростеш, потім ростеш — їси.

Батьки мої були як узагалі батьки.

Батьків батько був у Лебедині шевцем. Материн батько був у Груні хліборобом (Остап Вишня).

Культура мовлення

Уникаймо лексичних помилок!

Автобіографія — опис свого життя: Я шукаю завжди у творах поета не автобіографії, а такого чогось, що не одного обходило б (Леся Українка).

Біографія — опис чийогось життя й діяльності: Вона не могла розповісти свою біографію, надто багато неприємних деталей було в ній (Л. Дмитерко).

363. І. Ознайомтеся зі зразком автобіографії.

Зразок.

Автобіографія

Я, Ващенко Іван Павлович, народився 21 травня 1992 року в місті Золотоноша Черкаської області.

У 1998 році вступив до 1 класу загальноосвітньої середньої школи № 1 м. Золотоноша. У 2007 році закінчив 9 класів цієї школи і вступив до Золотоніського фізико-математичного коледжу, який закінчив у 2009 році.

У серпні 2009 року розпочав трудову діяльність у ТОВ «Артрель» на посаді кур'єра. У листопаді 2009 року мене було переведено з посади кур'єра на посаду оператора комп'ютерного набору II категорії.

Проживаю з батьками в м. Золотоноша. Батько — Ващенко Павло Миколайович, працює лікарем міської клінічної лікарні № 1. Мати — Ващенко Галина Іванівна, працює бібліотекарем міської бібліотеки ім. Т. Шевченка. Брат — Ващенко Василь Павлович, закінчив 7 клас загальноосвітньої середньої школи № 1 м. Золотоноша. Домашня адреса: м. Золотоноша Черкаської області, вул. Київська, 24.

Дата

Підпис

II. Напишіть автобіографію за поданим планом.

П л а н

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Дата і місце народження.
3. Відомості про навчання.
4. Відомості про трудову діяльність.
5. Короткі відомості про склад сім'ї.
6. Адреса.
7. Дата і підпис автора.

§ 33. Повторення вивчених пунктограм у простому і складному реченнях

Людина створила культуру, а культура — людину.

В. Русанівський

Пунктуаційний практикум

364. І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Виділіть складні синтаксичні цілі. Поміркуйте, як *розділові знаки* впливають на зміст та оформлення тексту, й наведіть приклади.

Пунктуація
Пунктограма
Розділові знаки:
крапка, кома,
крапка з комою,
двокрапка, тире,
дужки, лапки,
три крапки

Українська музика, українська пісня давно здобули всесвітнє значення. Фахівці стверджують, що українці створили нечувану кількість пісень: лише зареєстрованих налічується близько 250 тисяч. Таким багатством не може похвалитися жодна інша нація у світі.

Україна завжди відзначалася високою музичною культурою. У ній існували співочі братства, спеціальні співочі школи. Близьку сторінку в історію вітчизняної культури вписали кобзарі. Леся Українка називала кобзарську думу «оригінальним витвором народного генія», який «не має собі паралелі ніде на всім світі...»

Світове значення має творчість великих українських композиторів XVIII століття Дмитра Бортнянського, Максима Березовського, Артема Веделя.

Феноменальне пісенне багатство українців яскраво засвідчує їхню високу внутрішню культуру, шляхетність, велич духовної краси. Недаремно ж Шиллер колись сказав: «Де співають, там охоче лишайся жити — лихі люди не складають пісень» (*Л. Новиченко*).

II. Назвіть *пунктограми* в тексті й пригадайте правила вживання розділових знаків. Погрупуйте правила: а) кома в простому й складному реченні; б) двокрапка; в) тире; г) лапки.

III. Які види цитування і з якою метою автор використав у тексті?

IV. Оформіть слова українського мовознавця академіка Віталія Русанівського, винесені в епіграф, як пряму мову з різними варіантами цитування. Поясніть розділові знаки.

Мовознавче дослідження

365. І. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про розділові знаки? Поміркуйте над тим, яку роль вони відіграють у писемному мовленні.

Розділові знаки — умовно прийняті значки, вживані на письмі для членування тексту за змістом та інтонацією. Призначення розділових знаків — полегшити читачеві сприйняття смислу написаного.

Крапка ділить текст на речення.

Кома розділяє граматично рівноправні чи залежні частини простого ускладненого чи складного речення.

Крапка з комою функціонально подібна до коми, але розділяє складні (або ускладнені) за будовою граматично рівноправні частини.

Тире розділяє головні члени речення (підмет і присудок), частини речення (однорідні члени й узагальнювальне слово, що стоїть біля них), частини складного безсполучникового речення, які перебувають в умовно-часових, протиставних та причиново-наслідкових зв'язках.

Двокрапка не лише відділяє одну частину складного речення від другої, а й вказує на те, що в цій другій частині містяться пояснення, розкриття причини того, про що йшлося у першій.

Багато крапок (три крапки) вказує на те, що в реченні не всі його компоненти наявні, речення не закінчене, обірване (За Н. Гринас).

II. Пригадайте правила вживання названих розділових знаків і поясніть їх уживання в тексті вправи 364.

III. Виділіть у тексті вправи 365 складні синтаксичні цілі й аргументуйте, чому їх два, а шість абзаців становлять одне синтаксичне ціле.

Слово-гиво

366. І. Прочитайте вірш Спиридона Черкасенка. Які думки і враження викликала у вас поезія?

ПРОРОК

Він пас ягнята за селом,
Такий сумний, такий ще юний...
В душі палкій бриніли струни —
Ніким не співаний псалом.

Яріли обшири ланів,
Оброблених людьми-рабами...
Дивився скорбними очами...
Питав: «Хто збудить людський гнів?..

Де голос той, як Божий грім,
Що потрясе серця ці кволі,
Натхне рабів жаданням волі
І духом, гордим і міцним?»

І чує голос: «Встань, іди,
Ставай ти сам за всіх до бою!
Не гнись — усюди Я з тобою,
Пророче віщий, молодий!..»

«А зброя ж де?» — питає він,
І знову голос Бога-Слова:
«А зброя та — то рідна мова,
Гучна, проречиста, як дзвін.

В запеклі душі нею бий,
зміцняй серця в огневім гарті,
Постав її на грізній варті,
Як меч двосічний і страшний!»

Він пас ягнята за селом,
Та кинув посох свій негожий
І заспівав обранець Божий
Народу визвольний псалом.

С. Черкасенко

II. З якою метою автор використовує речення з прямою мовою, неповні, обірвані речення?

III. Зробіть синтаксичний розбір речення останньої строфи.

Пунктуаційний практикум

367. I. Спишіть текст, членуючи його на речення і розставляючи в них розділові знаки. Аргументуйте правильність виконання.

В Україні старші люди переказують таку легенду начебто доля світу залежить від Великодня доки пишуть писанки світ буде існувати а коли цей звичай занехають тоді зло у вигляді страшного диявола звільниться з пут і знищить увесь світ живе цей звір під землею прикутий до скелі ланцюгами щороку посилає він своїх слуг навколо світу щоб ті підглянули чи ще пишуть люди писанки і скільки коли впевнюються що багато то залізні пуга міцно стискають диявола і він втрачає силу бо людська любов і віра перемагають зло любов і добро на землі будуть жити доти доки люди будуть писати писанки! (Т. Глушенко).

II. Доберіть до тексту заголовок. Визначте в кожному абзаці тематичне речення.

III. Накресліть схему другого речення і дайте його загальну характеристику.

Пунктуаційний практикум

368. I. Розгляньте таблицю на с. 294. Пригадайте правила вживання розділових знаків у простому реченні. На кожне правило доберіть свої приклади.

Умови вживання	Розділові знаки	Приклади
1. Між підметом і присудком	тире	<i>Століття — зморшки на чолі Землі (І. Драч); Любить свій край — це для народу жити.</i>
2. Однорідні члени	кома, двокрапка, тире	<i>Гори величезні, густії проводять таємну розмову (Леся Українка); Навіки це наше: і міста, і гаї, і поля, й поїзди (В. Сосюра).</i>
3. Звертання	кома, знак оклику	<i>Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці (Нар. творчість); Красо України, Подолля! Розкинулось мило, небало! (Леся Українка).</i>
4. Вставні слова, словосполучення	кома	<i>Кажуть, сніг на полі — хліб у коморі (Нар. творчість); Маємо жити, звичайно, не хлібом єдиним (Б. Олійник).</i>
5. Відокремлені члени	кома, тире	<i>Вони стрічали клементи і грози, ті посивілі в леті журавлі (М. Томенко); А там, у гаї, в тіні деревини, хати білють, наче ті лелеки (Д. Павличко); Один згоряє у труді, не знаючи спочину, а другий сили молоді марнує без упину (М. Луків); Кожен меч — промінь світла небесного — впав згори й знов угору зроста (Леся Українка).</i>

Комунікативний практикум

- П. Поміркуйте над змістом слів Бориса Олійника: *Що, крім хліба, людині треба, щоб відчувати себе щасливою?* Побудуйте невеликий роздум на цю тему, використовуючи речення різної будови. Кілька речень запишіть, дотримуючись правил пунктуації.

Пізнай себе і світ

369. І. Прочитайте текст. Чи згодні ви з думкою автора?

ДОПОМОГА ЧЕРЕЗ ДОПОМОГУ

Своє нещастя сприяє розумінню чужого болю, і своя утрата часто вивільняє ресурси уваги до іншого, тому одним із можливих шляхів виходу зі своєї біди може виявитися наша допомога комусь.

Це може бути допомога тому, кому важко, кому гірше. Це може бути допомога тому, хто від природи слабший за тебе і менше здатний до самостійного подолання біди. Це може бути і допомога на рівних — одностороння чи взаємна, справа не в цьому. Це може бути навіть допомога тому, хто сильніший від тебе, якщо вона потрібна вам обом.

Допомогу собі через допомогу іншому не треба видавати за альтруїзм. Вона не заслуговує славослів'я. Головне в тому, що вона все-таки допомога іншому, а отже, не егоїстична. Навпаки, це русло порятунку від егоїзму — носія болю й відчаю (В. Кротов).

Ресурси — засоби, запаси. *Альтруїзм* — безкорислива турбота про інших людей. *Егоїзм* — риса людини, яка прагне задоволення лише власних потреб.

П. Поміркуйте, як ви можете скористатися порадами автора тексту.

Пізнай себе і світ

370. І. Прочитайте уривок із детективної повісті Олеся Ільченка «Пастка для геймера». Чи доводилося вам переживати хвилини відчаю? Що допомогло відновити душевну рівновагу?

Оля відчувала, що все навкруги змінилося. Чи, може, це змінилася вона? Та ні, вона така, як і завжди. Звідки тоді виникло оте відчуття змін, раптового плину, зсуву? Не хотілося вчитися, їсти. Як не дивно, легше було поринати в сон, бо тільки у снах все zostавалося на своїх місцях, нехай і викривлене, спотворене нічними фантазіями... Оля не знала, з ким можна було поговорити про свій стан: батьків, мабуть, тільки налякаєш, вони ще подумують, що з нею трапилися якісь негаразди; а друзям треба довго пояснювати.

На перервах між уроками вона намагалася піймати погляд Вови, але той вперто уникав дивитися їй у вічі. Втім, не лише їй. Він став відлюдкуватим, вдивлявся кудись поверх голів усіх своїх однокласників. Оля якось навмисне, проходячи повз Вову, випустила з рук диск із записами тих виконавців, яких, як вона знала, він любив. Проте Вова не заговорив до неї, а лише мовчки підняв диск і

простягнув Олі. Вона взяла, ніяково сказала: «Дякую». Власне на цьому їхнє спілкування тоді й закінчилося.

Уперше їй щось дошкуляло, коли вона немовби новим, стороннім, поглядом вдивлялася у просвітлене обличчя Стаса. А просвітленим і незвичним воно стало відтоді, як Таня змінила зачіску і стиль одягу. Невже цього досить, щоб хтось побачив тебе — начебто нову, однак справжню? Але ж це смішно: зачесатися не на той бік, замінити наївне плаття на джемпер в обтяжку і модні джинси, аби хтось мав тебе за людину? Цікаву людину... (О. Ільченко).

Культура мовлення

Пам'ятаймо слова з подвійним наголосом!

<i>виба́чний</i>	<i>за́вжди</i>
<i>ві́шнік</i>	<i>ма́буть</i>
<i>гля́нцевий</i>	<i>ме́дяник</i>
<i>до́кір</i>	<i>ні́яковий</i>

II. Поясніть розділові знаки в реченнях тексту.

Комунікативний практикум

- ▣ III. Уявіть, що Оля — ваша однокласниця (сусідка, знайома). Яку пораду ви дали б дівчині? Чим би втішили? Розіграйте уявний діалог, користуючись фотоілюстрацією на с. 295.

Пунктуаційний практикум

371. I. Спийшіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Доберіть заголовок. Визначте основну думку тексту. Виділіть складні синтаксичні цілі й з'ясуйте, як у них відбито основну думку.

Усе це було неймовірно! Почалося з того що я вкотре вже намагався розробити **рецепт** нової пластмаси яка була б зовсім прозора і водночас **поляризувала** світлові промені. Таке завдання я дістав від керівника нашого інституту і працював у лабораторії вдень і вночі проводячи досліди. Але рецепт не вдавався.

Майже у відчаї я зробив ще одну спробу. Поклавши в **тигель** потрібні складові частини я поставив його на вогонь газової горілки. І трапилося несподіване. Поки тигель розігрівався я взяв чашку із залишками розчину вже не потрібних мені хімічних речовин і хотів їх вилити. Раптом рука в мене здригнулася і я хлюпнув кілька краплин з того розчину в тигель. Просто не знаю як це сталося може з втоми чи що.

Але суміш у тиглю враз спалахнула. Від несподіванки я аж випустив чашку з рук і вона розбилася на скалки. А коли я зазирнув у тигель там уже майже нічого не було. Лишився тіль-

ки невеличкий округлий шматочок прозорої плівки. Розгублений я взяв її **пінцетом** роздивляючись з усіх боків. Поглянувши крізь неї я побачив надворі кудлатого собаку. Він немов не звертав на мене уваги але щойно помітивши мій погляд скерований на нього крізь плівку раптом підвівся закрутив хвостом і підбіг до вікна хоч я його й не кликав. Що таке?.. (В. Владко).

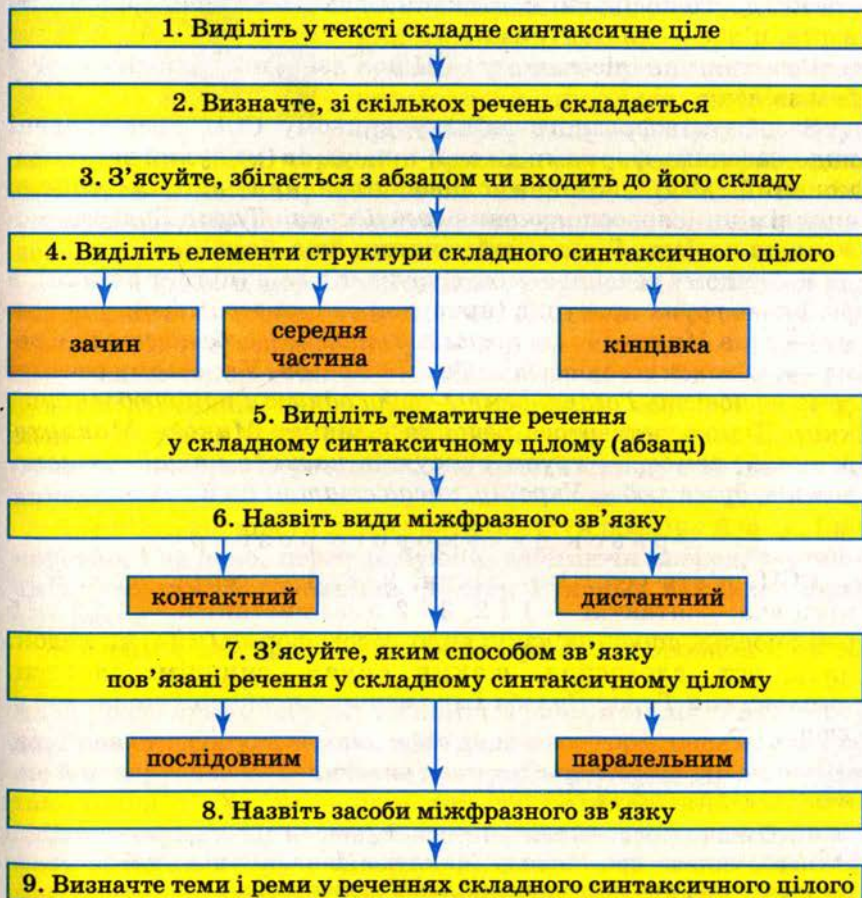
II. Зробіть синтаксичний розбір передостаннього речення.

III. Поясніть значення та написання виділених слів.

Вигатні українці

372. I. Розгляньте алгоритм і запам'ятайте порядок розбору складного синтаксичного цілого. Користуючись алгоритмом, розберіть самостійно дібраний уривок.

АЛГОРИТМ синтаксичного розбору складного синтаксичного цілого

Зразок усного розбору

Запорозькі козаки Охрім, Омелько, Хома і Степан Макухи стали гордістю роду Миклухо-Маклаїв. Микола Іллів постійно тримав у себе на столі малюнок гоголівського Тараса Бульби. Знаменита повість Гоголя була однією з найулюбленіших книг його сина, яку той брав із собою в усі мандри. Таким чином, не випадково Микола Миклухо-Маклай називав себе нащадком запорожців, дуже любив Україну, писав статті на її захист (А. Полетавкін).

Це складне синтаксичне ціле, бо складається з п'яти речень. Утворює один абзац. Має зачин — перше речення, середню частину — друге, третє і четверте речення, кінцівку — останнє речення. Тематичним є останнє речення, бо саме в ньому розкривається думка абзацу. В аналізованому ССЦ наявні контактні й дистантні міжфразні зв'язки: друге і перше речення, третє і друге пов'язані контактними зв'язками, а перше і четверте, п'яте — дистантними.

Речення в аналізованому ССЦ пов'язані послідовним способом зв'язку.

Засоби міжфразного зв'язку в цьому ССЦ представлені видо-часовими формами дієслів-присудків (минулий час, недоконаний вид), вставне словосполучення *таким чином*, синонімічні словосполучення *гоголівський Тарас Бульба*, *знаменита повість Гоголя*, *займенники хто, його*.

У першому реченні темою є група підмета (підмет *козаки*), а ремою — група присудка (присудок *стали гордістю*); у другому — тема *Микола Іллів постійно тримав у себе на столі*, а рема — *малюнок гоголівського Тараса Бульби*. У третьому реченні тема — *повість Гоголя*, рема — *була однією з найулюбленіших книг*. Темою четвертого речення є підмет *Микола Миклухо-Маклай*, ремою — групи присудків *називав нащадком запорожців, дуже любив Україну, писав статті на її захист*.

Зразок письмового розбору

ССЦ, п'ять реч.: 1 — зачин, 2, 3, 4 — серед. част., 5 — кінцівка; контактні — 1 і 2, 3 і 2 реч.; дистантні — 1 і 4 та 5 реч.; послід. спосіб зв'язку; видо-часові форми (мин. ч., недок. вид), вст. словоспол. *таким чином*, синонім. словосп. *гоголівський Тарас Бульба* і *знаменита повість Гоголя*; *займ. хто, його*.

Комунікативний практикум

II. Ознайомтеся на сайті Інтернету www.ru.wikipedia.org/wiki з інформацією про Миколу Миклухо-Маклая і підготуйте стисле повідомлення про нього для шкільної радіоперерви.

Винниченко В. Сонячна машина. — К.: Сакцент Плюс, 2005.

373. І. Прочитайте уривок із науково-фантастичного роману Володимира Винниченка «Сонячна машина». Знайдіть у тексті невластне пряму мову. З'ясуйте її стилістичну роль.

Доктор Рудольф із триумфуючою скромністю кладе руку на чорний, досить незграбний апарат — сонячну машину.

Сонце косими проміннями якраз над головою принцеси натискає на протилежну стіну — і стіна від нату-

ги стримати сміх червоніє. Бджоли скупчено, буркотливо дзижчать у квітках, висячи на них, як акробати. Зелені похмурі очі невідривно, вишукуючи, чекаючи, влипли в запалене, блискаюче потім і щастям обличчя вченого.

— Цей апарат, дорогі мої панове, є визволення людини від теперішніх способів годування! Людина перестає бути м'ясоїдною твариною. Кінець! М'ясо як посередник між сонцем і нами тепер непотрібне. Тільки рослина! Ви ждете, розуміється, доказів, пояснення? Маєте рацію, маєте. Легко сказати — рослина. Ану, спробуйте їсти траву без цього апарата! Отже, я вам зараз коротенько, але ясно, викладу всю ідею мого винаходу.

Але п'яні від щастя люди тратять чуття розміру й часу. І не коротко, і не ясно, перестрибуючи, забігаючи вперед, вертаючись, забуваючи головніше, доктор Рудольф викладає ідею відкриття.

Він бився над цією ідеєю десять років, проробивши сотні різних експериментів. І коли вже готов був впасти в одчай, сама природа прийшла йому на поміч. Грізна й милостива природа. Вона струснула землю, вона дала масу горя людям, але тут же й подарувала їм величезне щастя. Вона дала ге-лі-о-ніт. Що таке геліоніт? Хе, це — саме той посередник, який замінить людині тварину. Це — новий, одкритий ним, доктором Рудольфом, після землетрусу мінерал, названий ним геліонітом. Він має здатність скупчувати й переробляти сонячну енергію.

Промінь сонця, проведений крізь геліоніт, уведений до тканини рослини, змішаний із енергією людини, перетворюється в цілком придатну до вжитку людського організму сонячну енергію.

Доктор Рудольф швиденько біжить за пальми й зараз же вибігає звідти з тарілкою в руці. На ній лежить довгаста зелена маса.

— Сонячний хліб!

І доктор Рудольф із тріумфом простягає наперед тарілку. Шії витягаються, очі неймовірно, з острахом, із цікавістю розглядають зелену масу, що переливається червоняво-фіалковими хвилями з золотистим одблиском, наче крильця іспанської мушки.

— Я годуюсь ним вісім днів. Я абсолютно не їв за ці дні. Ні рісочки! Але я почуваю себе так надзвичайно бадьоро, таку почувую силу, що, здається, можу дерева з коріннями виривати.

Зелені очі широко дивляться то на «хліб», то на сяйне, зчервоніле, мокре від поту лице з навислими на чолі мокрими пасмами. І вони вже не хмурі, вони непевні, вони готові повірити й зрадіти.

— Це... неймовірно! Це щось...

— Правда, ваша світлосте? Це щось фантастичне! Правда? Але — це факт, це — реальність. Оця зелена маса є сконцентрована сонячна енергія. Це — оте червоне, сліпуче, палаюче сонце так сумирно й тихо лежить на тарілці.

Граф Адольф підводиться й м'якими кроками підкрадається до «хліба». Сіренькі очі в жовтих віях пильно, недовірливо обнюхують зелено-фіалкову масу.

Графиня злякано, схвилювано нахилиється до принцеси й щось їй шепоче. Але принцеса Еліза, не чуючи її, теж підводиться й підходить до тарілки. Над бровами на чистому матовому чолі зворушливо виступили дрібненькі крапочки поту. Доктор Рудольф простягає до неї тарілку, і очі його знову зустрічаються з зеленими, поширеними, готовими повірити очима.

І доктор Рудольф обережно підводить руку з тарілкою до лица принцеси. Вона злегка схиляється й нюхає. Граф Адольф також просуває свій м'який навислий ніс. Солодково-ніжний, тонкий, дивно-хвилюючий, радісно-тужний дух випромінюється від тарілки.

— Правда! Сонцем пахне. Боже, як це дивно! І як надзвичайно.

Боже, як дивно й надзвичайно, що це говорить саме вона, що говорить без сухої погорди, без мруження очей, що в лиці така тепла, така виразна, зворушлива дитячість.

II. Визначте в тексті складні синтаксичні цілі. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте кожне з них (усно).

 III. Уявіть, що ви вчений і щойно про ваше відкриття дізналися засоби масової інформації. Дайте інтерв'ю про ваш винахід, спираючись на поданий текст.

 IV. Уявіть, що ви журналіст і щойно дізналися про сенсацію в науці — відкриття «сонячної машини». Підготуйте репортаж про вченого та його винахід, спираючись на поданий текст.

Запитання і завдання для повторення й узагальнення

374. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- ?
1. З'ясуйте, чому група речень називається складним синтаксичним цілим.
 2. Чим відрізняється складне синтаксичне ціле від речення?
 3. Чому складне синтаксичне ціле переважно використовується в книжному мовленні?
 4. Дайте визначення абзацу.
 5. З якою метою текст ділять на абзаци?
 6. З яких частин складається складне синтаксичне ціле?
 7. Чому в абзаці виділяють тематичне речення?
 8. Які є види і способи міжфразного зв'язку в тексті?
 9. Назвіть засоби зв'язку речень. Наведіть приклади.
 10. Що таке актуальне членування речення і чим воно відрізняється від граматичного? Наведіть приклади.
 11. На прикладах доведіть роль теми і реми в реченні.
 12. Чим відрізняються послідовний і паралельний зв'язки речень у тексті?

375. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Прочитайте уривок. Доведіть, що це складне синтаксичне ціле й проаналізуйте його (письмово).

Українська народна поезія найбагатша і найкрасивіша в Європі. Вона відзначається великими мистецькими вартостями і поетичним натхненням, влучністю вислову та має в собі щось зворушливе, величаве, щось чутливо-чуле, сумовите й живописне (А. Люшич).

II рівень

Продовжіть речення, характеризуючи складне синтаксичне ціле. Запишіть утворений текст.

Складне синтаксичне ціле — це... Воно складається з... Складне синтаксичне ціле використовується... Текст ділиться на... Абзац це... Основна думка абзацу визначається...

III рівень

Побудуйте і запишіть невелику розповідь на тему «Мистецтво в моєму житті», яка включала б 3—4 синтаксичні цілі.

Варіант 2

I рівень

Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. У кожному реченні виділіть тему і рему. Визначте спосіб зв'язку речень (послідовний чи паралельний).

Ми лежимо на м'якому ніжному як тільце дитини піску Дніпра. Заходить сонце хмаринки над обрієм рожево-малинові. Над нами ласкаво привітно шелестить як полаковане листя білокорих осокоїв... Радість і хвилюючий захват переживаємо ми в цей момент! Коли ми прийшли на пустинний берег цього острова коли на нас війнув дніпровський вітер змішаний із запахами гарячого сухого сонця осоки листя і піску ми трохи не завищали од щастя. Ця якась свята пустельність дніпрових жовтих пісків з ріденькими кущиками це широченне небо над нами то страшенні чари! (В. Винниченко).

II рівень

Продовжіть речення, характеризуючи види і засоби міжфразного зв'язку. Запишіть утворений текст.

Фразовий наголос — це... Контактний зв'язок — це... Дистантний зв'язок — це... Послідовний спосіб зв'язку речень — це... Паралельний спосіб зв'язку речень — це... Для зв'язку речень у складному синтаксичному цілому (тексті) використовуються...

III рівень

Побудуйте і запишіть твір-роздум на тему «Людина — істота творча», що включав би 3—4 синтаксичні цілі.

Бібліографічне бюро

Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика. — К.: Вежа, 1994.

Томан Іржі. Мистецтво говорити. — К.: Україна, 1996.

Плющ М. Я, Грипас Н. Я. Українська мова. Довідник. — К.: Освіта, 2002.

Стоян Л. М. Українська мова. Посібник з орфографії та пунктуації. — К.: Наука, 2005.

ПОВТОРЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

§ 34. Слово як предмет вивчення

Є така тонка і ніжна, сильна і мужня,
недоторкана і незламна річ — гідність
людської особистості.

В. Сухомлинський

Видатні українці

- ➡ 376. І. Прочитайте текст, визначте його тему, поділіть на абзаци, мікротеми. З'ясуйте, яким стилем він написаний. Пригадайте відомі вам вірші поета. Подумайте, чому автор дібрав саме такий заголовок до тексту.

БІЛЬШИЙ ЗА САМОГО СЕБЕ

Є люди, яким судилося бути більшими за самих себе. Такий Василь Симоненко.

На двадцять восьмому літі (власне — зимі) урвався його життєвий шлях. Поетичний, духовний — триває. Василь Симоненко іде до людських сердець, іде до нових поколінь, ітиме — сподіваємося — до наших нащадків. Чи до всіх? І що несе він? Що говорить нам сьогодні, що скаже людям завтрашнього дня? Що взагалі може сказати поет цьому розвинутому, трагічному, до краю напруженому, перенасиченому словами, вірами, розчаруваннями, закличками, загрозами, спокусами й оманами світові?

Перша поетична книжка Василя Симоненка мала промовисту назву — «Тиша і грім». Контраст чи єдність протилежностей? Мабуть, і те, і те. Зосередженість у собі і причетність до світу. Роздум і дія. Епічне і драматичне. Син полтавських степів, Василь Симоненко знав тишу степу, але й знав, якими напружками та електричними розрядами насичений цей степ і якими тривогами може повнитися безмежне небо над ним. Серед оголеної тиші заходило на грозу. Вдарила вона у збірці «Земне тяжіння», що вийшла тисяча дев'ятсот шістдесят четвертого року. У терпкий подих степу увірвався бунтівний подих Дніпра, Шевченків дух.

Василеве зростання було дивовижне. Пригадується: вийшла перша його книжка. Всі її хвали-

*тисяча п'ятдесят два
три тисячі сімдесят
п'ять
одна тисяча дев'ят-
сот два*

ли, всі захоплювалися, а Василь говорив про неї хіба що іронічно. Він уже не любив її, бо переріс її. Був людиною немилосердно самокритичною і вічно собою невдоволеною — за великим рахунком, а не дріб'язково. У нього було надто високе уявлення про літературу, надто високі ідеали й критерії, щоб він міг задовольнитися тим, що робив (*І. Дзюба*).

II. У виділеному реченні вкажіть словосполучення, визначте в них головні та залежні слова й з'ясуйте вид за морфологічним вираженням головного слова. Пригадайте, у чому полягає відмінність між словосполученням і словом.

III. Виділіть у тексті слова, що за своїм стилістичним навантаженням створюють особливе сприйняття тексту. Наведіть приклади.

Культура мовлення

IV. Укладіть словник емоційно-експресивної лексики, якою послуговується автор тексту, з'ясуйте її значення. З трьома словами складіть власне висловлювання.

V. Назвіть та поясніть орфограми в словах, поданих у рамці.

Словодиво

377. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки і перекажіть.

Любов до рідної мови — **найприродніше й найглибинніше** духовне начало людського життя. Його потрібно ушляхетнювати, збагачувати, розвивати, воно повинно мати простір для свого росту, щоб не нагадувало скривленого дерева, яке піднімається низькою стелею теплиці чи дендрарію. Чим глибше людина вживається в рідну мову, тим далі вона пускає корінь у наш національний ґрунт. **Так постає людина з патріотичним поглядом на світ** (*За Д. Павличком*).

II. Випишіть спочатку прості, а потім складні речення, підкресліть у них граматичні основи, з'ясуйте, чим вони виражені.

III. Укажіть у виділеному реченні другорядні члени та способи їх вираження.

IV. Пригадайте, яка різниця між звуком і буквою. Зробіть усний фонетичний розбір виділених слів.

Комунікативний практикум

▣ V. Складіть і запишіть діалог-аргументацію (8—12 реплік), у якому ви доводили б товаришеві необхідність досконалого володіння рідною мовою та однією з іноземних. Поясніть пунктуацію в діалозі.

378. I. Запишіть наведені слова в алфавітному порядку, з'ясуйте їх лексичне значення і поясніть правопис.

Синтаксис, словотвір, підрядність, основа, звук, аббревіатура, морфологія, дієслово, прикметник, сполучник, сурядність,

частка, речення, словосполучення, підмет, присудок, текст, абзац, мовлення, слово.

П. Зробіть морфологічний розбір двох іменників.

ПІ. Складіть усну розповідь про роль слова в житті людини, уводячи до тексту цитати. Скористайтеся рубрикою «Бібліографічне бюро», с. 318.

379. І. Прочитайте слова, вставляючи пропущені букви *i, u, ї*. Який словник вам у цьому допоможе? Запишіть слова в алфавітному порядку.

Д..зел., афр..канец., Аркт..ка, тр..о, рад..ус, Ка..р, ф..нанси, бр..гада, к..ргиз, Ц..церон, Арх..мед, Алж..р, ав..ац..я, Йоркш..р, Ч..каго, Єг..пет, Галакт..ка, Дарв..н, д..скус..я, техн..ка, ..ндія, ш..фр, к..но, Т..бет, ..нженер, такс., моза..ка, Ене..да, Аргент..на, С..рія, Р..га.

П. Складіть речення з виділеними словами й зробіть його синтаксичний розбір.

 380. І. Укажіть рядок, у якому всі слова іншомовного походження написані правильно. Поясніть, у яких словах допущено помилку і як її треба виправити.

1. Інтермецо, оппонет, бравісимо, бароко.
2. Лібрето, вар'ете, досьє, Вірджинія, імміграція.
3. Сирія, сольфеджіо, беладона, мадона.
4. Джульєтта, сюрреалізм, голандський, акомпанемент.
5. Тонна, кон'юктура, по-сицилійські, Чилі.

П. Назвіть у словах першого рядка голосні та приголосні звуки і схарактеризуйте їх.

Комунікативний практикум

 ПІ. Висловіть власну думку про використання іншомовних слів у нашому мовленні.

 381. І. Гра «Хто більше?». Доберіть приклади слів, у яких відбулося спрощення, й запишіть їх. Свою думку аргументуйте.

П. Назвіть у дібраних словах значущі частини слова та зробіть словотвірний розбір 2—3 із них.

382. І. Пригадайте, які слова називаються однозначними, а які — багатозначними. Що таке пряме й переносне значення слова?

Комунікативний практикум

П. Складіть невеликі висловлювання на лінгвістичну тему про вживання слів у прямому й переносному значенні. До тексту введіть приклади.

ПІ. З'ясуйте, чи всі слова у вашому тексті вжито в прямому значенні. Чи є серед них багатозначні? Свою відповідь аргументуйте.

Комунікативний практикум

383. І. Уявіть, що вас запросили прочитати лекцію семикласникам на тему «Чи зможе електронна книга замінити традиційну друковану книжку?». Запишіть свій виступ, уводячи до нього фразеологічні вирази. Скористайтеся рубрикою «Бібліографічне бюро» на с. 318.
ІІ. Поясніть уживання розділових знаків у тексті.

Мовознавче дослідження

384. І. Накресліть і заповніть таблицю, використовуючи знання, отримані в попередніх класах.

Групи слів	За звуковим оформленням	За значенням	Приклади
Омоніми Синоніми Антоніми			

- ІІ. За таблицею розкажіть про групи слів за значенням.

Антисуржик

385. І. Прочитайте словосполучення в правому стовпчику й аргументуйте їх правильність. Поміркуйте, чим спричинені помилки в лівому стовпчику.

Починаючий письменник
Гарна тюль
Спішна справа
Вирішуюча гра
Оточуюче середовище

Накладна плата
Підписка на газети
і журнали

*Письменник-початківець
Гарний тюль
Нагальна справа
Вирішальна гра
Навколишнє (довко-
лишнє) середовище,
довкілля
Післяплата
Передплата на газети
й журнали*

Комунікативний практикум

- ІІ. Складіть і запишіть речення зі словосполученнями правого стовпчика, об'єднавши їх темою «Рекламні оголошення».

Культура мовлення

386. І. Пригадайте етикетні формули привітання та прощання. Складіть із ними 5 речень і поясніть уживання розділових знаків.
ІІ. Усно розкажіть про використання звертань під час спілкування з друзями або з батьками.

Українці, що удосконалили світ. — Харків: Промінь, 2006.

Вигатні українці

➡ 387. І. Прочитайте статтю з науково-популярного видання. Складіть тези прочитаного.

ІІ. Підготуйте усний вибірковий переказ тексту.

ІВАН ПАВЛОВИЧ ПУЛЮЙ

Іван Пулюй (1845—1919) — геніальний учений, фізик, філософ і перекладач, громадський діяч і

публіцист, професор. Він першим застосував поняття квантової механіки.

Народився Іван Павлович Пулюй у селищі Гримайлів. Після закінчення курсу богослов'я Івана Пулюя чекав вигідний сан священика. Цього так хотіли його батьки-хлібороби, які сповідали греко-католицьку віру. Іван Пулюй обирає інший життєвий шлях — поглиблено вивчає фізику та електротехніку. Саме ці знання підняли його на вершину світової слави. Як не прикро, але в Україні ім'я Пулюя донедавна багатьом було невідоме. Тільки із здобуттям незалежності про нього заговорили, його наукові праці стають надбанням нації.

Іван Павлович з відзнакою закінчив Тернопільську класичну гімназію, вступив на теологічний факультет Віденського університету (Австрія). Згодом у Страсбурзькому університеті (Франція) вивчає електротехніку, з відзнакою захищає дисертацію і здобуває ступінь доктора філософії цього ж університету.

Жив у Відні. Здобув звання приват-доцента Віденського університету. Обіймав посади технічного директора електротехнічного бюро у Відні, професора експериментальної та технічної фізики у Німецькій вищій школі (Прага, Чехія). У 1902 році став першим деканом першого в Європі електротехнічного факультету.

Надзвичайні здобутки Івана Пулюя в галузі молекулярної фізики. В електротехніці Іван Павлович удосконалив техно-

логію виготовлення розжарювальних ниток для освітлювальних ламп, першим дослідив неонове світло. Ряд промислово розвинених країн Європи запатентували запропоновану Іваном Пулюєм конструкцію телефонних станцій та абонентських апаратів, зокрема застосування розподільчого трансформатора. З участю нашого геніального земляка збудовано декілька електростанцій на постійному струмі в Австро-Угорщині, а також у Європі на змінному струмі.

Але найбільш видатною науковою спадщиною геніального українського вченого є вивчення теорії рентгенівських променів. Якщо Рентгена знає нині весь світ, то ім'я Івана Пулюя тільки здобуває обшири.

Рентген надавав значення тільки фактам, а не поясненню їх. Іван Пулюй, навпаки, досліджував мікроскопічні процеси цього явища. Дослідники наукових здобутків Івана Пулюя стверджують, що в його другій статті, присвяченій вивченню Х-променів (чи рентгенівських променів) міститься значно глибші, порівняно з Рентгеном, результати про природу та механізми виникнення цих променів. Пулюєві рентгенограми мали вищу якість, ніж Рентгенові, тривалий час лишалися неперевершеними за технікою виконання. Пулюй зробив перший знімок повного людського скелета.

Подальше дослідження діяльності Івана Пулюя ще дасть нам нові знахідки. Та вже й відомого достатньо, щоб вважати Івана Пулюя засновником науки про рентгенівські промені.

Але не тільки науковими дослідженнями вичерпується талант Івана Пулюя. Велична постать Івана Пулюя і на громадській ниві.

Ще гімназистом Пулюй засновує молодіжний гурток для вивчення і популяризації української історії та літератури. У студентські роки перекладає українською мовою підручник геометрії, пізніше виступає за створення українського університету у Львові, друкує статті на захист української мови. В роки Першої світової війни виступає за відродження української державності.

Життя Івана Пулюя пройшло в основному за межами України. Але думками й добрими справами він залишався серед свого народу, співпереживав за його долю, підносив його велич.

Комунікативний практикум

- III. Доберіть потрібну інформацію з різних джерел і підготуйте вікторину на тему «Що ми знаємо про українських учених?». Проведіть гру на уроці фізики, хімії, географії або історії.

Контрольний твір у публіцистичному стилі (письмово)

Пізнай себе і світ

388. І. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему та основну думку. Яке враження він на вас справив? Чи погоджуєтеся ви з думками авторів? Пригадайте загальні ознаки публіцистичного стилю й з'ясуйте, чи наявні вони в поданому тексті. Вкажіть тип мовлення. Доберіть заголовок, який би розкривав зміст твору.

На перший погляд, це — такі прості і зрозумілі поняття. Але як часто в житті ми помиляємось: потворне сприймаємо як прекрасне, а прекрасне — як потворне.

Безперечно, якби потрібно було дати визначення прекрасного, то це те, що викликає в людини радість, задоволення, хороший настрій. Якщо це визначення правильне, то алкоголь і наркотики для окремих людей теж прекрасне, тому й збагнути до кінця, що таке прекрасне, — не так просто. Це, мабуть, передусім те, що не завдає шкоди людині.

Недаремно прислів'я застерігає: «Не все золоте, що блищить».

А як часто ці поняття підмінюються. Наприклад: що поганого в тому, коли подруга подрузі каже: «Ти знаєш, як я тебе люблю і ціную. І тому, як щирій товаришці, розкажу, що говорять про тебе у класі». Здається, наміри товариські, але чи буде солодко на душі у дівчини, яка слухає про себе всякі дурниці. Звісно, це — потворне.

Разом з тим, прекрасне сприймаємо як потворне. Пам'ятаєте казку «Гидке каченя»? Хіба не зустрічаємо ми таких гидких каченят серед нас? Можливо, не вдалися вони вродою, не мають заможних батьків, не впевнені, врешті-решт. Але придивіться до них. Яка в них душа! Яке багатство почуттів! Це ж прекрасні люди!

Як на мене, кожна людина за своєю природою — митець. Вона здатна творити, будувати, бачити прекрасне й руйнувати потворне. Якби усі люди були такими, тоді б у світі було багато-багато прекрасних речей, думок, вражень, емоцій, тоді б усі люди були щасливими.

Пам'ятаймо! Наше життя — не вічне, тому ми повинні насолоджуватися ним, а не гаяти часу на дрібниці (За О. Бондар, І. Медицькою).

товаришці
товариські

Мовознавче дослідження

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. З'ясуйте значення слів *прекрасне*, *потворне*.
2. Як ви розумієте зміст понять «прекрасне» і «потворне»?

3. Як, на вашу думку, можна навчитися відрізняти їх? Наведіть факти з життя.
4. Доберіть декілька крилатих висловів відомих людей чи з народної творчості про почуття прекрасного, розуміння красивого й потворного й запишіть їх.
5. Доберіть синоніми до слів *будувати, руйнувати, митець*, уведіть їх у словосполучення та з'ясуйте вид підрядного зв'язку в них.
6. Випишіть із тексту словосполучення, вжиті для аргументації, підтвердження власної думки, і зробіть синтаксичний розбір їх.
7. Складіть речення зі словами та сполученнями слів: *я думаю, що...; я не сумніваюсь у тому...; мені здається...; з цього приводу в мене інша думка...; я дотримуюсь іншої думки...; я впевнений, що...; зараз побутує думка, що...; можливо, не всі згодні з тим, що...; на мій погляд...; зауважу що...; у народі кажуть...; я переконаний у тому, що...; я абсолютно згоден із тими, хто...; я повністю поділяю точку зору...*. Визначте в них граматичні основи, з'ясуйте вид за будовою, укажіть вид підрядних речень, поясніть пунктуацію. З'ясуйте, яку стилістичну роль виконують ці сполучення слів у реченні (тексті).
8. Виділіть у тексті вставні слова й словосполучення, поясніть уживання розділових знаків при них. З'ясуйте їх значення та стилістичні функції.
9. Назвіть орфограми у словах, поданих у рамці, та поясніть їх написання.

Комунікативний практикум

- 389.** І. Уявіть, що вам запропонували влаштуватися позаштатним кореспондентом місцевої газети. Які теми для дописів ви обрали б? Чому? У якому стилі та жанрі ви писали б власні публікації?
- ІІ. Оберіть жанр та напишіть публікацію на самостійно обрану тему.

Вигатні українці

390. І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. До якого стилю його можна віднести? Доведіть свою думку. Доберіть заголовок.

Талант не лише в тому, щоб водити пензлем чи пером. Потрібне своє бачення світу, нерозривний зв'язок із життям. Чи не тому Петро Ілліч Чайковський їздив по білому світу. Бував і в Кам'янці над Тясмином, і в Підмосков'ї, у своєму Клину, і в селі Низи, що на Пслі...

А великий Репін! Він сходив Україну з краю в край. Знаходив прототипи для своїх картин. Згадаймо слова Репіна, напи-

сані з України: «Яка краса! Які люди! А яке вбрання! Які дука-ти, намиста! А які обличчя! А яка мова! Просто чарівність!»

А Куїнджі... Геніальний самоук із берегів Азовського моря, який хлопчиком пристав до чумаків і йшов за валкою степами України, несучи в своїй торбині фарби й перші малюнки... А в серці — велику мрію стати художником. Там, на чумацьких привалах у степу, він бачив те, що назавжди увійшло в серце. Звідти перейшли на полотно «Чумацький тракт», «Степ», «Вечір на Україні», «Березовий гай», «Місячна ніч на Дніпрі» і ще багато-багато картин, у яких Архип Іванович звеличив рідний край, його дивовижну красу й чарівність (За І. Цюпою).

II. Складіть простий план та усно перекажіть текст.

 III. Скористайтесь сайтами Інтернету www.ukrcenter.com.au або www.wikipedia.org і отримайте більш докладну інформацію про видатних українців та їхній внесок у світову науку й культуру.

Увага! У публіцистичному стилі залежно від жанру висловлювання широко використовуються:

- а) суспільно-політична, економічна, юридична, культурно-освітня, філософська, технічна лексика;
- б) фразеологізми, багатозначна образна лексика, здатна привернути увагу слухача (читача) і вплинути на нього;
- в) числівники для точного відтворення дат;
- г) найменування подій, місцевості, імена учасників подій.

Комунікативний практикум

391. Користуючись пам'яткою та порадами, напишіть твір у публіцистичному стилі.

Пам'ятка

Як писати твір у публіцистичному стилі

1. Зберіть матеріал і підготуйте тематичні виписки.
2. На чернетці запишіть кілька головних думок з теми, крилатих висловів, прислів'їв, приказок.
3. Складіть план твору.
4. Вступ не обов'язково має бути поширеним; він може виражатися й одним реченням.
5. Висловлюйтесь переконливо, пишіть лише про те, що добре знаєте й розумієте.
6. Наводьте більше фактів із життєвих спостережень, засобів масової інформації.
7. Уводьте до тексту риторичні запитання, звертання, вставні слова й словосполучення, щоб справити враження на читача (слухача).

35. Мовні аспекти вивчення речення

Людина родиться для щастя й радості.

О. Довженко

392. І. Прочитайте текст мовчки, з'ясуйте його основну думку. Доберіть заголовок, який би розкривав тему. Перекажіть текст, додаючи власні аргументи.

І ось він нарешті — останній дзвінок навчального року!.. Його чекали учні й учителі, готувалися до нього, настроювали свою чутливу душевну струну до малинового тілімбомкання. Він любий, він красивий, він найчарівніший з усіх дзвоників світу — голосний дзвоник рідної школи. Його можна впізнати серед сотень і тисяч гучань голосистої бронзи, вилитої у форми першої лісової квітки. Піднятий над головою в руці чергового, він співає, бринить, радіє разом з усіма, додає настрою, такого урочистого, що аж серце сміється.

Спасибі директорів, це він завів моду в урочисті дні й на свята вимикати електричні дзиркалки, від яких зблизька закладає вуха. **Корисно хоч на хвилинку забувати про електричні кнопки й важільці.** Отож дозволяється в цей день усім послухати веселе белемкання немолодого вже, років на сорок-п'ятдесят, шкільного дзвоника з надтріснутим вушком.

Це він будив до уваги й послуху, намагнічував і розмагнічував малих і більших школярів, серед яких були вдячні й зовсім невдячні, забудькувати, ті, що стали вже поважними міністрами, видатними інженерами, майстровитими робітниками.

Бем-бем-белем-бем-м... — прозвучало задиристо й весело, ніби хотіло сказати: ну, виходьте ж! Пора! Чого засиділися в класах?

А двері не відчиняються секунду, другу... й ще маленький крайчик третьої секунди. Так із корабля, що пройшов штормовий рейс, матроси з чемності не вельми поспішають покидати палубу. Як не кажи, а шкода їм полишати споруду, що була їм за дім, за прихисток, за рідну матір.

А потім таки розчинилися двері класів навстіж — і висипало з них, немов гороху з драного лантуха.

В останній день навчального року до школи пнуться всі: здорові й прихворкуваті, навіть ті, в кого нежить і запалення хитрощів. Пнуться, аби востаннє побути в пройденому класі, побачитися з товаришами, педагогами, розчулитись і на все літо розпрощатися з усіма. І всі такі добрі, такі любі та шовкові, хоч до рани прикладай. Ніби не було ні поганих оцінок, ні сварок, ні історій, ні приключок. Усім цього дня все прощено, а наостанок говоряться найприємніші слова (За Г. Кияшком).

П. Визначте у тексті прості й складні речення. Вкажіть вид складних речень за типом зв'язку між частинами. Свою відповідь аргументуйте.

III. Доведіть, що виділене речення є односкладним.

IV. Зробіть синтаксичний розбір речення *Так із корабля, що пройшов штормовий рейс, матроси з чемності не вельми поспішають покидати палубу*. Складіть до нього схему.

V. Поясніть уживання розділових знаків у тексті.

Мовознавче дослідження

393. I. Прочитайте речення і випишіть їх у такій послідовності: а) складні речення з сурядними сполучниками; б) складні речення з підрядними сполучниками; в) складні безсполучникові речення; г) складні речення з різними видами зв'язку.

1. Тихо всюди, тільки де-де вітерочок пронесеться, та на землю із-під неба пісня жайворонка ллється. 2. Крикнув перепел в ярочку, стрепет приснув над тернами (З тв. Я. Щоголева). 3. Тихо, ніщо не шерхне, ніщо не писне. 4. Мовчить цар землі: зачарований світовою красою, він наче дримає. 5. Ви дивитесь і дивуетесь; вам здається, що ви ідете не по битій дорозі зеленого степу, а якимсь невідомим краєм краси (З тв. Панаса Мирного). 6. Вітер шелестить в осиках, ридає дібровою птах (М. Бажан). 7. Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому (О. Довженко). 8. Роса і колос пощипують мої ноги, а тато ледь-ледь курникає пісню (М. Стельмах). 9. Скільки світла сиплеться згори, що на землю сонце посилає! (В. Сосюра).

II. Визначте кількість частин у кожному складному реченні та смислові зв'язки й відношення між ними. Накресліть схеми.

III. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Пізнай себе і світ

 394. I. Прочитайте текст. Які думки, висловлені автором, видаються вам суперечливими?

Проблема походження мови є дуже складною. Припущення про походження мови робляться шляхом міркувань, бо первісна мова не має пам'яток письма.

Питання походження мови треба відрізнити від питання походження конкретних мов світу. Конкретні мови, навіть дуже давні, виникли не раніше 10 тисяч років тому, тоді як людство заговорило декілька сот тисяч років тому. Коли і як з'явилася мова, якою вона була на перших етапах розвитку людства цікавить людей із найдавніших часів, однак до наших днів немає загальноприйнятої відповіді на це.

В античні часи (V—IV століття до н. д.) проблема походження мови порушувалася в межах філософських дискусій про сутність мови. Представники школи Платона вважали, що назви предметам даються не довільно, а відповідно до їх приро-

ди, що свідчить про природний характер мови і, відповідно, закономірну біологічну зумовленість її виникнення. Представники школи Демокрита стверджували, що назви зовсім не пов'язані з природою речей, що жоден предмет не потребує її. Назви предметів потрібні тільки людям для передавання думки про предмети іншим і тому встановлюються за домовленістю. Це є свідченням того, що й мова виникла свідомо, за домовленістю.

У XVII—XX століттях з'явилося кілька гіпотез походження мови — звуконаслідувальна, вигукова, соціального договору, трудових викриків, жестів тощо (За М. Кочерганом).

II. Додаткові відомості про походження мови ви можете отримати в Інтернет-мережі на сайті www.litopys.org.ua. Найцікавіші факти повідомте однокласникам.

395. I. Прочитайте текст. З'ясуйте його стиль і тип мовлення. Поділіть на абзаци, складіть план, доберіть заголовки і стисло перекажіть.

Мені було дев'ятнадцять літ. Це такий вік, коли людина му- сить якнайшвидше витратити безупинний прибуток своїх сил. А в траті цій для неї радість, втіха, майже ціль самої трати.

Світ здається неосяжним, повним тайн, принади, повним хвилюючих обіцянок. Це той вік, коли людина приймає у свої груди найбільший біль, найдужчі страждання і в них топить надлишки своєї буйної радості. В таку пору думається, що кожному радісно розіп'ясти себе за друзів своїх, кожному лю- бо віддати себе за страждання ображених.

У той час у душі моїй жили козаки, Січ Запорозька, гайда- маки, вперте, велетенське прагнення волі та боротьби за неї. Україна мені здавалася невичерпним джерелом великих мож- ливостей, і через те, що вона була безкрая, я й хотів власними ногами обійти її, власними очима побачити всі тайни її.

Одягся у свиту, добрі чоботи, у торбу поклав пару сорочок і рушив.

Жнива ще не починались, і хліба стояли в радісній задумі. Степ буяв та сміявся цілі дні круг мене, немов і йому було тіль- ки дев'ятнадцять літ. Мене часто підвозили селяни, а часом і ночувати лишали в себе... (За В. Винниченком).

Пунктуаційний практикум

II. Запишіть текст під диктовку однокласника, правильно розставля- ючи розділові знаки.

III. Виділіть у тексті речення з однорідними членами, дайте їм харак- теристику, поясніть розділові знаки.

IV. Назвіть у тексті односкладне речення й перебудуйте його на двоскладне. Чи зміниться від цього зміст?

V. З'ясуйте, чи наявні в тексті неповні речення. Свою думку аргументуйте. Чи можна їх замінити на повні? Чи доречною буде така заміна?

VI. Визначте кількість граматичних основ у виділеному реченні, укажіть вид за типом підрядної частини, складіть схему.

Пунктуаційний практикум

396. I. Прочитайте речення й запишіть, правильно розставляючи розділові знаки.

1. Люблю слова що повнодзвонні як мед пахучі та п'янки слова що в глибині бездонній пролежали глухі віки (М. Драй-Хмара). 2. О чужинче Не знаю хто ти хто і звідкіля (П. Тичина). 3. У вічності де світла струм тече повільно крутяться колеса часу що на верстаті золотому тче свій килим різнобарвний (Юрій Клен). 4. Будь славен день багатого врожаю Прозоре небо підіймайся вище (А. Малишко). 5. Я одкидаю віі і згадую... воістину моя мати втілений прообраз тієї надзвичайної Марії що стоїть на гранях невідомих віків (М. Хвильовий). 6. Щастя твоє летить і радість розгорнула крила і погожий день обіймає по-батьківському (Є. Гуцало). 7. Хотів би я знати про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою (П. Тичина). 8. Якби зірким спромігся оком ти в докінченості цілість охопити то знав би що прямуєш до мети яка у вічності буде світити (Юрій Клен).

II. Доберіть кілька речень зі звертаннями, що ілюстрували б правила живинання розділових знаків при звертанні.

Комунікативний практикум

III. Складіть і запишіть діалог між друзями на самостійно обрану тему. Використайте формули етикету, звертання, правильно розставте розділові знаки.

397. I. Гра «Хто перший?». Знайдіть рядок із вставним реченням. Яке значення воно передає? Свою думку аргументуйте.

1. — Вода ж тут, самі бачите, яка: в ній сила земна і сила сонця (І. Цюпа).

2. Раніше, бувало, друкувався навіть у столичних газетах і журналах, а тепер писав здебільшого для себе, для душі (І. Цюпа).

3. Ось я бачу, що багато хто з молодих починає з мініатюр... (О. Гончар).

4. Давно помічено, що художні скарби залягають на глибинах, не на мілині (О. Гончар).

5. Ви помічали, що кожна весна зацвітає ніби по-новому, хоч суть її лишається все та сама, суть її — сама весняність (О. Гончар).

II. Поясніть розділові знаки в усіх наведених реченнях.

Мудрість народна

398. Доберіть і запишіть 5—6 прислів'їв чи приказок про роль книги в житті людини. Визначте й підкресліть граматичні основи в цих реченнях та з'ясуйте їх вид за будовою. Прокоментуйте розділові знаки.

Видатні українці

399. Кого зображено на фото? Складіть і запишіть діалог на тему «Внесок українських спортсменів у розвиток світового спорту». Поясніть розділові знаки.

Пізнай себе і світ

400. І. Прочитайте й доведіть, що поданий уривок є текстом. Визначте його тему та основну думку. Яке враження він справив на вас? Чи вдалою є назва тексту?

ПАМ'ЯТЬ ДУШІ

Хто щасливий?

Той, хто дає багато, а бере найменше. На чиїх слідах виростають найкращі квіти, хто по своїй дорозі розкидає для вжитку всіх самоцвіти.

Як?

Навіть тоді, коли ті квіти виростають з крові серця його, що зрошує землю, і навіть тоді, коли ті самоцвіти — лише стверділі сльози, що поливають дорогу життя?

І навіть тоді...

Хто ж той щасливий? Хто ж той бідний багач?

Поет.

А хто нещасний?

Той, чия душа глибока, як море, ревниво ховає на дні цілий таємний світ, чудний і багатий, як казка. Чия душа любить це море, бурі. Хто знає, що буря та підхопить з глибини все най-

дорожче, найбільш затаєне і викине на голий берег навдивовижу цікавим. Хто знає це — і прагне бурі.

Хто дає те, чого не хоче, чого не може дати, хто годує звіра м'ясом свого серця, поїть його своєю кров'ю і чує, як йому плещуть в долоні байдужі (М. Коцюбинський).

Мовознавче дослідження

II. Виділіть у тексті групи речень, які виражали б завершені мікротеми, характеризувалися б смисловими та синтаксичними зв'язками. Як називаються такі групи речень? Які їхні основні ознаки? Чи збігаються абзаци з цими групами речень? Свою думку аргументуйте.

III. Який вид ССЦ представлено в тексті? З'ясуйте засоби зв'язку між компонентами ССЦ.

IV. Виділіть у I-й мікротемі тему й рему.

Комунікативний практикум

 V. Використовуючи різні засоби зв'язку в ССЦ, напишіть твір-роздум «Чи важко бути поетом?». Уведіть у текст 2—3 ССЦ.

Вигадні українці

 401. На якому Всеєвропейському пісенному конкурсі зроблено ці фото? Кого на них зображено? Підготуйте допис до шкільної газети про здобутки українських виконавців на цьому конкурсі.

 402. Напишіть твір-роздум на тему «Останній дзвінок», уводячи міркування про шкільні роки, про ставлення до вчителів, однокласників та про ваші плани на майбутнє.

Культура української мови. Довідник. — К.: Либідь, 1990.

Чак Є. Д. Таємниці слова. — К.: Веселка, 1991.

Росінська О. А. Граматика української мови для учнів, абітурієнтів і студентів. — Донецьк: БАО, 2004.

Мельничайко В. Я. Українська мова. Довідник для учнів та абітурієнтів. — Тернопіль: Навч. книга — Богдан, 2004.

Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. — К.: Освіта, 2006.

Українська мова. Тести, 5—12 класи. Посібник. — К.: Академія, 2006.

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ ТА ІГРОВИХ ЗАВДАНЬ

Вправа 2. П. 1) І. Котляревський. 2) Т. Шевченко.

Вправа 52. П. 1) Кахлі. 2) Гутне скло. 3) Вироби різьбярів.

Вправа 153. Марко Вовчок.

Вправа 256. 1. Я тут один, мов у чужому краї,

Ніхто мене, як друг, не привіта.

2. Не розірвати цю холодну тишу,
Вона міцна й похмура, мов граніт.

3. Не бажаю я нічого, хочу тільки одного:
Стуку серця дорогого біля серденька мого.

4. Осінній вечір морозом дихав,
У небі місяць, немов п'ятак...

5. Сусіди кажуть: парубок нічого...

6. Дівчата кажуть: хлопець так собі...

7. Лягли шляхи нові, широкі й вольні,

Степи, озера й ріки ожили (З тв. В. Симоненка).

Вправа 275. IV. Наговорити (набалакати, наобіцяти), що на вербі
груші ростуть; *синоніми* — смаленого дуба правити, сім мішків гре-
чаної вовни наговорити.

Вправа 316. 1) Сливи — зливи. 2) Трава — «Ватра». 3) Чорнозем.

4) Мандри. 5) Боплан. 6) Вечір. 7) Карпати. 8) Сиваш; Гниле.

Вправа 348. П. 1) Катерина Білокур. 2) Марія Башкирцева.

Вправа 353. Іван Нечуй-Левицький.

Вправа 399. 1) А. Шевченко. 2) Брати Клички.

Вправа 401. «Євробачення». 1) Руслана. 2) Ані Лорак.

ТЕСТИ

У завданнях 1—10 виберіть
тільки ОДНУ правильну відповідь.

1. Визначте рядок, у якому неправильно вжито розділові знаки в реченні з прямою мовою.

А. Стародавня народна приповідка мудро вчить: «Держімося землі, бо земля держить нас».

Б. «Скрізь, каже Кармель, скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботящих» (Марко Вовчок).

В. Одного разу дівчина вибігла на кручу і загукала: «Вітре-вітрило, забери мене до себе в гості» (Л. Павленко).

Г. «У літах дитинства, — каже Кирило, — можливо, заковано щось вельми для душі необхідне, таке, що потім упродовж усього життя позначається на наших вчинках» (О. Гончар).

2. Визначте речення, у якому вжито цитату.

А. «Для того щоб написати писанку, треба мати не лише вмілі руки, а й чутливу до краси душу», — мовить у задумі господина не просторої, але привітної, дуже опатної оселі (О. Григорак).

Б. Виряджаючи сина в далеку дорогу, мати дарувала йому вишиваний рушник і, бажаючи щастя, говорила: «Нехай стелиться тобі доля цим рушником!» (В. Супруненко).

В. Розкриваючи велику силу дружби, Григорій Сковорода наводить слова Плутарха: «Дружба, супроводжуючи життя, не тільки додає втіхи й чарівності світлим його сторонам, а й зменшує страждання» (Л. Сохань).

Г. «Завтра в ньому оселяться люди», — думає з гордістю Старий Майстер, звівши кам'яний будинок (В. Сухомлинський).

3. Позначте рядок, у якому наявне складне речення.

А. Зі сніжних верхів, з чорних обривів, з пропастей, з кожної скелі і з кожного закутка визирає бездонна глибіння грози, суму, безнадійності (О. Турянський).

Б. Серед реву боротьби й нищення небо, гори, земля — усе нараз замовкло і скам'яніло (О. Турянський).

В. Серед цієї залятої, скам'янілої тиші небес, хмар і глибини царить якесь повне грози й таємне очікування (О. Турянський).

Г. Минув день, і настала таємна ніч (За А. Любченком).

4. Позначте складне речення, у якому його частини з'єднано за допомогою лише інтонації.

А. Нараз здається, що могутня гора розгортає чорні хмари (О. Турянський).

Б. Позаду здійснювалася висока суцільна стіна лісу, попереду лежала чимала кручена балка (А. Любченко).

В. Хлопець заплющив очі, і бажання спати, як терпкий важкий покрив, застелило його думки млою (В. Підмогильний).

Г. Настає вечір, і на небі червоний місяць (За Ю. Яновським).

5. Визначте, у якому складносурядному реченні між його частинами вживається тире (розділові знаки вилучено).

А. Тихо кружляє в повітрі листя і стелеться по землі жовтий струмок (І. Цюпа).

Б. Сонце вже не снілося мені і не дзвонив над головою жайворон (В. Шевчук).

В. Господар лежить і все лежить (Нар. творчість).

Г. Кожна ниточка на рушнику любовно заплетена і з того вирізування просвічувалося лапасте дубове гілля (І. Цюпа).

6. Визначте рядок, у якому наявне складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною.

А. Наша історія культури — це своєрідний храм, який цінний працею всіх прийдешніх поколінь (В. Шевчук).

Б. Пам'ятаймо, що держава — це ми (О. Глушко).

В. Усе, що могло встояти з минулих часів, залишилося (В. Шевчук).

Г. Є міста, чиє минуле більше, значущіше за сучасність (П. Загребельний).

7. Визначте рядок, у якому наявне складнопідрядне речення з послідовною підрядністю.

А. Це та пора, коли в серці селянина сходяться радощі й тривоги хліба, а між ними снуються й снуються, певне, ще з язичницького віку прихоплені хліборобські жалі (М. Стельмах).

Б. Очима прощання Данило поглянув на татарський брід, де горбкувата вода бавилася у піжмурки із місячним промінням, на долину, за якою імлилося болото (М. Стельмах).

В. Дивувався, чудувався і радів Данило, що таки зустрівся із тим дивом, із тим святом, якого роками очікував то з сумовитого чару веснянок, то з туману сподівань, то з тих передчуттів, які тільки молодість заколисує в душу (М. Стельмах).

Г. І тут Данила вразила дивовижна неправдоподібна краса зимової ночі, що легкими хмарами напливала на підтемнений місяць, що блакитним снуванням єднала небо з землею, що спалахами вибухала навколо засніжених верб (М. Стельмах).

8. Знайдіть правильну схему речення *Ми цінуємо барвінок за його «лікарську допомогу» з нього виготовляють ліки від дуже важких хвороб* (розділові знаки вилучено).

А. [], [].

одночасність

Б. []: [висновок].

В. [умова] — [].

Г. []: [причина].

9. Укажіть на безсполучникове складне речення, у якому між його частинами вживається двокрапка (розділові знаки вилучено).

А. Надворі вже стемніло десь далеко на небі засяяла перша зірка (М. Коцюбинський).

Б. Не посадив жодного дерева за своє життя плати за чисте повітря (Нар. творчість).

В. Упаде мороз на яблуневий цвіт тоді залишимося без врожаю (Нар. творчість).

Г. Укотре переконуюешся скільки таємниць приховує в собі мова (І. Вихованець).

10. Укажіть на рядок зі складною синтаксичною конструкцією.

А. Стояла тиха, ласкава година, коли вже віястий липень поскладав сіно в копиці й думав собі про те, що з неділі треба складати в полукіпки жито (М. Стельмах).

Б. Падав і не падав перший сніг, курилась і не курилась земля, підбиваючись під димчасту куделю осіннього вечора (М. Стельмах).

В. Блиснула блискавка, в її маревному світлі гойднулося червоне поле пшениці, над якою Ярослав бився і тремтів кілька років (М. Стельмах).

Г. Скрадаючись, лісник добрів до борсукових нір, обколесував їх, знайшов перші після зимової сплячки сліди звірів і попрямував до оселі (М. Стельмах).

У завданнях 11—19 виберіть ДВІ правильні відповіді.

11. Визначте речення, у яких пряма мова передається спонукальними реченнями.

А. «Я втратив те, заради чого варто жити», — прошепотів юнак (В. Сухомлинський).

Б. «Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка й Даля», — писав у вірші «Мова» Максим Рильський.

В. Старий характерник говорить козакові, який сумує за своєю дівчиною, захопленою в полон татарами: «Допустивши сум до серця, ти сієш у ньому слабість!» (О. Бердник).

Г. Земля чекає на доброго і дбайливого господаря, для якого заповіддю могли б стати такі слова поета Віктора Кочевського: «Не ображай землі насінням кволим, сліпим огріхом, клопотом мізерним» (Г. Тарасенко).

Г. Діди наші не дарма казали: «Буде ворог — буде й сила».

12. Визначте рядки, в яких у схемі допущено помилки.

А. А: «П»! Г. «П, — а, — п».

Б. «П, — а. — П». Г. «П?» — А.

В. «П», — а.

13. Позначте рядки, в яких сурядний сполучник з'єднує частини складносурядного речення.

А. Добрий чабан дбає не про себе, а про отару (Нар. творчість).

Б. Було б бажання, а розум знайдеться (Нар. творчість).

В. Знання на плечі не тиснуть та з рук не виснуть (Нар. творчість).

Г. Корінь навчання гіркий, та плід його солодкий (Нар. творчість).

Г. Генії виявляють себе замолоду винятковою допитливістю й разючою відмінністю від інших (О. Підсуха).

14. Визначте, у яких складносурядних реченнях між їхніми частинами кома не ставиться.

А. Не біля діла руки а діло біля них (Нар. творчість).

Б. Так було колись і має бути так (Г. Тарасенко).

В. Куди в селі сходяться всі стежки і де можна почути всі новини, найнеймовірніші чутки? (А. Данилюк).

Г. Зжаті стебла господиня клала навхрест і вони лежали до закінчення жнив (В. Скуратівський).

Г. З річки пахло прохолодою і голосно кричали качки (В. Шевчук).

15. Визначте, у яких складнопідрядних реченнях засобом зв'язку виступає сполучне слово.

А. Виявляється, що слово «мрія» виникло в пошевченківську добу (І. Вихованець).

Б. Уся наша планета оповита невидимими шляхами, що ними мандрують слова (А. Коваль).

В. Однією з прикрас Святих гір є кущі скумпії, що ростуть майже на голих крейдяних скелях (К. Гудзик).

Г. Установлено, що мовець активно використовує близько 3000 слів упродовж дня (І. Вихованець).

Г. Залишки будівельного матеріалу та орнаменту засвідчують, що Десятинний храм був оздоблений не гірше від Ярославової Софії (М. Міщенко).

16. Визначте рядки, у яких містяться складнопідрядні речення з кількома підрядними, що відповідають зазначеній схемі.

[1, (), ()].

А. Данило любив, коли вдосвіта липень клепає коси, коли серпень цілими днями тиховійно сіяє у рахманну землю зерно й надію (М. Стельмах).

Б. Цей шмат землі, що колесом одкочувався від татарського броду й козачої долини, і досі не мав власної назви, хоча тут люди не раз знаходили непевний притулок від давніх і недавніх ординців (М. Стельмах).

В. Данило ловить себе на тому, що матиме жаль, коли цей ранок з вечориною оминуть його душу, його хату (М. Стельмах).

Г. Висячими східцями, які скрипом перелічують кожен крок, Данило підіймається на ганочок, що стоїть під двосхилим дашком (М. Стельмах).

Г. Місяць залазить у лугову криничку так, як оброслий сивиною дід забідає із саком у ставочок обабіч кринички (М. Стельмах).

17. Визначте, у яких складнопідрядних реченнях з кількома підрядними потрібна кома на межі двох підрядних сполучників (розділові знаки вилучено).

А. Сонце вже стояло в полудні і припікало так що поки ми вийшли за вал у поле добряче впріли і потопилися (В. Шевчук).

Б. Голова видалася неймовірно важкою бо коли захотів озирнутися то йому було несила повернути її (М. Рибак).

В. Правильно казав тут доповідач що як за ними піти то не минути нам невільницького життя (О. Гончар).

Г. Вони думають що як вона дурна баба то вже нічого не тямить (О. Гончар).

Г. Соломія міркувала що коли брати ліворуч плавні мусять швидко скінчитися (М. Коцюбинський).

18. Визначте, які складні речення не є безсполучниковими.

А. Рідне слово окрилює нас духовністю, любов'ю до пісні, до матері (І. Вихованець).

Б. Весна веселая була: зазеленів вишневесенький садочок, пахучая фіалка розцвіла і звеселила свій куточок (П. Остапенко).

В. Посієш вчасно — виродить ясно (Нар. творчість).

Г. Високі береги, зеленувата вода, лози й верби попід скелями — усе було залите дивним гарячим сонцем (М. Коцюбинський).

Г. Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють (Т. Шевченко).

19. Визначте рядки зі складними синтаксичними конструкціями із безсполучниковим і сурядним зв'язком.

А. З лівої руки блиснула покарлючена річечка, біля неї на заотавленій луці пасеться старий кінь: почувши кроки, він підіймає голову і синім оком, у якому залягла розумна печаль, дивиться на старого (М. Стельмах).

Б. Над самою водою пролетів білобровий перевізник, а з очерету тихо-тихо випливла молода качка; вона обережно повела точеною голівкою, заспокоїлась і вже пливе на чистовід (М. Стельмах).

В. Над тихим світом курилася зоряна імла, за татарським бродом на болотах бродив долиний туманець, і в ньому по груди паслися селянські коні, що пахли оранкою, туманом і молодого м'ятою (М. Стельмах).

Г. Кінь по коліна зайшов у брід, м'яко почав перебирати гурами підсвічену воду, потім заіржав, і тоді з того берега на оболоні тяж озвалось іржання; воно ніби підхльоснуло воронця (М. Стельмах).

Г. Скрипливими східцями дівчина почала підійматися до дзвонів, вони дрімотно озвалися на її ходу, наче хотіли заговорити до неї (М. Стельмах).

Завдання 20—27 мають на меті встановлення відповідності.

До кожного рядка, позначеного літерою, доберіть відповідник, зазначений цифрою. Кожна цифра може використовуватися один чи кілька разів.

20. Установіть відповідність між реченнями та їхніми структурними схемами.

А. «Українська мова,— писав І. Срезневський,— може рівнятися з освіченими мовами гнучкістю й багатством синтаксису».	1. А: «П».
Б. «Краще слухати, ніж говорити»,— наполягав ще стародавній філософ Епіктет.	2. А: «П!»
В. Моя мама, учителька, каже: «Школа вимагає від людини всього життя» (Л. Ковальова).	3. А: «П?» — а.
Г. З чайки, на якій перебував кошовий, передано наказ: «Виплисти у відкрите море і прямувати просто на південь!» (П. Шкурат).	4. «П»,— а.
Г. «Це все від сонця,— подумав юнак.— Від втоми, від поганого харчування» (В. Сухомлинський).	5. «П,— а,— п».
	6. «П,—а.— П».

Д. Батько каже синам: «Бачите цю велику гору?» — і показав рукою на величезну гору, вершина якої вкрилася хмарами (В. Сухомлинський).

21. Установіть відповідність між складними реченнями та їхніми видами.

А. Кожна людина збирає залишки сили, щоб не впасти (О. Турянський).

Б. Повітря ніби пом'якло, почав падати рясний, пухнастий сніг (А. Любченко).

В. Мінялися нещодавні обриси, і все ставало майже рухомим (А. Любченко).

Г. Я йшов по дорозі, а збоку мене брели сторожі моєї душі (М. Хвильовий).

Ґ. Шумлять старі смереки, свисте вітер у вітах каштанів (У. Самчук).

Д. Збереглася легенда про те, як брати Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь дісталися водою високих круч і заснували тут місто (А. Лотоцький).

1. Складносурядне речення.

2. Складнопідрядне речення.

3. Безсполучникове складне речення.

22. Установіть відповідність між складносурядними реченнями та їхніми видами.

А. Криве дерево, та яблука солодкі (Нар. творчість).

Б. Пісок прохолов тільки зверху, а глибше в ньому доволі тепла (О. Васильківський).

В. Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них — мова (І. Вишванець).

Г. Чи то синь озерна губиться в зелених масивах лісів, чи то зелені острови плавають у синій озерній? (В. Мірошніченко).

Ґ. Не лише все навколо змінилося, а й сама небесна глибочінь стала ще глибшою і яснішою (О. Донченко).

1. Складносурядне речення з єднальним сполучником.

2. Складносурядне речення з протиставним сполучником.

3. Складносурядне речення з розділовим сполучником.

23. Установіть відповідність між складносурядними реченнями і смисловими відношеннями, що виражають їхні частини (див. с. 326).

<p>А. Зійшов місяць, і забіліло рештками своїх класичних стін містечко (С. Плачинда).</p>	<p>1. Одночасність. 2. Послідовність. 3. Причиново-наслідковий зв'язок.</p>
<p>Б. Чи село на березі дало назву озеру, чи озеро Світязь дало назву селу? (В. Мірошниченко).</p>	<p>4. Протиставлення (зіставлення). 5. Чергування.</p>
<p>В. Вишивка була двобічною, і виглядав рушник однаковісінко з лиця і з вороту (І. Цюпа).</p>	<p>6. Взаємовиключення.</p>
<p>Г. То підступав холод, то вільне небо світилося синім дзеркалом (О. Лупій).</p>	
<p>Ґ. Дуб ламається, а людина нахиляється (Нар. творчість).</p>	
<p>Д. Степанида метнулася поглядом у бік будинку — та і його не стало (Г. Колісник).</p>	
<p>Е. Дедалі ширше входять у наше життя штучні синтетичні матеріали, та жоден живий організм на землі не може існувати без води (І. Падалко).</p>	

24. Установіть відповідність між складнопідрядними реченнями та їхніми схемами.

<p>А. Учені кажуть, що пісень у нас понад триста тисяч (Р. Братунь).</p>	<p>1. (сп.сл. ...), [вк.сл. ...].</p>
<p>Б. Вишивка — це вид мистецтва, що виник давно (О. Гасюк).</p>	<p>2. [... вк.сл. + ім.], (сп.сл. ...).</p>
<p>В. Недалеко той час, коли людина одержить у свої руки надзвичайне джерело сили — сонячну енергію (О. Марискевич).</p>	<p>3. [... дієсл.], (спол. ...).</p>
<p>Г. Серед учених, які належать світу, дуже яскравою особистістю є видатний мовознавець Агатангел Кримський (Л. Семако).</p>	<p>4. [... вк.сл., (сп.сл. ...), ...].</p>
<p>Ґ. Хто хоч раз бував у Карпатах, той на все життя запам'ятає стрімкі скелі й глибокі ущелини (Ф. Мамчур).</p>	<p>5. [... ім.], (сп.сл. ...).</p>
<p>Д. Мабуть, найбільш яскравим прикладом того, чого може досягти людина, є Демосфен (Л. Зубенко).</p>	<p>6. [ім., (сп.сл. ...), ...].</p>
<p>Е. Хто знання має, той і мур зламає (Нар. творчість).</p>	

25. Установіть відповідність між складнопідрядними реченнями з підрядними обставинними частинами та їхніми типами.

<p>А. Для того щоб написати писанку, треба мати не лише вмілі руки, а й чутливу до краси душу (<i>О. Григорак</i>).</p>	<p>1. З підрядною частиною часу. 2. З підрядною частиною мети.</p>
<p>Б. Незважаючи на те що більшість поезій написано Тарасом Шевченком поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра (<i>О. Гончар</i>).</p>	<p>3. З підрядною частиною допусту. 4. З підрядною частиною наслідку. 5. З підрядною частиною умови.</p>
<p>В. Після того як помер чоловік, княгиня Ольга вела стримане й добродієсне життя, відмовляючись удруге вийти заміж (<i>І. Шаров</i>).</p>	
<p>Г. Внаслідок того що княгиня Ольга отримала благословення від Патріарха, вона стала взірцем сповідування істинної віри для численних своїх підданих (<i>І. Шаров</i>).</p>	
<p>Ґ. Після того як закінчувалися жнива, женчики плели вінок із колосся, одягали його на вродливу дівчину і з піснями йшли до господаря (<i>В. Скуратівський</i>).</p>	

26. Установіть відповідність між безсполучниковими складними реченнями і смисловими відношеннями, що виражають їхні частини.

<p>А. На небі сонце — серед нив я (<i>М. Коцюбинський</i>).</p>	<p>1. Одночасність.</p>
<p>Б. Оглянися — прожиті твої дні летять слідом за тобою (<i>Є. Гуцало</i>).</p>	<p>2. Пояснення (доповнення).</p>
<p>В. Висновок напрошується сам: письменник, митець починається з уяви (<i>О. Підсуха</i>).</p>	<p>3. Умова-наслідок. 4. Причина.</p>
<p>Г. Вогонь не гасили: він сам мав дотліти (<i>О. Авраменко</i>).</p>	<p>5. Протиставлення (зіставлення).</p>
<p>Ґ. На хаті звив гніздо лелека — у родині має бути лад (<i>О. Потапенко</i>).</p>	
<p>Д. Знову кричать качки на річці, їх гукають тонкими голосами жінки в білих хустинах (<i>В. Шевчук</i>).</p>	

27. Установіть відповідність між складними синтаксичними конструкціями і кількістю умовно простих речень, що входять до їх складу.

<p>А. Улітку краплинами крові червоніють вишні, восени здригається лист, узимку намерзає сніг, а весною він нанизується склянкою сліз (<i>М. Стельмах</i>).</p>	<p>1. 3. 2. 4. 3. 5.</p>
<p>Б. Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ, і минувшина вже так підійшла до Данила, що, здавалося, простягни руку — і доторкнешся до неї (<i>М. Стельмах</i>).</p>	
<p>В. Уже з синіх одяганок неба випадала роса, коли Чигирин у подиві зупинився: уся лісникова обора була напакована дорідною худобою (<i>М. Стельмах</i>).</p>	
<p>Г. Спочивало село, спочивали люди, спочивали й небесні сіячі, що встигли обсіяти всю землю росами (<i>М. Стельмах</i>).</p>	
<p>Ґ. У теплиці стояло літо, надворі ж покректував мороз, хугувала хвижа, і тепер звичайнісінький житній колос, що думав про цвіт, нахилився до тебе казкою чи святом (<i>М. Стельмах</i>).</p>	

У завданні 28 знайдіть УСІ правильні відповіді.

Уважно прочитайте текст і виконайте завдання 28.

1. Сонце зайшло, конає вечір, надходить ніч. 2. На небі виростають зорі й проливають на землю зелене болотяне світло. 3. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. 4. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі й знову мчали і мчали. 5. Над містечком пролітали весни, перелітні птиці та ще якісь невідомі вітри з невідомих країн. 6. Андрій ніколи не посміхався: він завжди дивився на світ суворим поглядом незадоволеної людини (*За М. Хвильовим*).

28. Визначте номери безсполучникових складних речень.

Завдання 29 має на меті встановлення послідовності.

Уважно прочитайте речення й виконайте завдання 29.

1. Ні в березні води, ні в квітні трави (*Нар. творчість*).
2. Геній у свідомості нащадків — і майже повна невідомість

за життя (Л. Сапожніков). 3. Слово не тільки вивільнило людину з кайданів тваринного життя, а й завдяки йому ми збудували міста, створили закони, досягнули мистецтва (О. Авраменко).

29. Запишіть номери складносурядних речень у такій послідовності: а) з одиничним сполучником; б) з повторюваним сполучником; в) з парним сполучником.

Завдання 30—35 потребують самостійного розв'язання.

30. Трансформуйте складне речення в речення з прямою мовою так, щоб слова автора стояли: а) перед прямою мовою; б) після прямої мови; в) у середині прямої мови. Накресліть схеми речень.

Олесь Гончар говорив, що у вигляді мови дано людині великий дар.

31. Запишіть поданий вислів, користуючись різними способами передачі чужого мовлення: а) у формі складного речення; б) за допомогою вставних слів.

Усі радощі життя — у творчості (Ромен Роллан).

32. Трансформуйте подане просте речення у складнопідрядне. Визначте тип складнопідрядного речення. Накресліть схему.

У науці широко знаний манускрипт під назвою «Літопис Самовидця» (М. Слабошпицький).

33. Сформулюйте й запишіть визначення мовної одиниці (наприклад, словосполучення, складносурядного чи складнопідрядного речення) у формі складнопідрядного речення з підрядною означальною частиною. Зробіть повний синтаксичний розбір змодельованого речення. Накресліть схему.

34. Доповніть складнопідрядне речення ще однією підрядною частиною. Визначте вид підрядності. Накресліть схему.

Якщо зважимо на надзвичайні природні здібності Тараса в царині малярства й поезії, рано розвинуту самосвідомість та непокірність вдачі, зможемо збагнути, ...

35. Утворіть складну синтаксичну конструкцію з поданих простих речень. Зробіть письмовий синтаксичний розбір ССЦ.

А. Вечоріло.

Б. Ми в'їхали в місто.

В. Дорога повз фортецю захрясла підводами.

Г. Десь здіймався гуркіт, гомін, дзвони, чудне клекотіння.

Агротехніка. Заходи для вирощування сільськогосподарських культур.

Актуальний. Важливий для даного часу; який відповідає потребам сучасності.

Альтанка. Будівля в саду, в парку для відпочинку й захисту від сонця, дощу.

Амплуа́. У значенні певне коло занять.

Ана́лог. Те, в чому виявляється подібність до іншого предмета або явища.

Ангоба́. Кольорова глазур.

Анімаліст. Художник або скульптор, який у своїх творах зображує тварин.

Ба́ртка. Топірець із довгою ручкою.

Буршти́н. Скам'яніла смола жовтого кольору, янтар.

Бурштино́вий. Виготовлений із бурштину.

Веgetа́ція. Ріст і розвиток рослин.

Ви́шкіл. Ретельне вивчення чого-небудь, привчання до дисципліни.

Гармо́нія. Поєднання, злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого).

Глазу́р. Те саме, що полива.

Гуманіза́ція. Пропагування гуманізму; впровадження ідеї людяності у ставленні до всього, що оточує людину.

Гу́тний. Вироблений на склоплавильному заводі (гуті).

Гей́мер. *неол.* Той, хто захоплюється комп'ютерними іграми.

Гре́чний. Галантний, чемний, ввічливий, люб'язний, шанобливий.

Довб́ня. *заст.* Велика дерев'яна палиця з потовщенням на кінці.

Духовни́й. 1. Пов'язаний із внутрішнім психічним життям людини, моральним світом. 2. Стосується релігії, церкви, належний їм.

Душе́вний. 1. Пов'язаний із внутрішнім психічним світом людини, її настроями, переживаннями та почуттями. 2. Щирий, відвертий, сердечний.

Еко́лог. Людина, яка вивчає взаємовідносини між організмом і навколишнім середовищем.

Експа́нсія. Загарбання державними та монополістичними об'єднаннями чужих територій, ринків, джерел сировини, економічне й політичне уярмлення інших країн.

Екстрема́льний. Винятково небезпечний, пов'язаний із ризиком.

Ема́ль. Непрозорий захисний шар речовини, якою покривають металеві та керамічні предмети.

Емі́сія. 1. Випуск паперових грошей, банкнотів та цінних паперів. 2. Виділення, випромінювання електронів, іонів твердими або рідкими тілами в навколишнє середовище.

Етало́н. 1. Точний зразок установленної одиниці виміру. 2. Мірило, зразок для порівняння.

Е́тика. Наука, що вивчає мораль, теорія моралі; головну увагу приділяє обґрунтуванню моральної, доброчесної поведінки людини.

Етике́т. Установлення норм поведінки і правил ввічливості в якому-небудь товаристві.

Життедія́льний. 1. Здатний до життєвих функцій. 2. Живий, діяльний, енергійний.

Життєзда́тний. Який має здатність бути живим, зберігати своє життя.

Життєлю́бний. Який любить життя.

Життєствє́рджуючий. Переїнятий бадьорістю, оптимістичним ставленням до життя.

Життєсті́йкий. Який володіє життєвою силою; здатний терпіти несприятливі умови існування.

Завзя́тий. 1. Вельми діяльний, енергійний, який наполегливо переборює труднощі, невідступно домагається здійснення поставленої мети. 2. Який із захопленням, пристрастю віддається якому-небудь заняттю, якійсь справі; запеклий. 3. Який характеризується великою енергією, наполегливістю, непохитністю (про вдачу людини, її окремі риси).

Збі́жжя. *заст.* Рослини та зерно хлібних злаків.

Зело́. *заст.* Зелень.

Іконопи́сець. Художник, що малює ікони.

Іконоста́с. Стінка з іконами перед вівтарем у церкві.

Інтегра́ція. Об'єднування чого-небудь у єдине ціле.

Інтерпрета́ція. Розкриття змісту чого-небудь; пояснення, витлумачення.

Інті́мність. Задушевність, близькість, сердечність.

Каолі́н. Біла вогнетривка глина, що використовується для виготовлення фарфорового та фаянсового посуду, в паперовому виробництві тощо; порцелянова глина.

Клейно́ди. 1. *заст.* Коштовності, самоцвіти. 2. Знаки влади, регалії.

Кле́чання. Зелені гілки, що ними прикрашають хату на Зелені свята; зелена рослинність, зелень.

Коси́вець. Лінійка у формі прямокутного трикутника.

Космо́гонія. Розділ астрономії, що вивчає походження й розвиток небесних тіл та їхніх систем.

Ма́кіяж. *неол.* Мистецтво нанесення косметики.

Мажа́ра. Великий довгий віз; мажа.

Майо́ліка. 1. Випалена глина, укрита поливою та малюнками; виріб із такої глини; сукупність таких виробів. 2. Мистецтво виготовлення таких виробів.

Ме́ценат. Багатий покровитель наук і мистецтв, а також їхніх представників.

Міліта́ризм. Політика озброєння і підготовки до війни, яку ведуть держави; політичне панування воєнщини у країнах.

Мініа́тюра. 1. Невеликий малюнок у старовинній книзі. 2. Невеличка картина або портрет витонченої роботи. 3. Нарис, оповідання або п'єса малого розміру.

Місі́я. 1. Важливе завдання, доручення тощо. 2. Високе призначення, відповідальна роль. 3. Постійне дипломатичне представництво у будь-якій державі, що його очолює повірений у справах.

Моніторинг. *неол.* Дослідження, безперервне стеження за яким-небудь процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату.

Мораль. Система поглядів та уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей.

Мушля. Черепашка, скойка.

Неоліт. Новий кам'яний вік, заключний період кам'яної доби.

Німб. 1. Сяйво над головою святих; символ святості. 2. Атмосфера слави, пошани.

Оберіг. Амулет, талісман.

Оптимальний. Який найбільше відповідає певним вимогам; найкращий з можливих.

Ореол. Німб; слава, успіх.

Панікаділо. Велика люстра зі свічками або стоячий свічник перед іконами.

Панно. 1. Картина тематичного або декоративного характеру, що кріпиться до стіни. 2. Частина стіни або стелі, заповнена живописним зображенням тощо.

Парниковий. 1. Призначений для парника. 2. Вирощений у парнику. 3. Викликаний властивістю атмосфери регулювати теплообмін Землі з космічним простором.

Патронат. 1. Узагалі заступництво з чийого боку. 2. *перен.* Державний заклад для утримання сиріт.

Плисковатий. Плискій, плоский; з рівною поверхнею, сплюснений.

Поліва. Особливий склоподібний сплав, яким покривають керамічні вироби; глазур.

Поляризувати. Викликати поляризацію; розмежовувати.

Потворний. 1. Який має дуже непривабливе, негарне обличчя, непропорційну будову тіла, фізичні вади. Антонім: вродливий. 2. *перен.* Який є порушенням загальнолюдських моральних принципів, норм громадянської поведінки тощо.

Потенціал. Сукупність певних можливостей; запас чого-небудь.

Псалом. Релігійна пісня, молитва; хвала кому-, чому-небудь.

Раритет. 1. Цінна рідкісна річ. 2. Рідковживане слово.

Рационально. Розумно, доцільно.

Режим. Державний лад; розпорядок життя і праці; сприятливі умови.

Репрезентувати. Бути представником кого-небудь, представляти, рекомендувати.

Ресурси. Запаси чого-небудь; грошові цінності.

Рецепт. Вказівка про склад і спосіб виготовлення суміші, розчину, страви.

Ритуал. 1. Сукупність обрядів, що супроводжують релігійну відправу і становлять її зовнішнє оформлення. 2. Церемонія.

Різнобічний. 1. Який охоплює різні сторони життя; багатогранний. 2. Який має різноманітні інтереси, здібності, знання.

Рінь. Гравій, грубий пісок; берег, дно річки.

Розмір'яч. Інструмент для точного вимірювання величини, розмірів та відстані між чимось.

Романс. Невеликий словесно-музичний твір ліричного змісту для голосу з музичним супроводом.

Романський. 1. Який виник на основі давньоримської культури або з нею пов'язаний. 2. В архітектурі — стиль у західноєвропейському мистецтві раннього феодалізму X—XIII ст., пов'язаний з давньоримською культурою.

Рухавка. розм. Фізичні вправи; зарядка.

Самум. Сухий гарячий вітер у пустелях; піщаний ураган.

Світоч. 1. *заст.* Велика свічка. Світило. 2. *перен.* Той, хто є носієм правди, волі, освіти та ін.

Семантика. Значення мовних одиниць.

Симпозіум. 1. У давніх греків — бенкет із музикою, розвагами й бесідами. 2. Нарада з певних наукових питань (звичайно за участю фахівців різних країн).

Синтез. 1. Єдність, цілісність певних сполучених, пов'язаних між собою явищ, предметів дійсності. 2. Узагальнення, висновок.

Стереотип. 1. Пластина, плита з металу, гуми або пластмаси з точним відтворенням друкарського набору, що дає можливість водночас друкувати на кількох машинах, у різних місцях тощо. 2. Те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності; стандарт, трафарет, догма, норма, канон.

Стратег. 1. Полководець, керівник великих військових операцій, знавець стратегії. 2. *перен.* Прозорливий, досвідчений політичний керівник; людина, яка вирішує стратегічні питання економічної, суспільної чи політичної боротьби.

Субстанція. 1. У філософії — єдина основа всього існуючого, основа буття. 2. Основний складник. 3. *перен.* Суть чого-небудь.

Тактик. Той, хто досконало опанував прийомами та способами ведення суспільно-політичної боротьби.

Терен. Місцевість, територія.

Тернистий. 1. Укритий тернами, колючими заростями. 2. *перен.* Сповнений труднощів, злигоднів, страждань; важкий (про життєвий шлях людини).

Тигель. Посудина з вогнетривких матеріалів для плавлення речовин.

Топографічний. Той, що стосується назв населених пунктів.

Утилізація. 1. Використання чого-небудь для переробки. 2. Використання будь-яких відходів як сировини, палива, добрива.

Уторник. Бондарський інструмент для вирізування пазів на краю бочки, в які вставляється дно.

Фан. *неол.* Прихильник, уболівальник.

Хімізація. Широке впровадження досягнень хімії в різні галузі народного господарства.

Цеберка. Конічна перевернута дерев'яна посудина з дужкою для носіння і зберігання води та іншої рідини; відро.

Чеснота. Позитивна моральна риса в характері людини; доброчесність, цнотливість.

Шельмувати. Виражати осуд; паплюжити.

Юга. *заст.* Імла; снігова буря, хурделиця.

Язичеський. Дохристиянський, язичницький.

Яруга. Глибокий, великий яр.

Дорогі друзі!	3
ВСТУП	4
§ 1. Розвиток української мови	4
ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 8 КЛАСІ	13
§ 2. Просте неускладнене й ускладнене речення	13
Зв'язне мовлення. Усний стислий переказ тексту публіцистичного стилю	25
СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ	27
Пряма і непряма мова	27
§ 3. Пряма мова. Розділові знаки в реченнях із прямою мовою	27
§ 4. Непряма мова. Способи заміни прямої мови непрямою	35
Зв'язне мовлення. Письмовий вибірковий переказ тексту наукового стилю (на основі декількох джерел)	43
§ 5. Цитати. Розділові знаки при цитатах	47
Зв'язне мовлення. Тези прочитаного (письмово)	53
§ 6. Діалог	55
Зв'язне мовлення. Діалог (офіційна та неофіційна розмова)	61
Запитання і завдання для повторення й узагальнення	64
СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	66
§ 7. Складні речення без сполучників, із сурядним і підрядним зв'язком	66
Складносурядне речення	73
§ 8. Складносурядне речення, його будова і засоби зв'язку	73
§ 9. Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення	77
§ 10. Розділові знаки та інтонація між частинами складносурядного речення	83
Зв'язне мовлення. Письмовий вибірковий переказ текстів художнього стилю (на основі декількох джерел)	91
Запитання і завдання для повторення й узагальнення	93
Складнопідрядне речення	96
§ 11. Складнопідрядне речення, його будова і засоби зв'язку	96
Зв'язне мовлення. Конспектування як різновид стислого переказу (усно)	103
§ 12. Складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною	106
§ 13. Складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною	112

<i>Зв'язне мовлення. Діалог-домовленість, обговорення самостійно обраної теми (усно)</i>	116
<i>Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами.....</i>	119
<i>§ 14. Складнопідрядні речення з підрядними частинами місця й часу</i>	119
<i>§ 15. Складнопідрядні речення з підрядними частинами способу дії, міри і ступеня</i>	128
<i>§ 16. Складнопідрядні речення з підрядними частинами причини й мети.....</i>	135
<i>§ 17. Складнопідрядне речення з підрядною частиною умови</i>	141
<i>§ 18. Складнопідрядні речення з підрядними частинами наслідку й допусту</i>	147
<i>Зв'язне мовлення. Контрольний твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему</i>	153
<i>Складнопідрядне речення з кількома підрядними частинами.....</i>	157
<i>§ 19. Складнопідрядне речення з кількома підрядними частинами</i>	157
<i>§ 20. Розділові знаки у складнопідрядних реченнях.....</i>	165
<i>Запитання і завдання для повторення й узагальнення</i>	172
<i>Безсполучникове складне речення</i>	175
<i>§ 21. Безсполучникове складне речення, смислові відношення між його частинами</i>	175
<i>Зв'язне мовлення. Докладний переказ тексту публіцистичного стилю із творчим завданням</i>	183
<i>§ 22. Кома і крапка з комою в безсполучниковому складному реченні.....</i>	188
<i>Зв'язне мовлення. Доповідь на морально-етичну і суспільну теми в публіцистичному стилі.....</i>	196
<i>§ 23. Двокрапка в безсполучниковому складному реченні</i>	201
<i>§ 24. Тире в безсполучниковому складному реченні</i>	207
<i>Запитання і завдання для повторення й узагальнення</i>	215
<i>Складне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку.....</i>	219
<i>§ 25. Складне речення із сурядним і підрядним зв'язком</i>	219
<i>Зв'язне мовлення. Твір у публіцистичному стилі на суспільну тему (письмово).....</i>	226
<i>§ 26. Складне речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.....</i>	229
<i>§ 27. Розділові знаки у складному реченні з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку</i>	236
<i>Зв'язне мовлення. Оповідання на самостійно обрану тему</i>	242
<i>§ 28. Стилiстичні особливості складних речень з різними видами зв'язку</i>	244
<i>Запитання і завдання для повторення й узагальнення.....</i>	254

СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ	256
§ 29. Поняття про складне синтаксичне ціле	256
§ 30. Складне синтаксичне ціле, абзац	262
<i>Зв'язне мовлення. Усний вибірковий переказ тексту</i>	
художнього стилю	268
§ 31. Види і засоби міжфразного зв'язку.....	272
§ 32. Актуальне членування речень у висловлюванні	280
<i>Зв'язне мовлення. Заява. Автобіографія</i>	286
§ 33. Повторення вивчених пунктограм у простому	
і складному реченнях	291
<i>Запитання і завдання для повторення й узагальнення</i>	301
 ПОВТОРЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ..	303
§ 34. Слово як предмет вивчення	303
<i>Зв'язне мовлення. Контрольний твір у публіцистичному стилі</i>	
(письмово)	309
§ 35. Мовні аспекти вивчення речення	312
<i>Відповіді до вправ та ігрових завдань</i>	318
 ДОДАТОК	319
Тести	319
Тлумачний словник	330

Автори розділів:

Пентилюк М. І. — «Вступ», «Складне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку», «Складне синтаксичне ціле», «Тлумачний словник»;

Гайдаєнко І. В. — «Складнопідрядне речення», «Складнопідрядне речення з кількома підрядними частинами», «Повторення і систематизація вивченого»;

Ляшкевич А. І. — «Пряма і непряма мова», «Складносурядне речення»;

Омельчук С. А. — «Повторення вивченого у 8 класі», «Безсполучникове складне речення», «Тести».

Мельник Діна ІВ 2010/11

Українська мова : підруч. для 9 кл. загальноосвіт.
У45 навч. закл. з навчанням укр. мовою / М. І. Пентиліук,
І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук. —
К. : Освіта, 2009. — 336 с.

ISBN 978-966-04-0683-4.

ББК 81.2УКР—922

Навчальне видання

ПЕНТИЛЮК Марія Іванівна
ГАЙДАЄНКО Ірина Василівна
ЛЯШКЕВИЧ Антоніна Іванівна
ОМЕЛЬЧУК Сергій Аркадійович

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням українською мовою

За загальною редакцією доктора педагогічних наук,
професора **М. І. Пентиліук**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальна за випуск *О. Ю. Камішанська*.

Редактор *О. С. Криворучко*. Художній редактор *М. Ю. Крюченко*.

Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна*. Коректори *С. В. Войтенко, Л. А. Еско*.

Комп'ютерна верстка *Л. О. Кулагіної*

Підписано до друку 06.05.09. Формат 60×90/16. Гарнітура Шкільна.

Друк офс. Ум. друк. арк. 21 + 0,31 форзац. Ум. фарбовідб. 85,74.

Обл.-вид. арк. 18,24 + 0,48 форзац. Тираж 118767 пр.

Вид. № 37270. Зам.

Видавництво «Освіта», 04053, Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5

Свідоцтво ДК № 27 від 31.03.2000 р.

Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Освіта»

Віддруковано з готових позитивів на ДП «Державна картографічна фабрика»
21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19, Тел.: 8 (0432) 51-33-77, 51-32-91

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 869 від 26.03.2002 р.

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від 11.07.2001 р.).

Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 52 цього Закону.
